

Språk och stil

TIDSKRIFT FÖR
SVENSK SPRÅKFORSKNING

DISTRIBUTION

NY FÖLJD

Swedish Science Press
Uppsala

15 ♦ 2005

Utgiven med understöd av Vetenskapsrådet

Språk och stils redaktion tar hjälp av externa manusgranskare för att avgöra vilka bidrag som ska antas till publicering. Inför bearbetningen av sina manus har också artikelförfattarna fått ta del av referenternas utlåtanden. Redaktionen tackar följande personer för värdefulla referentinsatser under arbetet på Språk och stil 15:

Lars-Gunnar Andersson, Jan Anward, Sally Boyd, Jan Einarsson, Lena Ekberg, Olle Engstrand, Cecilia Falk, Staffan Fridell, Frans Gregersen, Birgitta Hene, Frøydis Hertzberg, Kenneth Hyltenstam, Hans Peter Naumann, Kerstin Nordenstam, Kerstin Norén, Catrin Norrby, Mirja Saari, Jakob Steensig, Marika Tandefelt, Arne Torp, Geirr Wiggen, Henrik Williams

© Författarna och Språk och stil

ISSN 1101-1165

Textgruppen i Uppsala AB, Uppsala 2005

Innehåll

Sara Nordlund: <i>Vet du</i> som dialogiskt drag i en brevväxling från sent 1800-tal ..	5
Ulf Telemann: Bakre <i>r</i> i svenskan. En alternativ hypotes	27
Ulla Clausén: Om dynamik och variation i svensk fraseologi	53
Cajsa Ottessjö & Jan Lindström: <i>Så</i> som diskursmarkör	85
Gunilla Jansson: Labbrapportskrivande som språkutvecklande lärandemiljö	129
Lena Lind Palicki: Hur man än vänder sig har man rumpan bak – om hur man konstruerar kön i en progressiv lärobok	161

Smärre bidrag

Staffan Hellberg: SAG och samtalet	193
--	-----

Recensioner

Lotta Collin: Variation i webbdiskussion. En fallstudie av kontext, funktion och form i diskussionsforum om diabetes (2005). Rec. av Anna-Malin Karlsson	197
Jan Einarsson: Språksociologi (2004). Rec. av Bengt Nordberg	202
Charlotte Engblom: Samtal, identiteter och positionering. Ungdomars interaktion i en mångkulturell miljö (2004). Rec. av Dennis Day	209
Språkriktighetsboken. Utarbetad av Svenska språknämnden (2005). Rec. av Görel Bergman-Claeson	215
Eva Sundgren: Språklig variation och förändring. Exemplet Eskilstuna (2004). Rec. av Ann-Marie Ivars	217
Bo Svensén: Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik. 2 omarb. och utökade uppl. (2004). Rec. av Birgit Eaker	221
Författarna i denna årgång	227

Vet du som dialogiskt drag i en brevväxling från sent 1800-tal

Av SARA NORDLUND

Den 18 december 1879 skriver Anna Westermarck i ett brev till sin syster Helena:

Voi voi om
du ändå vore här hemma
till julen bara jag bara litet
finge se på dig och pussa om
dig vore jag så rysligt glad.
men nu får jag nöja mig
utan. Vet du nu är det bra tomt.

Anna är vid denna tidpunkt 12 år gammal och hon går i flickskola i Helsingfors. Hennes tio år äldre syster Helena har åkt till Paris för att studera måleri. Det är första gången systrarna är åtskilda för en längre period och saknaden är stor. Brevet genomsyras av ömhet, beundran och tillgivenhet. Dessa få rader visar att stilen är spontan och i hög grad präglad av talspråkighet eller muntlighet. Det visar bl.a. uttrycket *voi voi* 'oj oj', förstärkningsordet *rysligt* och uttrycket *vet du* som alla är allmänna i talad finlandssvenska. Det är det sistnämnda uttrycket, dvs. *vet du*, som denna artikel handlar om. Vår kännedom om hur uttrycket används är förhållandevis liten. I synnerhet är våra kunskaper om hur det använts i en historisk kontext och hur det används i skrift små. Man antar i allmänhet att uttryck såsom *vet du*, *hör du* och *ser du* hör hemma i sam-

Denna artikel är en omarbetad version av ett föredrag som hölls på »Internationell konferens om Språk, hövlighet och genus: Med förankring i pragmatiken» vid Helsingfors universitet 2–5.9.2004. Jag tackar alla som kommenterat texten under olika stadier. I synnerhet är jag tacksam för Jan Lindströms, Mirja Saaris och Camilla Lindholms värdefulla synpunkter, men vill även framföra mitt tack till dem som deltog i nämnda konferens, dem som deltog i en kurs i Interaktionell lingvistik vid Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet vårterminen 2004 och dem som närvarade vid forskarseminariet vid samma institution 16.9.2004. Jag bär naturligtvis själv ansvaret för de synpunkter som läggs fram här.

tal eller åtminstone i informella sammanhang (se t.ex. Östman 1981, Schourup 1999, Hakulinen m.fl. 2003) och att de i hög grad är muntliga till sin karaktär. De studier där användningen av *vet du* undersöks fokuserar på talspråksmaterial. Det torde bero på att man är överens om att talet till sin natur är dialogiskt, medan en föreställning om att skriften i hög grad är monologisk är allmän. Det är inte heller ovanligt att utgå från att talet i mångt och mycket präglas av kort planeringstid och spontanitet, medan skriften i högre grad antas vara planerad. Det finns dock skriftliga kommunikationsformer som är interaktiva och dialogiska, såsom t.ex. chatt och brevväxling.

Det finns en hel del forskning om förhållandet mellan tal och skrift både inom nordisk och internationell språkvetenskap (t.ex. Einarsson 1978, Akinaso 1982, Tannen 1982, Halliday 1985, Biber 1988, Vagle 1990, Lagerholm 1996 och 1999). Det som de flesta verkar vara överens om är att talat och skrivet språk inte är detsamma som talspråkighet och skriftspråkighet, och att begreppen tal och skrift inte skall förstås som varandras motpoler utan snarare som gradskillnader i olika situationer. Tal kan vara präglad av skriftspråkighet och skrift kan ha muntliga drag. Därför talar man i dag hellre om lik- och olikheter vad gäller olika muntliga och skriftliga genrer än om absoluta skillnader mellan tal och skrift. I detta sammanhang har brev ofta betraktats som något slags hybridform (jfr t.ex. Teleman 1983). Brev har jämförts med samtal (t.ex. Violi 1985) och karakteriserats som »ställföreträdande tal» (Hansson 1988 s. 15). De har konstaterats innehålla många muntliga drag (t.ex. Nevalainen 2004) och utmärkas i synnerhet av dialogicitet (t.ex. Melander & Josephson 2004). Ändå är det inte ovanligt att språkvetenskapliga undersökningar av brev tar fasta på endast en persons brev till en eller flera mottagare oberoende av mottagarens bidrag. Inom samtalsanalysen studerar man hur ett yttrande förhåller sig till det som föregått det och även hur det bäddar för följande yttranden (se t.ex. Londen 1995). På samma sätt är ett brev beroende av den diskurs och det sammanhang det ingår i. I denna artikel, som fokuserar på en brevväxling från sent 1800-tal, ges därför bägge brevskrivares bidrag utrymme. Här utreds hur ett uttryck som sägs höra hemma i en muntlig kontext används i skrift.

1. Syfte, material och metod

I denna studie utreder jag hur två brevskrivare använder uttrycket *vet du* i sina brev. Först kartlägger jag i vilken språklig position och omgivning *vet du* före-

kommer. Därefter redogör jag för det som är huvudintresset i denna artikel, nämligen vilken funktion *vet du* verkar ha. Jag jämför även de två brevskrivarnas individuella användning av *vet du* och utreder huruvida den skiljer sig i fråga om frekvens, position och funktion. Slutligen anlägger jag ett utvecklingsperspektiv på min studie i och med att jag gör två nedslag i brevväxlingen och studerar hur användningen av *vet du* förändras över tid. Jag presenterar därtill vissa iakttagelser om vad som eventuellt kan vara orsaken till den förändrade användningen.

Undersökningsmaterialet för denna studie består av en brevväxling mellan systrarna Anna (1867–1942) och Helena (1857–1938) Westermarck. De skrev sammanlagt omkring 400 brev till varandra mellan åren 1879 och 1937.¹ För åskådlighetens skull används här endast ett begränsat antal brev ur den omfattande brevväxlingen, nämligen de brev som skrevs i november och december år 1879 och de brev som skrevs tjugo år senare, dvs. år 1899.

I mitten av november år 1879 reste Helena, som då var 22 år gammal, till Paris för att studera måleri. 12-åriga Anna gick i skola – flickskola till vardags och dansskola på fritiden – hemma i Helsingfors. Den sociala kontexten är alltså en borgerlig och akademisk miljö. Systrarna skrev till varandra så gott som regelbundet två gånger i veckan och de hann med 11 brev var under halva november månad och december år 1879.² År 1899 var takten långsammare. Då befann sig Anna, gift Pipping, i Uppsala med sin man och sina söner, och Helena, som vid det laget lagt av med målandet och blivit författare, tidningskvinna och aktiv både inom bildningsväsendet och inom kvinnosaksrörelsen, bodde i Helsingfors. Från detta år finns tio brev från Helena till Anna bevarade och åtta i motsatt riktning. De är skrivna under hela året 1899 och vittnar därmed om en mindre intensiv brevväxling än tjugo år tidigare.

Tonen i de tidigare breven är varm och hängiven, och breven präglas av spontanitet och omedelbarhet. De topiker som förekommer kan för det mesta sägas tillhöra »den personliga eller vardagliga sfären»; hemmet och Helsingfors för Annas del och pensionen, ateljén och staden Paris för Helenas del. Tjugo år senare präglas breven av en större grad av skriftspråklighet och stilis-

¹ Merparten av Helenas brev till Anna ingår i Släkten Pippings arkiv som bevaras i Historiska och litteraturhistoriska arkivet vid Svenska litteratursällskapet i Finland. Annas brev till Helena ingår i Helena Westermarcks samling som bevaras vid handskriftsavdelningen vid Åbo Akademis bibliotek.

² Bland Annas brev till Helena finns ytterligare en hälsning som skickats med familjens julkappsförsändelse. Denna hälsning är så kortfattad att den inte inbegrips i denna studie. Det finns inte något belägg på *vet du* i den.

tisk medvetenhet. Det är inte bara brevskrivarna som blivit äldre, utan topikerna är andra, och i och med att kontakten inte är lika intensiv pågår inte ett så gott som oavbrutet samtal på samma sätt som år 1879. År 1899 skriver Helena om den politiska situationen i Finland, dock inte särskilt ingående på grund av censuren, och om de tidnings- och bildningsprojekt som hon är involverad i. Anna i sin tur skriver om sådant som är aktuellt i det svenska och uppsaliensiska samhället. År 1879 är den delade kunskapen³ systrarna emellan stor och de besitter i hög grad samma gemensamma bas eller *common ground* som t.ex. Clark (1996) skrivit om. Det som gör breven från år 1879 särskilt spännande att studera är att de inte bara är de första brev som Anna skriver, utan de är också de första texter som hon producerar själv. Därför kan man anta att i synnerhet Annas brev faller tillbaka på en muntlig kontext. Det är också första gången som systrarna är åtskilda för en längre tid och det betyder att deras umgänge som tidigare varit muntligt fortsätter i form av brevväxlingen.

Det tillvägagångssätt som jag tillämpar i denna studie är systematiskt. Jag har excerperat alla belägg på *vet du* i breven mellan Anna och Helena Westermark år 1879 och 1899. Här beskriver jag först beläggens förekomst och frekvens utgående från syntaktisk position och typ av konstruktion. Därefter visar jag vilken funktion *vet du* har, dvs. hur det används och vilken eller vilka dess roll(er) är. Under studiens gång jämförs i viss mån de två brevskrivarnas användning av *vet du* och till sist jämförs breven från år 1879 med breven från år 1899. Jag illustrerar mina iakttagelser med exempel ur Annas och Helenas brev. Exempelen återges bokstavstroget, så att stavfel och andra inkonsekvenser förekommer, och radindelningen följer originalens. Datum anges endast undantagsvis (dvs. för de brev som inte är skrivna under november och december 1879), men däremot uppges vem som står för exemplen.

2. Tidigare forskning om *vet du*

Vet du har inom språkvetenskapen undersökts ur olika perspektiv och under olika benämningar. Saari (1984 s. 213) konstaterar i sin studie »Några pragmatiska partiklar i svenskt talspråk» att P. Ravila redan år 1945 undersökte fraser i finskan som till sin funktion påminner om *vet du*. Ravila gav dessa benäm-

³ Delad/ömsesidig kunskap (*shared/mutual knowledge*) är en term som används inom bl.a. samtalsanalysen och inom pragmatiken. Verschueren (1999 s. 26) jämför denna kunskap med bakgrundsinformation.

ningen *lauseenlisäke* som på svenska motsvaras av 'tillägg till satsen'. Östman (1981) utreder användningen av *you know* i samtida amerikansk engelska. Han föreslår att *you know* kunde kallas pragmatisk partikel. Nordenstam (1989) behandlar *vet du* som »tag question» eller som ett slags »påhäng». Hon definierar tag questions som »ett av många olika språkliga drag som används i talspråk för att uttrycka artighet» (a.a. s. 11). Andra benämningar som givits uttryck av typen *vet du* är *diskursmarkörer* (bl.a. Schiffrin 1987), *diskurspartiklar* (Lindström & Wide u.u.), *interjektioner* (Teleman 1974), *hedges* som översatts till svenska med *garderingar* (G. Lakoff 1972 och Nordberg 1985, citerade efter Nordenstam 1989), »ifids», dvs. *illocutionary force indicating devices*, *yttrandepartiklar* (Lindström 2002) och *partiklar* (Hakulinen m.fl. 2003). Fraser (1999) utökar listan med termer såsom *cue phrases*, *discourse operators* och *phatic connectives*. Han föredrar, i likhet med t.ex. Schourup (1999) och Fuller (2003), benämningen diskursmarkör, förkortad DM.⁴

Östman (1982 s. 149) ställer upp följande kriterier för den grupp som han kallar pragmatiska partiklar: de är korta, de ingår inte i det propositionella innehållet i utsagan, de har en vag syntaktisk anknytning till omgivningen och prosodiskt bildar de inte någon självständig enhet. Enligt Östman (1981 s. 10) tjänar pragmatiska partiklar talarens interaktionella behov. I Schourups (1999 s. 230 ff.) karakteristik av diskursmarkörer ingår att de knyter samman yttrandet eller andra diskursenheter, att de syntaktiskt är valfria och att de inte bidrar till yttrandets propositionella sanningshalt. Fuller (2003 s. 24) påpekar dock att påståendet att diskursmarkörer inte förändrar grammatiska förhållanden eller sanningshalter inte betyder att diskursmarkörer saknar mening. Bland de egenskaper som enligt Schourup (1999 s. 233 ff.) är typiska för diskursmarkörer finns också en iakttagelse om att de ofta är initiala, att de främst förekommer i tal och att de härstammar från olika grammatiska kategorier.

Vet du är adressatororienterat (se t.ex. Jucker & Smith 1998) och dess prototypiska funktion anses av bl.a. Östman (1981 s. 17) vara att talaren strävar efter att få adressaten att samarbeta och/eller att acceptera yttrandets propositionella innehåll som ömsesidig bakgrundsinformation. Syntaktiskt har *vet du* formen av finit verb + pronomen i 2 person singularis. På svenska är denna ordföljd vanligtvis förknippad med ja/nej-frågor (se t.ex. Lindström & Wide u.u.). Men

⁴ Fraser kritiserar t.ex. Schiffrin (1987) för att hennes definition av diskursmarkörer är för vid. Själv inbegriper han inte t.ex. *y'know* i begreppet diskursmarkör, eftersom de kriterier som han ställer för diskursmarkörer är mer begränsade. Han anser bl.a. att de uttryck som räknas till denna kategori skall gå att hitta i någon av de lexikala klasserna konjunktioner, adverbial och prepositionsfraser (Fraser 1999 s. 950).

vet du är ingen egentlig frågesats längre, vilket Saari (1984 s. 215 f.) visar med det konstruerade exemplet:

- *Vet du* det minns jag inte.
- *Ja, jag vet.

Vet du förutsätter inte ett svar av typen ja/nej, utan det som samtalspartnern (eller brevmottagaren) förväntas reagera på är det propositionella innehållet i ut-sagan. Partiklar av typen *vet du*, *hör du*, *förstår du* och *ser du* har gått igenom en process av grammatikalisering där de, enligt Lindström & Wide (u.u.), desemantiserats, pragmatiserats, desyntaktiserats och reducerats prosodiskt.

Som redan nämnts är de flesta som undersökt *vet du* eniga om att uttrycket hör hemma i vardagliga informella situationer och vanligtvis i tal. Somliga menar även att uttryck av denna typ är typiska för i synnerhet kvinnlig samtalsstil.⁵ Enligt vissa tyder användningen av partiklar av denna typ på engagemang (se t.ex. Tannen 1984 om *involvement*). Det finns också de som hävdar att användningen av partiklar eller markörer såsom *vet du* avslöjar något om maktstrukturer (se t.ex. Östman 1981, Nordenstam 1989). Enligt bl.a. Östman (1981) innehåller *vet du* ett mått av hövlighet.

Vet du betraktas allmänt som en samtalsreglerande signal (t.ex. Hakulinen m.fl. 2003) och den hör ihop med talplanering och -strukturering. Fuller (2003 s. 24) hävdar att en av diskursmarkörernas funktioner är att markera och för-handla om talarroller. Nordenstam (1989 s. 24) poängterar att *vet du* är tur-uppehållande eller gränsmarkerande. Den grundläggande funktionen för *hördu* verkar enligt Hakulinen m.fl. (2003 s. 215) vara »lystrande, även tilltalande». Trots att *vet du* inte nödvändigtvis har en alldeles identisk funktion kan man ändå anta att det innehåller ett element av lystringssignal. Enligt Östman (1981 s. 39 f.) bör uttryck som *you know* beskrivas utgående från deras funktion i samtal och denna funktion kan iakttas på tre nivåer: a) koherensnivån, b) höv-lighets- eller modalitetsnivån och c) strukturnivån. I denna studie beskrivs *vet du* utgående från dess funktion i en brevväxling.

⁵ Se t.ex. R. Lakoff 1975 om tag questions. Även i Nordenstams material är det kvinnor som står för de flesta belägen på *vet du*; de använder både *vet du* och *du vet* ungefär tre gånger så ofta som männen använder motsvarande uttryck (Nordenstam 1989 s. 64).

3. *Vet du* i Anna och Helena Westermarcks brev: frekvens, position och syntaktisk analys

I de inalles 22 brev som Anna och Helena Westermarck skrev till varandra i november och december år 1879 används *vet du* sammanlagt 49 gånger.⁶ Det är Anna som står för en klar majoritet av beläggen: hon använder *vet du* 37 gånger, vilket innebär mer än två tredjedelar (78 %) av alla belägg. *Vet du* förekommer i alla Annas 11 brev till Helena och i medeltal finns tre belägg på *vet du* per brev. Helena står för 12 av beläggen och de finns i åtta av hennes brev från 1879. *Vet du* är alltså mindre frekvent i Helenas brev, där det i medeltal förekommer en gång per brev. Tre av Helenas brev saknar helt *vet du*. Från den senare perioden, dvs. år 1899, finns endast två belägg på *vet du*. De ingår i samma brev, skrivet av Helena, och följer direkt efter varandra. Jag återkommer till dem senare och redogör nu för användningen av *vet du* i de tidigaste breven.

Som en jämförelse kan nämnas att det i breven från 1879 inte finns något belägg på de andra partiklarna som brukar räknas till samma kategori som *vet du*, dvs. *hör du*, *ser du* eller *förstår du*, och att det överlag är tunnsått med dem i brevväxlingen. I ett brev från Helena till Anna 14.1.1880 finns ett belägg på *hör du*:

- (1) Hör du nu min lilla gris, du kunde just pina pappa och mamma att du skulle någongång få gå till fotografen, men låt då icke läppen hänga ut allt för långt.

Detta exempel diskuteras nedan under »Användning och textuell funktion».

Nästan alla belägg på *vet du* i detta material är initiala, dvs. de förekommer i början av en mening, i det som i Svenska Akademiens grammatik (t.ex. SAG 4 s. 6, 23) benämns förfältet. Enligt Lindström (2002 s. 52) som utreder det syntaktiska förfältets relevans för uppbyggnaden av turer i svenskt samtalspråk är förfältet en vanlig, men inte unik, position för dialog- och yttrandepartiklar, till vilka han räknar *vet du*. Somliga belägg på *vet du* i Annas och Helenas brev inleder inte bara en ny mening utan samtidigt ett nytt avsnitt eller en ny topik. Det finns dock två fall i Annas brev där *vet du* inte står allra först i meningen. De är:

⁶ I två fall stavas det *wet du*. De ingår båda i ett brev från Anna daterat 29.11.1879. I samma brev finns ytterligare två belägg på *vet du*.

- (2) Men vet du vi gingo och lade oss
först efter klockan 3
- (3) Men vet du
om första dag jul på morgonen
väcktes jag av Walter som sade
åt mig »här är en tunna från
tant Hedda som är adresser=⁷
ad till dig att dela jemnt med
dina bröder får jag öppna den.»

I bägge fallen följer *vet du* efter konjunktionen *men*, trots att utsagan i det som följer på *vet du* inte direkt strider mot det som behandlats i de föregående partierna i någotdera av fallen. Det första exemplet är ett slags förklarande tillägg till en upplysning i föregående mening (dagen har föregåtts av en fest som tydligen resulterade i sen uppstigning för en 12-åring). I det andra exemplet har Anna utförligt redogjort för sina julklappar, som inte varit få, men inte nog med de presenter som hon fått på själva julaftonen; utdelningen fortsätter följande morgon. Här fungerar *vet du* närmast som ett hopknytande eller sammanbindande element och *men* har en kontrasterande funktion på så sätt att det bereder plats för något avvikande. Om *men* som textgränsmarkör konstaterar SAG (4 s. 932) att det används med »försvagad adversativ betydelse» för att markera »nya avsnitt i ett längre textsammanhang». Här konstateras också att det i berättande text kan användas »för att föra in ett nytt moment» (a.a. s. 932) och att det framför känslouttryck används för att ange spontanitet och plötslighet (a.a. s. 933). Lindström (2002 s. 66 f.) påpekar att förfältet kan innehålla flera led efter varandra, såsom *men vet du* i exemplen ovan.

Bland Helenas belägg på *vet du* finns det endast ett som inte inleder en ny mening. Det lyder:

- (4) Om du blott kun=
de vara med med din lilla snåla
mun, vet du jag är icke här hälften
så snål som hemma, jag tror be=
stämdt att det blott är du som gör
mig godtsjuk, som vi kalla det.

Här inleder *vet du* inte en ny grafisk mening, men däremot en ny syntaktisk mening.⁸ Det som följer efter *vet du* kan eventuellt karakteriseras som en sidoan-

⁷ Brevskrivarna använder inte bara ett ortografiskt tecken för avstavning, utan de varierar mellan bindestreck (-), tankstreck (—), likhetstecken (=), ungefär lika med-tecken (≈) och tildeoperator (~).

⁸ För en diskussion om förhållandet mellan grafisk och syntaktisk mening, se t.ex. Westman 1974.

märkning. Orsaken till att *vet du* inte inleder en ny grafisk mening i detta fall har troligtvis att göra med inkonsekvent interpunktion och överlånga meningar, något som antas känneteckna brevgenren⁹ (jfr t.ex. Telemann 1983).

I det material som Hakulinen m.fl. (2003) använder för sin undersökning av *hördu*, *kuule*, *kule* förekommer partikeln såväl initialt som medialt och finalt. Författarna konstaterar att det är typiskt för partiklarna att de inte utgör egna yttranden, utan de projicerar ett eller flera andra yttrandeled och bildar tillsammans med dessa turkonstruktionsenheter.¹⁰ De framhåller att när *hördu* står i satsens förfält tycks det fungera som ett slags lystringssignal,¹¹ trots att det inte kräver en reaktion hos mottagaren. *Hördu* gör mottagaren medveten om det kommande yttrandet och att det är riktat till just honom/henne (Hakulinen m.fl. 2003 s. 204 ff.). Denna funktion kan karakteriseras som ett slags metakommunikativ signal från sändaren till mottagaren med budskapet att det som följer är av särskild vikt. *Vet du* verkar ha något av samma funktion i breven mellan Anna och Helena.

I det följande utreds i korthet i vilka syntaktiska positioner *vet du* förekommer i breven mellan Anna och Helena skrivna år 1879.

⁹ Många brev i denna samling karakteriseras av att meningarna är långa och ibland hopfogade med kommatecken. Ibland saknas punkter helt och en ny mening markeras med stor begynnelsebokstav. (Detta är fallet även i flera av de exempel som ges här.) Ibland används liten bokstav efter punkt. Dessa inkonsekvenser beror antagligen både på produktionen och på konsumtionen av brev. Brevskrivandet präglas ofta av spontanitet och associerande och texten vävs fram utan att skribenten fäster särskilt stor vikt vid t.ex. interpunktionsregler. Somliga brev är skrivna i snabb takt, vilket kommenterar såsom »Ni / tycka visst att jag slarvar alldeles / rysligt med min stil i breffen, men / när jag skrifer så här hem, hin- / ner jag icke vara ordentlig, jag går / på så förfärligt, och tycker att jag / skulle kunna hålla på i evighet, / om det icke funnes gränser, som / kallas brefpapper och porto» (ur ett brev från Helena till Anna 23.11.1879). Papper var dessutom en dyr vara, så man skrev ogärna om ett brev. Vad gäller konsumtionen av brev skrev man under denna period ofta till hemmet, trots att man (eventuellt) riktade sig till en specifik adressat. Breven var ofta ämnade att läsas högt och därför var formella krav såsom interpunktion och meningsbyggnad inte av högsta prioritet. Att Helena skriver »ni» i ett brev till Anna betyder inte att systrarna när varandra utan det visar att hon är medveten om att brevet också läses av de andra familjemedlemmarna. I detta brev saknas för övrigt helt belägg på *vet du*, men det innebär inte att allt som Helena skriver är ämnat för hela familjens öron (eller ögon); Helena poängterar att hon berättar somligt »enkom» för Anna. *Vet ni* saknas för övrigt helt i brevväxlingen.

¹⁰ En turkonstruktionsenhet, förkortat TKE, är den strukturella basenheten i ett samtal (Norrrby 1996 s. 35) och »det 'material' som en tur byggs upp av» (a.a. s. 99).

¹¹ I den nyutkomna »Iso suomen kieliooppi» (2004), som är den finska motsvarigheten till SAG, kallas partiklar av typen *vet du* och *hördu* »huomionkohdistimet», vars svenska motsvarighet är 'uppmärksamhetssignal'.

3.1 *Vet du* som en typ av annex

I det inledande avsnittet om *vet du* konstaterades att partiklar av denna typ vanligtvis inte ingår i det propositionella innehållet i utsagan (t.ex. Östman 1982 s. 149) och att de inte äventyrar sanningshalten i propositionerna i de yttranden som de inramar (t.ex. Schourup 1999 s. 232). Dessutom konstaterades det att de av många klassificerats som någon form av tillägg till den inre satsen. I detta material har en övervägande majoritet av fallen, nämligen 44 av 49, syntaktiskt närmast formen av ett parentetiskt tillskott till meningskontexten, dvs. den sats som *vet du* inleder. Det betyder att endast fem belägg har en annan form än denna. Åtminstone tre av dessa fem avvikande fall har också de formen av tillskott, men eftersom de uppträder i en lite annorlunda omgivning än de som sorterar under denna rubrik behandlas de för sig.

Alla de fall där Helena använder *vet du* har formen av en inledning eller en inramning av satsen, såsom i följande exempel:

- (5) Vet du igår såg jag på gatan
något så nätt, det var en liten vagn
förespänd med fyra ponnies, de voro
riktigt spända i spann.

Denna konstruktion kan beskrivas i termer av annex. Annex definieras i SAG (1 s. 154) som »satsled som placeras utanför eller som inskott i den inre satsen och tillsammans med denna bildar en utvidgad sats». Om fria annex konstateras att de semantiskt fungerar som »ett slags kommentar till den inre satsen eller den språkhandling som yttrandet av satsen innebär och motsvarar därför oftast ett satsadverbial eller ett fritt adverbial i den inre satsen» (SAG 4 s. 439). Fria annex kan, som här, stå initialt, dvs. i satsens förfält, men även medialt och finalt.

De fall av *vet du* som har formen av fria annex i breven mellan Anna och Helena följs antingen av ett adverbial (som i exempel 5) eller av satsens subjekt som i följande exempel ur ett brev från Anna till Helena:

- (6) Vet du
jag har lånat Andersensagor från
Normalskolbibliotheket jag har nu lånat
andra delen men jag lycker ändå att
första delen är roligare

I det material som används för denna undersökning är 18 av annexkonstruktionerna med *vet du* sådana som åtföljs av ett adverbial (i 15 fall är det ett tidsad-

verbial av typen *nu*, *igår* (som i exempel 5), *i dag*, *alltid om aftnarna* och *de första dagarna då du var borta*). I 26 fall är *vet du* efterföljt av ett subjekt, såsom i exempel 6.¹²

3.2 *Vet du* i en presenterande fras

Som konstaterats kunde de allra flesta fall där Anna eller Helena Westermarck använder *vet du* kategoriseras som annexkonstruktioner. Det finns dock tre fall som visserligen också de ingår i en inledning eller en kommentar till den inre satsen, men som uppträder i en lite annorlunda position och eventuellt har en funktion som inte är alldeles likadan som för *vet du* som annex. Dessa fall, som alla är producerade av Anna, är:

- (7) Vet du
någonting så rysligt roligt jag kommer
nu i jul att gå i dansskola Charpentiers [...]
- (8) Vet du någonting
så rysligt roligt i Tisdags
på aftonen då vi kommo
från theatern var det så
rysligt ljus i salen så
mamma trodde att Bude [namnet osäkert]
hade kommit [...]
- (9) Vet du så ledsamt
flere knoppar från din
kamelia har torkat bort
men nog finnes det ännu
alldeles friska knoppar och
de äro så feta att de nog
snart spricka.

Dessa belägg kan också karakteriseras som ett slags annexkonstruktion, men här består annexet av *vet du* tillsammans med det som följer direkt efter (*någonting så rysligt roligt* i exemplen 7 och 8 och *så ledsamt* i exempel 9). Dessa annex, som även de kommenterar den inre satsen och därför kan ses som någon form av »utvidgade diskursmarkörer», kan jämföras med kollokationen *vet du vad*. Enligt Östman (1981 s. 52 ff.) som studerat hur engelskspråkiga barn tillägnar sig *know what* fungerar det till en början typiskt som ett sätt att öppna ett

¹² I ett av dessa 26 fall där *vet du* är efterföljt av ett subjekt är det det formella subjektet *det*.

samtal, men med tiden används det också mitt i ett samtal för att upprätthålla engagemang och intresse. Östman konstaterar att då uttryck som *and you know what?* används mitt i narrativer indikerar de vanligtvis att något oväntat kommer att avslöjas. Detta överensstämmer delvis med exemplen 7, 8 och 9, där Anna delger Helena något som Anna vet att Helena inte känner till. Samtidigt är alla exemplen sådana som Helena gott kan föreställa sig.

3.3 *Vet du* som matrissats

Utöver dessa annex och presenterande satser finns det i breven mellan Anna och Helena två fall där *vet du* har funktionen av matrissats, som i SAG (1 s. 197) definieras som »den del av en överordnad sats som blir kvar om man undantar dess underordnade sats(er)». Det är Anna som står även för dessa belägg:

- (10) Vet du
att jag har nu efter middagen
läst undan alla Tisdags lexorna
- (11) Vet du hur
det passade utmärkt bra du skref
och bad Jenny Stålhanes adress
jag erhöll brevet i dag och just
derefter kom Jenny hit hon är
här ännu och har varit här
på middag och allt.¹³

I båda dessa fall har *vet du* formellt formen av överordnad sats, dvs. matrissats, och det som kommer efter kan betraktas som underordnade satser. Det är visserligen inte alldeles klart att det är frågan om underordning i exempel 10 på grund av bisatsens huvudsatsordföljd. Enligt SAG (4 s. 537) är dock huvudsatsordföljd i narrativa bisatser möjlig särskilt när »bisatsen anger vad någon tror, vet, förstår eller säger». Därför kan också exempel 10 karakteriseras som en matrissats. Pragmatiskt fungerar *vet du* i dessa satser emellertid inte som matrissatser och satserna uppfattas inte som frågor som kan besvaras med ja/nej (jfr avsnitt 2). Det som mottagaren (dvs. Helena) förväntas reagera på är satsernas propositionella utsagor, som i dessa fall ingår i de underordnade satserna.

¹³ Exempel 11 är en aning förvirrande p.g.a. den oväntade ordföljden, men det ska förstås som: »Vet du hur utmärkt bra det passade att du bad om Jenny Stålhanes adress i ditt senaste brev; jag erhöll brevet i dag och strax därefter kom Jenny hit på besök (och därför kan jag genast ge hennes adress. Den är ...).»

4. Användning och textuell funktion

De exempel som hittills getts visar att *vet du* i Anna och Helena Westermarcks brev uppträder i förvånansvärt liknande positioner, men i lite varierande funktioner. Ändå finns det vissa gemensamma drag eller likheter i användningen. Här presenteras först sådant som verkar gälla för *vet du* i allmänhet såsom det används i breven mellan Anna och Helena Westermarck. Sedan presenteras några iakttagelser som skiljer de olika användningarna åt. Vad det senare gäller ligger fokus i synnerhet på topiker och strukturer i breven, men hänsyn tas också till typ av handling och vilken funktion *vet du* har i kontexten.

Det verkar vara karakteristiskt för alla belägg på *vet du* i dessa brev att det används som ett sätt att förmedla ny information på. Men att det inte alltid nödvändigtvis är frågan om någonting alldeles nytt för mottagaren tyder kontexten och framställningen på: personer och händelser refereras till utan någon presentation och fenomen står i bestämd form. Det gäller i fråga om *dansskolan* i exempel 12 i ett brev från Anna och *korten* i exempel 13 i ett brev från Helena.

- (12) Vet du dansskolan
räcker två timmar och van=
ligtvis räcker den ändå öfver
två timmar.
- (13) Vet du jag håller alle=
les på att glömma bort korten, icke
ett sådant har jag sett sedan jag for
hemifrån.

Det verkar ofta snarare än ny information vara frågan om en *ny aspekt* eller en *ny vändning* beträffande något som både brevskrivaren och mottagaren känner till och dessutom vet (sic!) att den andra känner till.¹⁴ I exempel 14 skriver Anna:

- (14) Vet du Telemans kommer icke alls
att resa till Paris

¹⁴ Den italienska litteraturforskaren Patrizia Violi framhåller i sin artikel »Letters» (1985 s. 157 f.) att ett av de drag som utmärker det privata brevet är att det innehåller hänvisningar till sådant som mottagaren redan vet, dvs. ömsesidig eller delad kunskap. Denna ömsesidiga kunskap och vissheten om den innebär bl.a. att mycket av det som brevskrivaren behandlar i sina brev blir implicit och att specifika referenser inte behövs. Enligt Levinson (1983 s. 16) uppstår ömsesidig kunskap t.ex. i situationer där en »sändare» vill få en »mottagare» att tänka eller göra någonting bara genom att uppmärksamma »mottagaren» på att »sändaren» vill förmedla den tanken eller handlingen. I kommunikationsprocessen är »sändarens» kommunikativa intention ömsesidig kunskap för »sändaren» och »mottagaren». »Sändaren» vet att »mottagaren» vet att »sändaren» vet att »mottagaren» vet (osv.) att »sändaren» har denna specifika intention (ibid.).

Anna tar här för givet att Helena känner till att Telemans varit på väg till Paris, men det är de tydligen inte längre; en ny vändning har alltså inträffat. När *vet du* används för att delge en ny vändning eller en ny aspekt är det skäl att notera att det handlar om någonting som inte är omotiverat – eller åtminstone inte omotiverat i situationen. I SAG (4 s. 805) anges »oväntad vändning» som en av vokativfrasers samtalsreglerande funktioner. Eventuellt kan *vet du* även innebära ett sätt att återknyta eller återkoppla till sådant som behandlats i ett tidigare brev eller i ett annat sammanhang.

En annan aspekt av en övergripande användning av *vet du* tas upp av Nordenstam (1989 s. 20 ff.). Hon hänvisar till Labovs & Fanshels klassificering av talhändelser och menar att partiklar av typen *vet du* kan bidra till att göra en primärt talarorienterad händelse (en s.k. A-händelse) till en händelse som omfattar båda parterna (en s.k. AB-händelse). Den funktion som *vet du* då har är intimitets- och kontaktskapande (a.a. s. 78). Alla fall där Anna och Helena använder *vet du* år 1879 kan karakteriseras som A- eller AB-händelser eftersom de antingen handlar specifikt om skrivaren eller anspelar på delad kunskap.

I vissa fall verkar *vet du* närmast fungera som ett sätt att ge någon form av förklarande tillägg till det föregående, såsom i exempel 2 ovan. I andra fall används *vet du* för att inleda en rapport, såsom i följande exempel producerat av Anna:

- (15) Vet du idag
 sprang mamma och jag
 omkring i bodarna för att
 söka åt mig tygkängor med
 enkla sulor för att dansa
 med men fick ingenstädes
 passliga slutligen måste
 vi taga med dubbla su=
 lor men då jag kom hem
 och försökte dem så äro
 de mycket för vida men
 jag får nu lof att hålla
 dessa.

I somliga fall fungerar *vet du* närmast som ett slags utrop eller utannonsering att göra mottagaren uppmärksam på det som komma skall (jfr det som skrevs ovan om *vet du* som lystringssignal). Denna funktion är i synnerhet påtaglig i de fall som behandlades under rubriken »*Vet du* i en presenterande fras» (dvs. exemplen 7, 8 och 9). *Vet du* fungerar alltså som ett slags »vägvisare i texten» och är därmed en metakommunikativ handling som kan jämföras med tilltal.

Generellt verkar *vet du*, åtminstone i detta material, vara ett sätt att göra mottagaren delaktig i sådant som händer eller har hänt och ett sätt att inviga mottagaren i det som skrivs eller de upplevelser som beskrivs. Samtidigt verkar *vet du* användas för att förmedla någon ny aspekt på något som är bekant för mottagaren. *Vet du* bidrar till att skapa samhörighet, vittnar om gemensam kunskap och innebär en möjlighet att visa förtrolighet.

En intressant fråga är i vilken grad *vet du* bär spår av verbet »att veta». Den aktualiseras i exemplet med *hör du* ovan (exempel 1). Det står klart att *hör du* i det fallet inte kunde ersättas med *vet du*, vilket dels beror på att uttrycket ingår i en språkhandling som kan karakteriseras som en uppmaning, medan det verkar som om *vet du* snarare används i upplysningar, dels på att här inte delges någon ny aspekt på någonting bekant. *Hör du* verkar ändå ha samma funktion på diskursnivån, dvs. det fungerar som en samtalsreglerande signal.

I det följande behandlas kort några användningar av *vet du* av mer specifik karaktär.

4.1 *Vet du* i en associationskedja eller i byte av aspekt

När man betraktar de fall där Anna och Helena Westermarck använder *vet du* i sina brev utgående från de topiker som behandlas kan man finna ett mönster som gäller en påfallande stor del av fallen,¹⁵ nämligen något som har att göra med nya vändningar på diskursplanet. Dessa fall handlar om ett slags associationskedjor så att ett ämne leder till ett annat, såsom i följande exempel där Anna först berättar om hur kallt det varit och sedan om vad hon haft på sig utomhus:

- (16) I dag har här varit mycket kallt det har
 varit 14 graders köld. Vet du jag går än-
 nu i min doffelpaletå ty min stoppade
 kappa är ännu inte färdig

¹⁵ Det är så gott som omöjligt att ge ett exakt antal för hur många fall som vittnar om nya vändningar eller aspekter eftersom dessa fall inte går att kategorisera entydigt. Ibland är det tydligt att tanken på en viss händelse, episod eller person leder in brevskrivaren på följande händelse (såsom i exempel 17), men det finns många osäkra fall. Ett exempel på ett fall som är svårt att kategorisera är då Anna i ett av sina brev från att ha berättat om hur roligt det är att läsa verser i skolan övergår till att meddela Helena att deras mor berett plats för Annas böcker i hyllan i det rum som varit Helenas men som Anna flyttat in i efter Helenas avfärd. Man kan föreställa sig att tanken på skolans versläsning leder in Anna på hennes egna versböcker. Lika gärna kan man dock föreställa sig att detta är ett uttryck för »local sensitivity» (se nedan) på så sätt att Anna ser sig omkring i det rum hon sitter i och får syn på bokhyllan och tänker att det kan intressera Helena att de nu båda har sina böcker i samma hylla. Flera av fallen kan diskuteras utgående från olika förklaringsmodeller.

Även i följande exempel, där Helenas berättelse om hur parisarna förbereder sig för julfirandet för henne in på hennes egna (eller rättare sagt ateljéföreståndarens) planer för julhelgen, leder ett ämne naturligt till följande:

- (17) Emellertid ha
jag sett stora julträd här, och jag har
förundrat mig däröfver, men då har
jag fått höra att julträd nu skola
vara här allra högsta modet.
Vet du den dumma madame Trélat
hon som har ateliern, har ställt till
en lektion på sjelfaste juldagen.

I många av dessa fall är det frågan om någon form av ny aspekt på det övergripande ämnet. Då Anna i exempel 18 tar upp läroämnet skrivning efter att hon avhandlat läroämnet aritmetik kan det ses som en ny aspekt av det övergripande ämnet skolan.

- (18) I dag var Surre och hörde på i skolan
Han var icke och hörde på vår klass ty vi
hade icke aritmetik. Vet du sednaste gån=
gen hade jag 12 fel i svenskan [...]

Vet du fungerar i dessa fall som ett slags textbindande element, dvs. på koherensplanet. Samtidigt bär det spår av de funktioner som presenterades ovan, dvs. lystringssignal, metakommunikativ handling, ett sätt att bidra till samhörighetskänslan osv. *Vet du* fungerar med andra ord som en diskursmarkör som kontextualiserar den kommunikativa handlingen.

4.2 Plötsligt topikskifte

Förvånansvärt många av de fall där *vet du* används kan motiveras med någon form av associationskedja där ett ämne leder in på följande. Men det finns också en del fall där ingen direkt anknytning till ett övergripande tema verkar förekomma. Detta är fallet i exempel 19 som visar vad Anna skrivit in i marginalen efter att hon redan avslutat sitt brev med hälsningar och avskedsfraser.

- (19) Vet du Vicke har kommit i skolan. Hon tyckes
ännu icke haft tid att tvätta sig ty hon är så smutsig.

Här är det inte frågan om en ny aspekt eller en ny vändning på diskursplanet, utan snarare om en »helvändning». Upplysningen ges utan någon presentation och vid första anblicken kan den te sig något omotiverad. Samtidigt är det up-

penbart att Helena vet vem Vicke är och att Anna vet att Helena vet. Genom att komma med denna upplysning som närmast är en talar-(skrivar-?)orienterad händelse, en s.k. A-händelse, delger Anna Helena vad som händer hemma, vilket inte är omotiverat. *Vet du* fungerar som ett sätt att dels vädja till Helenas uppmärksamhet (och eventuellt intresse), dels presentera och eventuellt rättfärdiga den nya topiken. Samtidigt har *vet du* funktionen av nyhetsinramning.

4.3 Local sensitivity, noticing och sleeping objects¹⁶

I några av de fall där ett till synes plötsligt topikskifte sker är det ett konkret föremål (eller som i exempel 20, en hund) som uppmärksamheten riktas mot:

- (20) Vet du bäst
 som jag nu satt och skref så
 kom Ukko och stälde sig upp
 på två ben i min famn och der
 likasom bade den mig att kom=
 ma och leka [...]

Här anger Anna explicit att det är hennes hund Ukko som förorsakar det plötsliga topikskiftet. I andra fall är det omöjligt att med säkerhet hävda att det är ett s.k. sleeping object som finns i rummet som plötsligt blir föremål för brevskrivarens uppmärksamhet. Eftersom vi inte vet hur det ser ut i det rum där Anna¹⁷ sitter och skriver sina brev kan vi inte vara säkra på att hon ger uttryck för det som inom samtalsanalysen kallas local sensitivity eller noticing. Ändå är det värt att notera att en stor del av de topikskiften som inte har att göra med associationskedjor möjligtvis kan förklaras i dessa termer. De konkreta föremål som föranleder ett plötsligt topikskifte är förutom hunden Ukko (i tre fall), de julklappar som Anna är i färd med att framställa (likaså i tre fall), en kamelia (i två fall), en bok och en bokhylla. Alla dessa är föremål som kan ha funnits i det rum som Anna befann sig i då hon skrev brev till Helena. *Vet du* spelar även här rollen av sammanbindande element och fungerar som ett sätt att introducera något nytt om något som är bekant för mottagaren.

¹⁶ Termerna *local sensitivity*, *noticing* och *sleeping objects* beskrivs i Bergmanns artikel »On the local sensitivity of conversation» (1990). Se t.ex. Londen 1993 för en utredning av hur de används inom samtalsanalysen.

¹⁷ Topikskiften som verkar ha föranletts av s.k. sleeping objects finns i både Annas och Helenas brev, men det är bara i Annas brev som de introduceras med *vet du*.

5. Jämförelse med senare brev

I det föregående har utretts hur Anna och Helena Westermarck använder *vet du* i de brev som de skriver till varandra 1879. I avsnitt 1 nämndes att brevväxlingen var mindre intensiv tjugo år senare, dvs. 1899, och att det i breven från detta år endast finns två belägg på *vet du*. De är:

- (21) T. hade
näml. haft en herrbjudning men
velat att hans fru skulle bjuda fru
Aina, som då svarat: »Nej vet du
dit kommer icke jag, och om din
man icke begriper det, så kan han
låta bli».
- (22) Vet du nu inrättat Lucina en
ny Yhteiskoulu,¹⁸ och nu kan ju Sigrid
Enckell bli i tillfälle att få små flickor
under hennes tukt och vård – mam-
ma skref ju till dig om hvad Sigrid
och jag talade ang. Lucina.

Båda beläggen ingår i ett brev som Helena skrivit till Anna 2.5.1899. De följer direkt efter varandra, vilket är intressant i förhållande till den iakttagelse som Östman (1981 s. 41) gör om att förekomsten av en pragmatisk partikel verkar leda till flera. Han noterar att ett belägg på *you know* verkar »utlösa» flera belägg på antingen *you know* eller andra liknande uttryck. *Vet du* i exempel 21 ingår i en återgiven replik vilket stämmer väl överens med vad man antar om att partiklar av denna typ hör hemma i talat språk. Det är alltså en autenticitetsmarkör. I exempel 22 kan *vet du* antingen ses som ett sätt att berätta någonting nytt eller eventuellt oväntat om någonting som mottagaren vet att sändaren vet, eller som en länk i en associationskedja.

Det är alltså i synnerhet i 12-åriga Annas brev som *vet du* förekommer frekvent. Det tyder på att *vet du* eventuellt hör hemma i interaktion med barn eller åtminstone i en stil som präglas av spontanitet och omedelbarhet. Stilistiskt är Annas brev från år 1879 varken särskilt väl strukturerade eller väl disponerade och de vittnar om en oerfaren skribent. Ovan konstaterades att brevväxlingen faller tillbaka på ett muntligt umgänge systrarna emellan och att breven är starkt präglade av muntlighet och dialogicitet. Det som eventuellt ändå är ännu viktigare att notera än brevskrivarnas ålder, erfarenhet och stilistiska medve-

¹⁸ Yhteiskoulu (fi.) = samskola.

tenhet är hur tät kontakten är under de olika perioderna. Som nämndes tidigare hinner Anna och Helena skriva fler brev under en och en halvs månad tid år 1879 än de skriver under hela året 1899. Graden av delad kunskap är högre 1879 än tjugo år senare och brevväxlingen präglas i högre grad av någon form av pågående samtal systrarna emellan. Detta betyder eventuellt att man använder *vet du* i högre utsträckning när man vet vad den andra vet och inte vet, medan man uttrycker sig på ett annat sätt om man inte har så mycken kännedom om motpartens kunskap.

6. Summering

I denna studie har *vet du* undersökts i ett material bestående av en brevväxling mellan systrarna Anna och Helena Westermarck. Uttrycket har analyserats syntaktiskt och funktionellt och förekomsten har studerats i ett utvecklingsperspektiv.

Analysen visar bl.a. att *vet du* används i situationer då man delger någon annan något nytt eller något oväntat. *Vet du* är diskursreglerande och fungerar i synnerhet som en signal för motparten att vara uppmärksam på det som komma skall. Det uppträder i varierande positioner och funktioner, men i detta material används det allmänt för att göra mottagaren delaktig i sådant som händer eller har hänt och för att inviga mottagaren i det som skrivs eller de upplevelser som beskrivs. *Vet du* bidrar till att skapa samhörighet, vittnar om gemensam kunskap och innebär en möjlighet att visa förtrolighet.

Man kan utgå från att uttryck av typen *vet du* används inom vissa genrer (t.ex. informella samtal och privata brev). Därtill verkar det som om *vet du* används i specifika situationer av personer som dels har en hög grad av delad kunskap och gemensam bas, dels står i tät kontakt med varandra. Denna undersökning tyder på att *vet du* används mer frekvent i situationer där man verkligen vet vad motparten vet och inte vet.

Litteratur

- Akinnaso, Niyi F., 1982: On the differences between spoken and written language. I: *Language and Speech* 25 (2). S. 97–125.
- Bergmann, Jörg, 1990: On the local sensitivity of conversation. I: *The Dynamics of Dialogue*, red. av I. Marková & K. Foppa. Hemel Hempstead. S. 201–226.
- Biber, Douglas, 1988: *Variation across speech and writing*. Cambridge.

- Clark, Herbert H., 1996: Using language. Cambridge.
- Einarsson, Jan, 1978: Talad och skreven svenska. Sociolinguvistiska studier. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap C:9.) Lund.
- Fraser, Bruce, 1999: What are discourse markers? I: Journal of Pragmatics 31. S. 931–952.
- Fuller, Janet M., 2003: The influence of speaker roles on discourse marker use. I: Journal of Pragmatics 35. S. 23–45.
- Hakulinen, Auli, Keevallik Eriksson, Leelo & Lindström, Jan, 2003: *Kuule, kule, hördu* – projicerande praktiker i finska, estniska och svenska samtal. I: Grammatik och samtal. Studier till minne av Mats Eriksson, red. av Bengt Nordberg m.fl. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 63.) S. 199–218.
- Halliday, Michael A. K., 1985: Spoken and written language. Deakin.
- Hansson, Stina 1988: Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning. (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 18.) Göteborg.
- Iso suomen kielioppi, red. av Auli Hakulinen m.fl. (Suomen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 950.) Helsingfors 2004.
- Jucker, Andreas H. & Smith, Sara W., 1998: *And People just you know like 'wow':* Discourse markers as negotiating strategies. I: Discourse Markers: descriptions and theory, red. av. Andreas H. Jucker m.fl. (Pragmatics & Beyond 57.) Amsterdam. S. 171–201.
- Lagerholm, Per, 1996: Muntlighet i svensk sakprosa. Några utvecklingslinjer. (Svensk sakprosa, rapport nr 3.) Lund.
- Lagerholm, Per, 1999: Talspråk i skrift. Om muntlighetens utveckling i svensk sakprosa 1800–1997. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:54.) Lund.
- Lakoff, Robin, 1975: Language and woman's place. New York.
- Levinson, Stephen, 1983: Pragmatics. (Cambridge Textbooks in Linguistics.) Cambridge.
- Lindström, Jan, 2002: Från satsschema till turschema? Förfältet i fokus. I: Språk och stil NF 11, 2001. S. 25–80.
- Lindström, Jan & Wide, Camilla, u.u.: Tracing the origins of a set of discourse particles. Swedish particles of the type 'you know'.
- Londen, Anne-Marie, 1993: *Monika har en så vacker azalea*. Om situationsrelaterade yttranden i vardagliga samtal. I: Språk och social kontext, red. av Ann-Marie Ivars m.fl. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur B: 15.) Helsingfors. S. 69–86.
- Londen, Anne-Marie, 1995: Samtalsforskning – en introduktion. I: Folkmålsstudier 36. S. 11–52.
- Melander, Björn & Josephson, Olle, 2003: Muntlighet och skriftlighet i sakprosatexter. I: Teoretiska perspektiv på sakprosa, red. av Boel Englund & Per Ledin. Lund. S. 239–270.
- Nevalainen, Terttu, 2004: Letter writing. Introduction. I: Journal of Historical Pragmatics 5:2. S. 181–191.
- Nordenstam, Kerstin, 1989: Tag questions och dylika påhäng i svenska samtal. (Färsk forsk 14.) Göteborg.
- Norrby, Catrin, 1996: Samtalsanalys. Så gör vi när vi pratar med varandra. Lund.
- Saari, Mirja, 1984: Några pragmatiska partiklar i svenskt talspråk. I: Festskrift till Åke

- Granlund 28.4.1984, red. av Lars Huldén. (Studier i nordisk filologi 65. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 517.) Helsingfors. S. 213–220.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: Svenska Akademiens grammatik 1–4. Stockholm.
- Schiffrin, Deborah, 1987: Discourse markers. (Studies in Interactional Sociolinguistics 5.) Cambridge.
- Schourup, Lawrence, 1999: Discourse markers. I: *Lingua* 107. S. 227–265.
- Tannen, Deborah (red.), 1982: Spoken and written language. Exploring orality and literacy. (Advances in discourse processes 9.) Norwood.
- Tannen, Deborah, 1984: Conversational style. Analysing talk among friends. (Language and learning for human service professions.) Norwood.
- Teleman, Ulf, 1974: Manual för grammatisk analys av talad och skriven svenska. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap C:6.) Lund.
- Teleman, Ulf, 1983: Har tal- och skriftspråk olika grammatiker? (Nordlund 3.) Lund.
- Vagle, Wenche, 1990: Radiospråket – talt eller skrevet? Syntaktiske og pragmatiske tilnærminger i semiotisk perspektiv. (Oslo-studier i språkvitenskap 6.) Oslo.
- Verschueren, Jef, 1999: Understanding pragmatics. (Understanding Language Series.) London.
- Violi, Patrizia, 1985: Letters. I: Discourse and literature, red. av Teun A. Van Dijk. (Critical Theory 3.) Amsterdam & Philadelphia. S. 149–167.
- Westman, Margareta, 1974: Bruksprosa. En funktionell stilanalys med kvantitativ metod. (Skrifter utgivna av Svenskläraryöningen 156.) Lund.
- Östman, Jan-Ola, 1981: *You know: A Discourse Functional Approach*. (Pragmatics & Beyond II:7.) Amsterdam.
- Östman, Jan-Ola, 1982: The symbiotic relationship between pragmatic particles and impromptu speech. I: *Impromptu Speech: A Symposium*. Papers edited by N. E. Enkvist. (Meddelande från Stiftelsen för Åbo Akademi forskningsinstitut 78.) Åbo. S. 147–177.

Bakre *r* i svenskan. En alternativ hypotes

Av ULF TELEMAN

R-fonemet i dagens nordiska språk är en sammanfallsprodukt från förlitterär eller tidiglitterär tid. Det ursprungliga fonemet /r/ tecknades med en runa som avbildade latinets versala *R*, medan det andra fonemet som efter sammansmältningen ingick i det nya /r/-fonemet var /z/ som uppkommit ur /s/ enligt Verners lag och som tecknades med en egen runa, ʀ i det äldre runalfabetet och ʁ i det yngre.

Men hur lät de här ljuden? Och hur lät sammanfallsfonemet? Det kan vi endast gissa oss till, faktiskt. Vad vi vet är hur dagens /r/ uttalas i de nordiska språken. I den här studien ska de östnordiska dialekterna ställas i fokus, dvs. språken i Danmark och Sverige. Som bekant har /r/ bakre uttal i Danmark och i södra Sverige. I ett bälte norr därom, framför allt i Västergötland och Östergötland, används främre och bakre artikulation av /r/ i komplementär distribution. Mycket talar vidare för att gränsen för det sydsvenska bakre [R] försköts norrut under 1800-talet och första hälften av 1900-talet. Därefter har expansionen avstannat och det verkar enligt de senaste undersökningarna som om [r] nu tar tillbaka terräng, särskilt i det götiska mellanbältet (Elert 1976, Mikael Parkvall i brev).

Den traditionella uppfattningen är att sammanfallsfonemet /r/ under fornsvensk tid hade tremulantiskt apikalt uttal, dvs. [r]. Dagens bakre [R] i söder skulle däremot vara en sentida novation, som spridit sig i Danmark under 1700-talet och i södra Sverige framför allt under 1800-talet. Var denna nyhet kom ifrån och varför den spred sig så snabbt socialt och geografiskt är det emellertid delade meningar om. Enligt en hypotes är [R] ett överklassfenomen med hovet i Paris som ursprunglig spridningskälla. Enligt andra har [R] upp-

Tidigare versioner av denna artikel har presenterats vid seminarier i Lund och Uppsala. Då fick jag många roade och skeptiska, alltid tänkbara, kommentarer, som jag haft stor glädje av när den här tryckta versionen utarbetades. På sluttampen har jag haft nytta av Mikael Parkvalls förslag och synpunkter. Tack också till tidskriftens lektörer för goda påpekanden. En mera omfattande version av artikeln är tillgänglig som institutionstryck (Teleman 2005).

stått »av sig själv» (autoktont) på olika ställen ungefär samtidigt och vunnit spridning till följd av gynnsamma kulturella och demografiska omständigheter, inte minst i samband med den fortgående urbaniseringen.

Här vill jag granska dessa traditionella uppfattningar lite närmare med hjälp av en alternativ hypotes som innebär att det bakre [R] har äldre rötter i Östnorden och att den geografiska fördelningen i förhållande till främre [r] i huvudsak är en följd av prosodiska skillnader mellan norr och söder vid tiden för fonemsammanfallet. Strategien blir att väga argumenten för och emot de båda hypoteserna, den traditionella och den alternativa, mot varandra. I denna artikel kan endast huvuddragen av diskussionen och de data den bygger på redovisas. För en fylligare framställning se Teleman 2005.

Vi ska börja med läget i den förlitterära östnordiskan och försöka fastställa de fonetiska ingångsvärdena för de fonem som sammanföll till ett /r/-fonem.

1. Hur lät /r/ och /z/ i den förlitterära östnordiskan?

Låt oss börja med /z/, ett *s* som blivit tonande om det före accentomläggningen i de germanska språken följde på obetonad vokal. /z/ förekom framför allt i ändelser men dessutom också i en del enstaviga rotmorfem och i ett antal formord. Man har länge antagit att detta /z/ någon gång före sammanfallet med /r/ har genomgått »rhotacism», dvs. blivit någon sorts *r* som dock ännu var skilt från manifestationerna av det ursprungliga /r/.

Det är högst tveksamt om ett sådant mellanläge måste antagas. Eftersom det germanska /s/ inte hade några andra väsljud att kontrastera mot är det sannolikt att dess uttal hade ett brett spelrum, ungefär som *s* i modern spanska eller finska. Troligtvis uttalades fonemet med flackt tungblad (laminalt) artikulerande mot tandvallen eller där intill. Den tonande motsvarigheten till ett sådant ljud skulle bli rätt likt dagens spirantiska *r* i stockholmskan, färöiskan eller vissa former av engelska. Att /z/ åtminstone dialektalt – också efter det att sammanfallsprocessen påbörjat – kunde ha haft en sibilantisk karaktär visas av fel-skrivningarna på en del runstenar (noterade av Wessén t.ex. i Sveriges runinskrifter 6 s. 86 och andra efter honom). Följande fall härrör från 900- och 1000-talen:

<s> för <z>	Pais (Uppl. 61; för väntat Paiz) ulmfris (Uppl. 89; för väntat (h)ulmfri(Þ)z) Pisa (Uppl. 126; för väntat Þ(a)iza) treks (Ögl. 81; för väntat trekz)
-------------	---

<z> för <s> Þorstainz (Sdml. 84; för väntat Þorstains)
 Þorstinz (Sdml. 363; för väntat Þorst(a)ins)

(Förkortningarna Uppl. etc. hänvisar till respektive band i Sveriges runinskrifter.)

Å andra sidan finns det vissa indicier som tyder på att /z/ efterhand kanske inte uppfattades som en tonande motsvarighet till /s/. De viktigaste är dels att det nordiska /z/ inte deltog i den germanska slutljudsskärpningen av spiranter i slutljud (se t.ex. Steblin-Kamenskij 1963), dels att det inte avtonades i ord som /fiskz/ där /z/ efter synkopen hamnade efter en tonlös konsonant (se t.ex. Jiriczek 1925–26 s. 235 f.). Den uteblivna avtoningen av /z/ har förklarats så att ljudet »genom rhotacism» hade blivit tremulantiskt och alltså inte längre var en spirant. Antingen drabbades det då inte av avtoningen eller avtonades det utan att detta påverkade ljudets fonematiska identitet, t.ex. i förhållande till /s/. Om det hade blivit en tremulant skulle det ha förblivit entydigt icke-s även om det tappade sin stämton. Problemet är bara att en övergång från spirant till energikrävande vibrantiskt uttal är så osannolik i svagton; att en vibrant blir spirant i obetonad ställning är naturligt och vanligt men inte det omvända. Numera är nog därför de flesta eniga om att /z/ fortfarande uttalades spirantiskt vid sammanfallet. För att Steblin-Kamenskij's resonemang ändå ska gälla, måste därför /z/ på något annat sätt ha blivit mera olik /s/, kanske genom att det sibilantiska inslaget (högfrekvent energiskt buller) hade försvagats.

/z/ har länge kallats för »palatalt r» inom nordistiken. Skälen härtill var två. Dels föranledde ljudet palataliserande omljud i västnordiskan (se t.ex. Brøndum-Nielsen 1928 s. 125 f., Steblin-Kamenskij 1963 s. 366 f.). Dels förefaller ändelsen /ir/ under sammanfallsprocessen ha övergått till /iz/ på de svenska runstenarna i släktskapsord som /faÞir/ och i vissa prepositioner/adverb som /æptir/. Detta ser ut som en assimilation efter /i/, men det kan förstås också bero på att de nämnda ordtyperna anslöt sig till de relativt många orden med /iz/ som böjnings- eller avledningsändelse. Men även om fonemet faktiskt hade palatal karaktär, behöver detta inte utesluta att det var en tonande laminal spirant: en sådan kan naturligtvis ha palatal »färg» lika väl som en vibrant kan det. Hur som helst: indicierna som pekar på att /z/ framför allt var palatalt i Östnorden är inte särskilt starka.

Summan av ovanstående resonemang är att /z/ var en laminal postdental spirant som utmärkt väl kunde fungera som fonetiskt ingångsvärde till det nya sammanfallsfonemet /r/.

Låt oss nu gå över till hur det ursprungliga /r/ uttalades i Östnorden. Ett rimligt antagandet är då att /r/ var apikalt: främre uttal tycks vara det vanligaste för

/r/ i de indoeuropeiska språken och i jordens språk för övrigt. Också i dagens nordiska språk dominerar detta uttal för *r*-fonemet. (Se t.ex. Maddieson 1984, Sjöstedt 1936.) Att anta främre artikulation också för det östnordiska /r/ är därför rätt självklart så länge man inte har goda skäl för något annat. I själva verket har en alternativ hypotes, dvs. att det östnordiska /r/ uttalades [R], knappt nämnts och än mindre diskuterats. Bevisbördan åvilar därför den som hävdar att /r/ var uvulart eller velart. Vilka skäl kan då förebibras för en sådan tanke?

Tyngst väger det faktum att oppositionen /r/ : /z/ bibehålls så länge i Östnorden. Detta är onekligen förvånande om man som traditionen bjuder utgår från att /r/ hade främre uttal liksom /z/. I så fall skulle alltså det olika uttals sättet vibrantisk (vanligen i ordets rot) gentemot spirantisk (vanligen i ordets ändelse) ha varit det enda uttrycket för den fonematiska oppositionen. Det vanliga är emellertid att skillnaden mellan vibrantiskt och spirantiskt *r* är allofonisk. Därför verkar det rimligare att oppositionen mellan /r/ och /z/ också byggde på skillnad i uttalsställe, dvs. att /r/ hade bakre artikulation gentemot den främre artikulationen för /z/.

Visserligen hävdar Ladefoged & Maddieson (1996) att olika uttals sätt är vanligare än olika uttals ställe i språk med två *r*-fonem, men ser man närmare på bokens exempel rör det sig om kontrasten mellan tremulant och flapp/tapp (dvs. artikulationen sker med endast ett vibrationsslag) i position efter vokal som är etymologiskt kort respektive lång (som i spanskan).

Om man nu inte vill tänka sig att den långlivade oppositionen /r/ : /z/ vilar på skillnaden mellan bakre och främre artikulation måste man sätta sin lit till andra skillnader mellan fonemen, framför allt till vissa säregenskaper hos /z/, t.ex. dess antagna palatala eller sibilantiska karaktär. Sådana kompletterande skillnader gentemot tremulanten /r/ kunde tänkas ha bidragit till att profilera fonemen mot varandra.

Finns det då några ljudhistoriska omständigheter som kan säga något om hur det ursprungliga /r/ uttalades i östnordiskan? Det vi ska leta efter är då kombinatoriska ljudändringar där en vokal i kontakt med /r/ velariseras, dvs. får bakre uttal i stället för främre. Däremot är sänkning av vokalen intill /r/ inget säkert indicium eftersom både bakre och främre *r* kan ha denna effekt. Någorlunda entydiga argument för att /r/ var [R] får vi däremot i och med följande ljudövergångar:

ai > a: framför /h/ eller /r/: *a* (jfr got. *aih*), *ar-la* (jfr got. *air*). Däremot ai > ei framför /z/: *meiri*, *geir* (se t.ex. Brøndum-Nielsen 1928 s. 160 f.).

y > iu framför /rC/ särskilt efter /g/ eller /k/ (»östnordisk brytning»): *skyrt* > *skiurta* (se t.ex. Noreen 1904 s. 119, Brøndum-Nielsen 1928 s. 342 f.).

(Liknande diskussion om att /*r*/ kan vara [R] också annars i germanskan förs i t.ex. Runge 1974, Antonsen 1975, Lass 1983, Denton 2001.)

Det bör dock medges att de ovanstående ljudhistoriska argumenten är osäkra eftersom även ett apikalt *r* kan uttalas med tungryggen höjd på ett sätt som skulle kunna förklara velariseringen (eller: faryngaliseringen). Antaganden om »a-färgat» främre *r* möter redan på 1800-talet och det spelar sedan en viss roll i resonemangen hos Jespersen 1897–99 och Dyvik 1978. Se också Lass 1983 om det amerikanska *r* som med moderna instrumentella metoder visats ha sådan artikulation.

Ett argument för den traditionella uppfattningen att /*r*/ var apikalt är möjligen det faktum att runstenarna (som ett led i sammanfallsprocessen) tidigast ersätter <*z*> med <*r*> efter dental konsonant. En näraliggande förklaring är förstås att /*z*/ här har assimilerats efter dentalen och då sammanfallit med det apikala /*r*/. Men problemet är att förändringen ju knappast kan avse uttalsställe eftersom /*z*/ redan var dentalt. Troligare är då att ställningen efter dental har stimulerat till någon annan förändring, t.ex. att spiranten blev en tapp/flapp och därmed lätt uppfattades som ett lite kortare vibrantiskt /*r*/.

Ytterligare en omständighet kan kanske tolkas som ett stöd för att det östnordiska /*r*/ hade bakre artikulation. I nordöstra England finns ett litet område med bakre *r*, s.k. »Northumbrian burr». Området ligger alldeles i norra utkanterna av det forna danaväldet. Det bakre *r* som nu används i Northumberland och norra Durham är frikativt men var tidigare tremulantiskt (Påhlsson 1972). Ljudet är rundat och har »a peculiar labializing effect upon a preceding or following vowel» (Wright 1905 s. 205). Northumberlands bakre *r* noterades först på 1700-talet (Påhlsson 1972 s. 17) och vi vet ingenting om dess äldre historia. Självfallet kan det bakre *r* i denna nordliga del av det gamla danska bosättningsområdet vara en lokal novation eller t.o.m. en rest av det gamla keltiska substratet. En frestande möjlighet är också att se det som ett spår av de danska vikingarnas språkliga inflytande på de brittiska öarna. En viss skepsis är nog ändå på sin plats. Även om Danelagen sträckte sig så långt norrut som till den aktuella regionen tycks de språkliga spåren vara tydligare lite längre söderut. Kolb (1965) har sammanställt kartor med isoglosser som kan bero på skandinaviskt inflytande. Här ser det närmast ut som om sydgränsen för northumbriskt bakre *r* sammanfaller med nordgränsen för de övriga språkdragen som kan ha skandinaviskt ursprung.

Konklusionen i detta avsnitt måste bli tveksam. För det traditionella antagandet talar att apikalt uttal av /*r*/ är det omärkta fallet och att det dominerar i dagens nordiska dialekter. För alternativhypotesen talar framför allt den långa

tiden av bevarad opposition gentemot den laminala spiranten samt möjligen också ett par kombinatoriska ljudförändringar.

Även om det alltså inte kan anses bevisat att det ursprungliga /r/ hade bakre artikulation före fonemsammanfallet, ska vi ändå ta denna möjlighet som utgångspunkt för en förståelse av vad som sedan hände med /r/-fonemet i Östnorden.

2. Bakre och främre /r/ under de senaste seklerna. Fakta och hypoteser

Genom Sjöstedts undersökningar på 1930-talet har vi en rätt bra bild av dialektkartan för /r/ i Sverige och Danmark under 1900-talets första hälft. Också enskilda dialektmonografier har gett mer eller mindre detaljerade upplysningar om realiseringen av /r/-fonemet i svenska dialekter (t.ex. Ålander 1932, Götling & Landtmanson 1940–44, Areskog 1936).

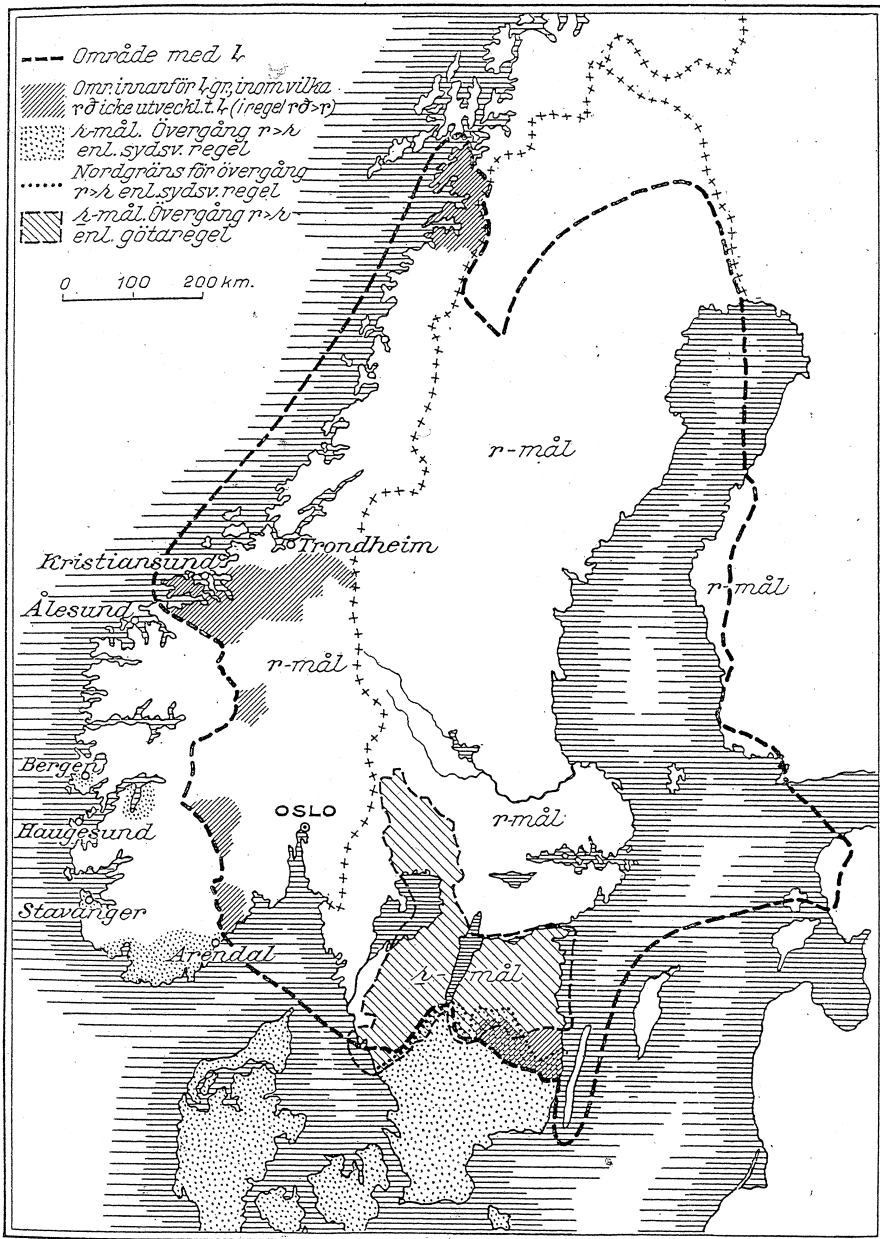
/r/ har bakre artikulation i alla ordpositioner i ett brett sydligt bälte som omfattar Danmark och Sydsverige upp till en ungefärlig linje Varberg–Jönköping–Mönsterås. Låt oss kalla detta sydliga område med uteslutande bakre [R] för R-bältet.

Norr om R-bältet möter vi inte bara främre [r] utan också supradentaler (< r + dental konsonant) och kakuminalt / [ɹ] (ur äldre dentalt / eller äldre /rð/).

Närmast ovanför R-bältet sträcker sig ett område där /r/ realiseras som bakre [R] initialt och ofta också efter betonad kort vokal (>geminerat»), medan [r] används annars. Området omfattar större delen av Västergötland, en stor del av Värmland, lejonparten av Östergötland samt nordöstra hörnet av Småland. Vi kallar detta område för R/r-bältet. I resten av nuvarande Sverige, r-bältet, är främre [r] genomfört i alla ordpositioner. Både i r- och R/r-bältena har r + dental sammansmält till supradentaler. (Intressant nog har också vissa romanska dialekter [r] och [R] i komplementär distribution som i det svenska r/R-bältet; jfr Sjöstedt 1936 s. 260 ff. och Torp 2000 med anförd litteratur.)

De gränser som Sjöstedt fastställde för de olika bältena verkar sedan ha kvarstått i stort sett oförändrade (Elert 1976). Dock har delar av Öland numera införlivats med [R]-bältet (Ohlsson 1977). Annars är det centralsvenska [r] på väg att tränga ut [R], särskilt i R/r-bältet där de unga i stigande grad har bara [r] i sin dialekt.

Ålander (1932) och Sjöstedt (1936) menade att [R] hade varit på fram-

Karta 1. Utbredningen av främre och bakre /r/ i Norden under 1930-talet (efter Sjöstedt 1936).

marsch minst ett sekel när de publicerade sina undersökningar. Dels kunde de jämföra med tidigare upptecknares uppgifter (Ålander 1932 s. 251, Sjöstedt 1936 s. 227 ff.), dels hade de äldre informanterna i gränzonerna oftare [r] än de yngre (t.ex. Ålander s. 252, Sjöstedt s. 162 ff.). Att [R] var en novation föreföll troligt också emedan man noterade smärre enklaver med [r] inom området med [R], enklaver som historiskt-kulturellt verkade vara reliktområden, snarare än novationscentra. I Danmark påträffades [r] framför allt i Jylland (Sjöstedt s. 233 ff., Nielsen 1950 s. 58) och i Sverige t.ex. i västra Blekinge (Listerlandet) och på Öland (Sjöstedt s. 157). Äldre informanter med [r] hade dessutom noterats framför allt i norra Skåne, norra Blekinge, östra Blekinge (Torhamn), Bornholm, gränstrakterna i södra Småland (Sjöstedt s. 157 f.) samt i enstaka fall också längre söderut (Ingers 1977). Kock (1904; cit. efter Sjöstedt s. 158) rapporterade följande:

Så användes detta *r*-ljud, dvs. främre *r*, ännu alltfjämt af den äldsta generationen i Bjäre härad och vanligen eller stundom i äldre personers bruk i de angränsande Norra och Södra Åsbo härad. Hos befolkningen i de båda Göingehäraderna äfvensom i Villands härad är det mer eller mindre brukligt (i Villands härad allmänt hos äldre personer), och det användes äfven af hela den äldsta generationen i Gärds härad (med undantag af Hufvaröds socken). Ja, tre i Färs härads sydligaste socken (Ramsåsa) omkring år 1800 födda syskon (den ene brodern dog först 1883) använde hela sitt lif detta *r*-ljud. Häraf kan man draga den intressanta slutsatsen, att det ännu i början af 1800-talet var brukligt i hela Färs härad, således i trakter som ligga sydligare än Lund.

Också i Norge har [R] bevisligen utvidgat sitt område under 1900-talet med kuststäderna Bergen, Stavanger, Kristiansand som spridningscentra (se t.ex. Torp 2000).

Vad har vi då för säkra kunskaper om [R] i äldre tid i de områden där uttalet nu används? För Danmarks del har Nielsen (1950) gått igenom källorna och funnit det första omnämmandet i en rättskrivningslära från 1781. År 1828 angavs [R] som det korrekta (»rigtigste») uttalet i Köpenhamn. För Sverige kommer säkra uppgifter först 1856 [tr. 1858] i Sundevalls artikel med förslag till ett svenskt fonetiskt alfabet. På s. 56 ges där följande besked om *r*-ljudens uttal och utbredning.

- a) Det dentala *r*, uttalas med tungspetsen, som får dallra mot framtändernas rot eller tandkött. [...] I de uppsvenska dialecterna och i Östergötland är det en- samt brukligt, och det anses tillhöra det bildade svenska språket [...]
- b) Det palatina *r*-ljudet består uti en vibration af tungans platta, öfre yta mot gomhvalfvets högre del. Det har synts mig vara det vanliga *r* uti en stor del af götha rike [...] Möjligtvis är det dock snarare en vekare form af följande *r*-ljud [...]

- c) Det postpalatina *r*-ljudet, uttalas mellan gomseglet och tungroten, hvarvid det är den förra delen, som försättes i vibration af den framträngda luften [...]. Detta *r* är det enda brukliga bland allmogen i Skåne. Dess bruk benämnes i öfre Sverige: egentlig eller djup skorrning, bruket af det nästföregående anses för en »lindrigare, eller föga märkbar skorrning».

Lägg märke till att Sundevall talar om bakre *r* som »det vanliga» i söder. Invånarna i »öfre Sverige» har till och med benämningar på olika sorters skorrning i de sydligare landskapen. Detta tyder knappast på att [R] är en särskilt färsk nyhet!

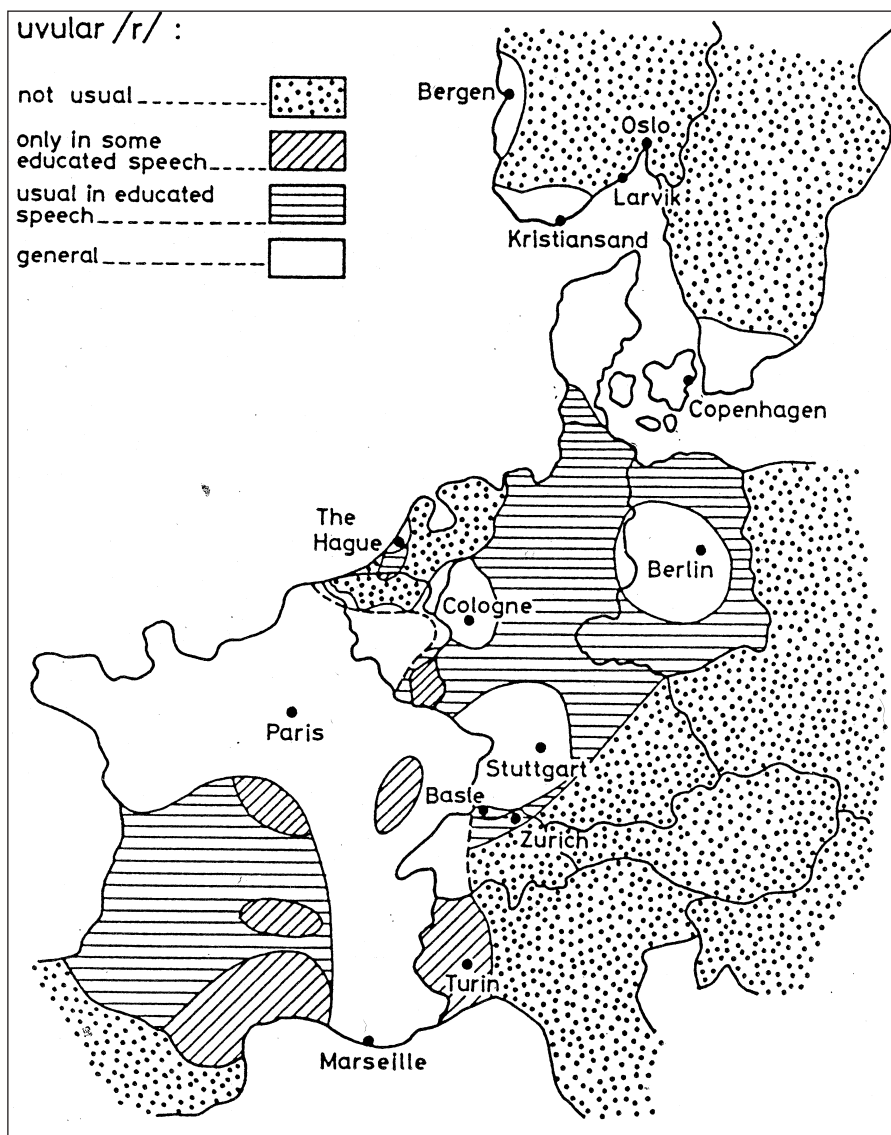
Linder angav (1867) att Södra Møre i Kalmar län hade [R], och Belfrage (1871) redovisade de båda varianterna och deras fonotaktiska distribution för Västergötland i R/r-bältet. Samma år säger Gadd i en avhandling om Östra härad i Jönköpings län (i övre delen av nuvarande R-bältet!) att /r/ här uttalades [R]. Lundell skilde i sin presentation av landsmålsalfabetet (1879) mellan tremulantiskt bakre *r* (framför allt i Skåne och Blekinge) och frikativt bakre *r* som sägs vara den mest utbredda varianten i R-bältet. Han nämner också vokaliseringen av [R], bl.a. från hans egna småländska barndomstrakter.

Ätminstone sedan Kock 1904 gjorde sin iakttagelse av [r] hos åldringar i Färs härad i Skåne har man tagit för givet att [R] är en sen men aggressiv novation i Sverige. Noreen trodde t.o.m. (1918 s. 193) att [R] efterhand skulle erövra resten av Sverige.

Den vedertagna uppfattningen har alltså blivit att /r/ hade främre artikulation i fornsvenskan och forndanskan och att [R] på det sydsandinaviska området var en sentida nyhet. Antingen importerades det nya uttalet söderifrån eller så har det uppstått autoktont i Sverige och/eller i Danmark.

Importteorin formulerades först av den tyske 1800-talsanglisten Trautmann som ansåg att det skorrande bakre *r* hade uppstått vid franska hovet vid 1600-talets slut. Därifrån hade det spritts till huvudstadens överklass och sedan också till den tvåspråkiga eliten utanför Frankrike i t.ex. Nordtyskland. Teorin har sedan övertagits av Trudgill (t.ex. 1974) som menade att [R] i Danmark, Norge och Sverige är utlöpare av samma process: [R] har hoppat från stad till stad, från överklass till underklass, från stad till omland. (Se karta 2 efter Trudgill 1974.)

Importteorin kritiserades tidigt, t.ex. av Jespersen (1897–99) och Gjerdman (1927) som i stället ville se funktionella förklaringar. [R] skulle enligt dem ha uppstått och spritt sig därför att den kommunikativa miljön under den nyare tiden i grunden hade förändrats i och med urbaniseringen. Stads- och inomhuslivet gjorde tremulanten övertydlig och onödigt svåruttalad. Därför började

Karta 2. Utbredning och social fördelning av [R] i dagens Europa. Efter Trudgill 1974.

man uttala [r] spirantiskt och gick snart över till velar artikulation som antogs vara mindre energikrävande. På senare tid har experimentella fonetiker visat hur lika de spirantiska varianterna av bakre och främre *r* är akustiskt. (Också tanken att [R] är bekvämare ehuru mindre tydligt återkommer då och då också i modernare ljudhistoriska arbeten, mestadels med anekdotisk evidens.)

Sjöstedt (1936) trodde inte heller på importteorin utan menade i stället att [R] uppstått autoktont i olika novationscentra oberoende av varandra: på Själand, i Skåne, i Västergötland. Han antog tidstypiskt en generell förskjutning av artikulationsbasen bakåt som skäl till övergången från [r] till [R]. Om spridningens förlopp och drivkrafter har Sjöstedt inte mycket att säga, lika litet som Jespersen och Gjerdmann.

Den alternativa hypotesen utgår ifrån att det ursprungliga /r/ i Östnorden hade bakre artikulation, dvs. uttalades som [R]. Med denna utgångspunkt blir det rimligt att betrakta det sydsandinaviska [R] som en direkt fortsättning av det ursprungliga *r*-uttalet, sådant det förekom framför allt i östnordiskans rotstavelser. Problemet blir då i stället att förklara varför [r] kom att användas i resten av det östnordiska området.

Tanken är att dagens fördelning av de båda *r*-typerna är en konsekvens av själva fonemsammanfallet i förlitterär eller tidiglitterär tid. (Om sammanfallets förlopp och tidfästning se särskilt framställningen i Peterson 1983, Tjäder 1986 och 1988, Widmark 2001, Larsson 2002.) Låt oss kalla det gamla /r/ för rot-*r* och det gamla /z/ (med det uttal som ovan beskrivits) för ändelse-*r*. Rot-*r* hade alltså bakre artikulation, medan ändelse-*r* hade främre. Sammanfallsprocessen kom då att ge följande resultat:

R-bältet: Rot-*r* generaliseras till alla ordpositioner

R/r-bältet: Rot-*r* bibehålls i de prominenta positionerna (initialt och »geminerat») och ändelse-*r* generaliseras för övrigt

r-bältet: Ändelse-*r* generaliseras till alla ordpositioner

De olika utfallen av sammanfallsprocessen beror enligt alternativhypotesen på att ordbetoningen var olika i de sydligare och i de nordligare delarna av det skandinaviska språkområdet. Den söderifrån kommande (samgermanska) tendensen att koncentrera betoningen på rotstavelserna gör att ändelserna får mindre artikulatorisk (och psykologisk) vikt. Resultatet blir att ändelse-*r* inte kommer att påverka sammanfallsfonemets uttal. Längre norrut har ändelserna ännu under 900- till 1100-talen en mer framträdande roll i ordstrukturen och ordbetoningen. Detta leder till att det i löptext frekventa ändelse-*r* generalise-

ras. När ändelse-*r* generaliserades också till rotpositioner var det naturligt att det där fick ett mera energiskt, tremulantiskt uttal, kanske med det gamla tremulantiska (bakre) rot-*r* som förebild.

I det följande ska vi granska argumenten för och emot de båda huvudhypoteserna, dvs. den traditionella att [R] är en sentida novation och den alternativa att [R] går tillbaka på ljudvärdet hos det östnordiska /r/-fonemet. Här ska endast huvudlinjerna skisseras. Det betyder att R/r-bältet behandlas styvmoderligt. Vi ska alltså inte försöka ge svar på om mellanområdet har ett eget spridningscentrum eller om det är resultatet av en spridningsprocess från R-bältet norrut eller från r-bältet söderut. Inte heller behandlas uppkomsten av [R] på det norska språkområdet. (Jfr härtill Torp 2000.) Vidare är den fonetiska beskrivningen mestadels förenklad, eftersom vi inte tar hänsyn till alla de varianter som kan finnas eller som finns av både bakre och främre /r/, t.ex. inte till de approximantiska eller vokaliserade uttalen, inte alltid ens till distinktionen mellan spirant och tremulant, inte till rollen av uttal som flapp/tapp eller till förekomsten av läpprundning etc. (Se t.ex. Lindau 1985 och Ladefoged & Maddieson 1996.)

3. Var [R] en sentida novation i de östnordiska språken? Skäl för den traditionella hypotesen och mot den alternativa

En omständighet som starkt talar för ett sentida [R] är att inga äldre skribenter noterat skillnaden i *r*-uttal mellan det centralsvenska och det sydsandinaviska området. Som vi sett uppmärksammades [R] i Danmark först 1781 och i Sverige i skrift först 1856, trots att det då oavsett hypotes måste ha funnits i respektive land rätt länge. Visserligen lämnade den fonetiska kunskapen och medvetenheten mycket i övrigt att önska, men om [R] hade haft stor utbredning exempelvis vid sekelskiftet 1700 hade man onekligen väntat att Urban Hiärne skulle ha omtalat det i sin *Orthographia* [1717]. Nu nämner han bara det främre *r* som normalt och beskriver det rätt entydigt som »darrande mellan tungan och tänderna». Bakre *r* kommenteras, men bara som ett talfel. Somliga uttalar konsonanten, säger han, »med tungan i gomen, de samma snarra och skorra, som man dageligen hos oss kan see och höra, hwar til barnen sigh, om man icke i

tijd förekommer, mycket lätteligen kunna vänia». Hiärne menar att talfelet beror på att tungan är för tjock eller »något lahm och inte starck nog». Inte heller den duktige iakttagaren Hof nämner något om [R] eller var det används, trots att han (1753 § 220) påpekar att kakuminalt *l* saknas i Skåne och Småland fastän det i övrigt har stor utbredning.

Kanske bör vi ändå inte fästa så stor vikt vid avsaknaden av upplysningar om äldre uttal av /r/. Trots allt hade 1700-talets språkvetare en begränsad överblick över den dialektala variationen. Det är inte säkert att Hiärne visste hur smålänningarna talade. Själv levde han i huvudstaden och kom från Balticum. Som Nielsen (1950) påpekar, påstår t.o.m. Rasmus Rask utan vidare att danskan har främre [r], medan den samtida Bredsdorff konstaterade att det var [R] som var korrekt i danskan. Att äldre språkbeskrivare har haft så lite att säga om ljudvärdet för /r/ är inte ägnat att förvåna. För det första var distinktionen ortografiskt ointressant, så det fanns inget funktionellt behov att medvetengöra en eventuell fonetisk skillnad. För det andra var ända in på 1800-talet den fonetiska beskrivningsapparaten rudimentär och fångad i slentrian. En av de 1700-talsgrammatiker som citeras av Nielsen (1950 s. 61) säger t.ex. att *s* och *r* artikuleras »mit den Zähnen», medan *d*, *l*, *n*, *t* artikuleras »mit der Zunge». Så sent som på 1860-talet skrevs avhandlingar om sydsvenska dialekter och östgötadialekt utan att författaren i uttalsavsnittet noterade att /r/ hade eller kunde ha bakre artikulation. Av tystnaden under 1600- och 1700-talen kan vi alltså inte sluta oss till att bakre *r* saknades.

I de områden där dialekten bara har ett enda *r*-uttal är man normalt inte medveten om hur fonemet uttalas. Och i de trakter där gränsen går mellan främre och bakre artikulation dominerar ofta det spirantiska eller approximantiska uttalet, och det är faktiskt rätt svårt att höra om spiranten är bakre eller främre. Ohlsson m.fl. (1978) rapporterar att far och son med främre respektive bakre *r* i sitt tal inte själva var medvetna om det eller ens kunde höra skillnaden. Sjöstedt (1936 s. 183 f.) nämner liknande fall (jfr också Jespersen 1897–99 s. 276).

Ytterligare ett indicium på att [R] är en relativt modern novation är kanske också olika omständigheter som tyder på sentida spridning norrut. Hit hör framför allt Sjöstedts iakttagelse att de yngre talarna i gränsområdet mellan R-bältet och R/r-bältena ofta hade [R] medan de äldre hade [r]. Ett tecken på att [R] är en novation är också de enklaver med [r] som konstaterats i avlägsna trakter av R-bältet. På sådana ställen som kan antas vara reliktområden har de äldre haft [r] och de yngre ofta [R].

Inte heller detta argument är dock så pålitligt som det i förstone kan verka. Åtminstone en del av de här påstådda reliktområdena behöver inte nödvändigt-

vis ha varit konservativa och efterblivna. I några fall rör det sig om kusttrakter (t.ex. Listerlandet) eller öar (t.ex. Öland) som hade god kontakt med hamnar runt Östersjön norrut och söderut, t.ex. Nordtyskland där ännu [r] var normaluttal. Det är därför heller ingen slump att den norra halvan av Kalmar län likasom Öland och Gotland ligger utanför R-bältet.

De konstaterade förskjutningarna i modern tid skulle faktiskt kunna vara smärre justeringar av gränsen mellan områden som har funnits sedan medeltiden. Och de s.k. reliktområdena inuti R-bältet skulle kunna vara begränsade novationsområden där [r] uppstått autoktont men sedan inte spritt sig. Den lokala kontrollen har varit tillräckligt stark för att novationen skulle etableras och föras vidare under några generationer, men platsen har inte varit tillräckligt dynamisk för att påverka en vidare omgivning. Den svenska dialektkartan är full av sådana inkapslade lokala novationer.

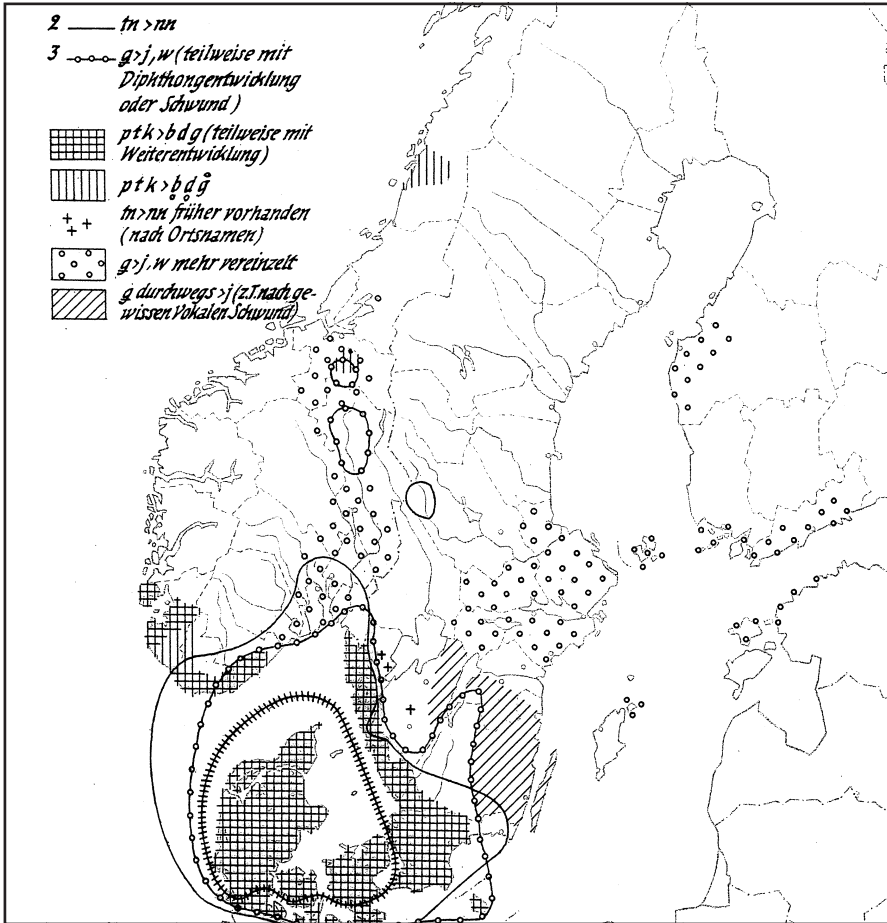
En svår fråga är till slut hur man ändå ska bedöma det faktum att [R] har kommit att talas i en rad olika språk som franska, holländska, tyska, danska, svenska på ett sammanhängande område. Det ser verkligen ut som om [R] är ett Sprachbundfenomen. Och om det finns ett samband mellan vad som händer i Frankrike, Belgien, Nederländerna och Tyskland under den aktuella epoken, vore det förvånande om inte också spridningen av det östnordiska [R] var en del av samma process.

Men detta konstaterande hjälper oss tyvärr inte så långt. Frågan kvarstår hur överensstämmelsen i fråga om /r/-fonemets realisering har växt fram ungefär samtidigt i länder som ligger intill varandra. Trautmanns och Trudgills teori om export från Frankrike via fransktalande överklass i kringliggande länder är ett försök till förklaring, men knappast mer.

4. Är [R] ett arv från förlitterär tid? Skäl för den alternativa hypotesen och mot den traditionella

Alternativhypotesen förutsätter att det ursprungliga /r/ hade bakre artikulation, en hypotes som har diskuterats ovan. Att rotens [R] vid fonemsammanfallet generaliserades till alla ordpositioner berodde på att den relativa betoningen i (det flerstaviga) ordet i högre grad var koncentrerad på rotstavelsen i de sydligare delarna av Östnorden än i de nordligare. Denna tendens som är en fortsättning av den samgermanska accentöverflyttningen till rotstavelsen har noterats av flera forskare, t.ex. Skautrup (I s. 224 f.) och Bandle (1975). Den har satts i

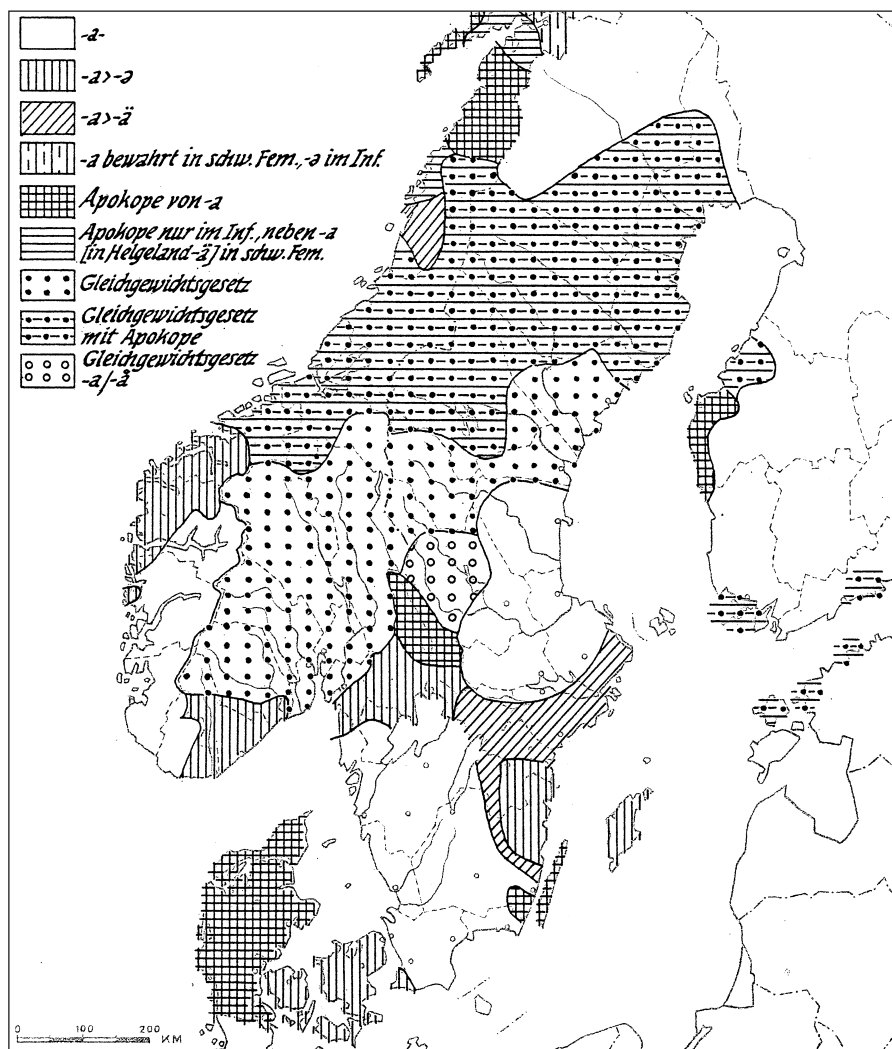
samband med uppkomsten av danskans »stød», försvagningen av ändelsevokalerna, klusilförsvagningen m.fl. uttalsförändringar på det sydsandinaviska området. (Se karta 3 och 4 efter Bandle 1975.)

Karta 3. Konsonantreduktioner efter betonad vokal (efter Bandle 1973).

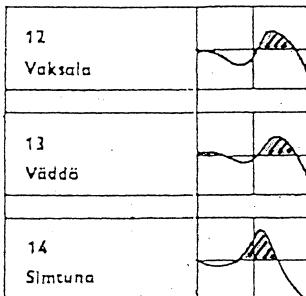
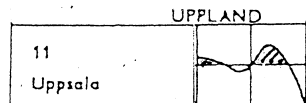
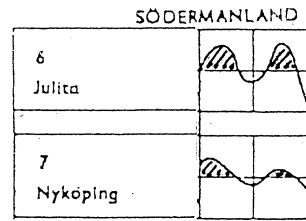
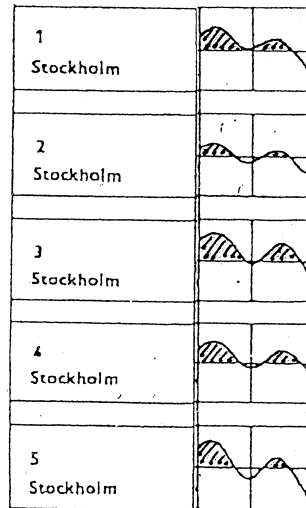
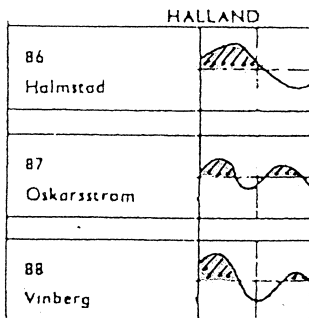
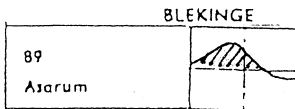
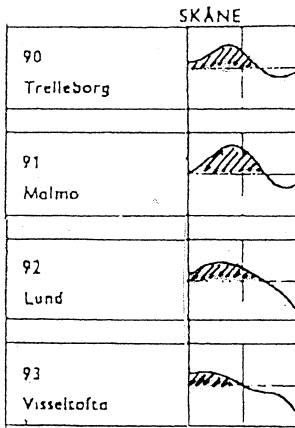
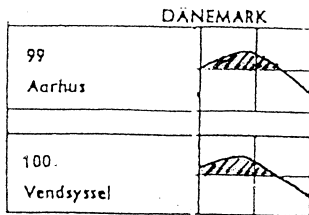
Hit hör också bortfallet av *-r* (< /z/) i pluraler t.ex. i *hästar*-deklinationen (se i Tjäder 1961 med karta). (Det nordligare bortfallet av *-n* och *-t* i ändelser sker senare när ändelseförsvagningen nått längre norrut på det skandinaviska området. Se t.ex. Hesselman 1948–53.)

Möjligen kan också den tidiga skillnaden i ordaccent ha kommit att avspeg-

Karta 4. Försvagning och bortfall av utljudande -a i infinitiv och obest. sg. fem. (efter Bandle 1973).

las i den olika realiseringen av ordtonen i tvåstaviga ord (med accent 2) i söder och på det centralsvenska området. Se fig. 1–2 där jag har markerat topparna för tydlighets skull.

Figur 1.

Figur 2.

Figur 1–2. Tonalitetskurvor i ord med accent 2 (data efter E. A. Meyer 1937–1954 sådana de återges i Gårding 1977 s. 30).

Som man ser av figur 1 har exempelorden från Skåne, Blekinge och Halland antingen bara en topp på första stavelsen eller en tydlig övervikt för höjningen på den första stavelsen. De centralsvenska exempelorden (figur 2) har i stället antingen en topp på andra stavelsen eller tvåtoppiga kurvor med en rätt markant höjning på andra stavelsen. (Vi får dock inte glömma att Meyers kurvor gäller modern tid, dvs. argumentets giltighet beror på om dessa kurvor har ärvts från den tid då tonaccenterna etablerades. Vi bör också hålla i minnet att kurvorna gäller tonhöjd, inte tryckaccent. Vidare har Meyer inte korrigerat ordkurvorna för inflytande från satsmelodin.)

Låt oss nu gå vidare och mönstra argumenten för att det sydsandinaviska [R] härrör från förlitterär tid.

4.1 Det största problemet för importhypotesen är tiden: spridningen måste ha gått osannolikt fort. Om [R] var en nyhet i parisisk hovfranska c. 1700 (som Trautmann menade) skulle det först ha behövt en viss tid för att bli standarduttal i Paris. Därefter skulle den elit t.ex. i Nordtyskland som gärna konverserade på franska ha övertagit uttalet i sitt franska tal och efterhand börjat använda [R] också i sitt modersmål. Sedan skulle samma sak ha hänt i Köpenhamn, men nu kan naturligtvis [R] också ha kommit in via den mondäna form av tyska som spelade en stor roll vid danska hovet. Därefter skulle [R] ha hittat vägen till Köpenhamns handelsborgerskap och slutligen blivit det korrekta danska uttalet. Sedan skulle [R] ha spritt sig inte bara till andra städer i Danmark utan också över vattnet till de skånska städernas borgare trots att sundet efter karolinsk tid och under 1700-talet var stängt för trafik mellan Sverige och Danmark (en »järnridå» gick då genom sundet enligt Fabricius 1905–58). Eller skulle den skånska adeln eller de skånska borgarna ha snappat upp det franska [R] genom nordtyska kontakter och generaliserat det till sitt eget språk?

Men processen var inte slut än. Anta att det franska [R] hade fått fäste i Skåne och börjat användas i skånskan vid sekelskiftet 1800 hos vissa talare och i viss utsträckning. Sedan skulle [R] ha spritt sig över den gamla riksgränsen norrut till alla samhällsklasser så att de svenska språkvetarna ett halvsekel senare kunde konstatera att den skånska, småländska och västgötska allmogen hade bakre [R] ungefär på samma område som i dag. Är detta verkligen ett realistiskt scenario?

Jag har svårt att bedöma förutsättningarna i Frankrike, Belgien, Nederländerna, norra Tyskland för uppkomst och spridning av [R]. I Norden var förstas Köpenhamn den troligaste inkörsporten: ett starkt politiskt och ekonomiskt centrum med goda kommunikationer till resten av riket, en feodal elit och ett

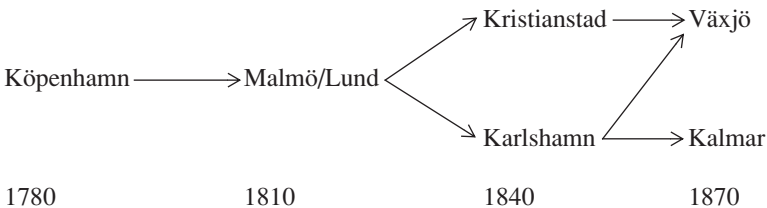
starkt handelsborgerskap som kunde ta emot och förmedla intryck från både Frankrike och Tyskland. Men hur var det i Sverige?

För det första måste vi nog utesluta möjligheten av en direkt och snabb spridning av det mondäna [R] via adel och »bildade» klasser till de sydsvenska folkmålen. Därtill var antagligen adeln för gles och de bildade klasserna för svagt besatta i viktiga landskap som Småland och Västergötland. Städerna var fortfarande små vid början av 1800-talet. Och bland de universitetsutbildade var det nog bara få som hade examen från det sydliga universitetet i Lund. Andra ståndspersoner var officerarna men de behöver inte ha kommit söderifrån. En sjöstad som Kalmar seglade lika mycket norrut som söderut. In- och utflyttning enligt befolkningsstatistiken under 1700- och 1800-talen gällde bara i begränsad utsträckning från stad till stad.

Läget är likartat i fråga om de lägre klassernas rörlighet. Knallarna från Västergötland och Sunnerbo härad i Småland reste med sina varor lika mycket norrut som söderut. Gesällvandring var vanlig men också den kunde gå norrut lika väl som söderut. Det förekom också en viss arbetsmigration från vissa fattiga socknar i Sydsmåland till Skåne och Danmark (Larsson 1978), men det är svårt att se [R]-spridningen som orsakad av denna ändå rätt blygsamma trafik. Däremot var tjänstefolks flyttning och transporter av varor till och från städernas närområden betydande.

Troligen var gränsen mot Skåne liksom än i dag en mentalt viktig språkgräns. Smålänningar undvek nog då som nu att låta som skåningar. Man väntar sig att de var på sin vakt mot språklig påverkan söderifrån.

För att konkretisera skulle vi kunna föreställa oss spridning genom »city hopping» eller »town jumping» och spridning ut från städerna till deras närområden. Låt oss anta att varje etapp i spridningen tar en generation i anspråk (säg 30 år). Vi får då följande hypotetiska förlopp, om vi utgår från Köpenhamn där [R] är säkert betygat 1780.

Tidpunkten för etablering och spridning till närområdena på landsbygden, dvs. det språk som dialektforskarna talar om, får vi om vi lägger till ytterligare tret-

tio år. Den småländska landsbygden skulle då vara erövrad först c. 1900. Dvs. skissen förutsätter alltför lågt tempo i förhållande till vad vi faktiskt vet om [R] i Småland under 1800-talet. I verkligheten skulle spridningen ha behövt gå dubbelt så fort som modellen förutsäger, och frågan är om ett sådant tempo är sannolikt.

Modellen är instruktiv men konkretiseringen rymmer (i brist på tillräckliga empiriska data) alltför många frågetecken. Kanske nyheten hoppade direkt från Öresundsstäderna till Växjö och Kalmar? Kanske den ansatta tiden för etablering och spridning är för lång eller för kort? Och hur påverkas tempot av om spridningen sker socialt uppifrån (enligt Trudgills antagande) eller om den sker socialt nerifrån, dvs. i första hand från och till vanligt folk?

Tidsproblemet som vidlåder Trautmanns och Trudgills hypotes har föranlett andra forskare att överge tanken på Paris c. 1700 som spridningscentrum. Man har visat på förekomst av tidigare [R] i Tyskland (t.ex. Moulton 1954, Penzl 1961, Runge 1974, Cercignani 1979). Också i Frankrike verkar [R] kunna ha haft äldre anor än 1600-talet (t.ex. Haden 1955, och Schiller 1999 med referens till en forskare som menar att franskans bakre [R] går tillbaka på keltiskt substrat). Men även om vi räknar med att [R] i Frankrike är långt äldre än 1700 hjälper det inte importteorin, eftersom förutsättningarna för spridning från Frankrike knappast fanns förrän under 1700-talet eller högst något halvsekel tidigare.

Nordiska forskare har avvisat idén om import av [R] från Frankrike till förmån för teorier som möjliggör en tidigare etablering. Hit hör Jespersen, Gjerdman och Sjöstedt (se ovan avsnitt 2) men ingen av dem har närmare diskuterat tidpunkt och förutsättningar för spridning. En tilltalande men tyvärr inte så sannolik hypotes har framlagts av Ohlsson (1978 s. 33). Han leker med tanken att bakre *r* skulle bero på nordtysk påverkan, en Hansans »avskedskyss» under 1400- eller 1500-talen till Skandinavien. Förklaringen skulle passa bra också för de norska områdena med bakre *r*-artikulation, eftersom de lågtyska köpmännen hade en stark ställning där ännu på 1600-talet. Också Varberg, Falkenberg och Kalmar var ju, menar Ohlsson, gamla hanseatiska handelsplatser och kunde vara nordliga stödpunkter för ett hanseatiskt bakre *r*. Hypotesen skulle vara mera lockande om man säkert kunde påvisa bakre artikulation för /r/ i de nordtyska städerna under hanseatisk tid. Detta är ingen lätt uppgift. Trots allt har de sentida lågtyska dialekterna, på landet men också i Lübeck, mestadels främre artikulation av /r/ (Sjöstedt 1936). Även i Stockholm och Visby var det lågtyska inflytandet stort – dock utan att sätta några spår i realiseringen av /r/-fonemet.

4.2 De olika /r/-bältena i Sverige återges schematiskt på karta 1 ovan. Man kan nu fråga sig om denna figuration bäst låter sig förklaras av de kulturgeografiska förhållandena under förlitterär tid eller av motsvarande omständigheter för två hundra år sedan.

1700- och 1800-talet var fortfarande en tid då längre transporter skedde till sjöss. Det förefaller då märkligt om [R] skulle sprida sig till det inre av Småland snarare än till den viktigaste staden på västkusten, Göteborg, eller till de nordligare hamnarna på Smålands östkust och vidare norrut. Låt vara att Jönköping in- och utskeppade via halländska hamnar i sydväst och att Växjö handlade i någon liten mån via Karlshamn i sydost, men kan detta vara förklaringen till att R-bältets övre del är det småländska inlandet eller att R/r-bältet nådde långt upp i Västergötland och Värmland på andra sidan Vänern?

När de nord-sydgående förbindelserna med Stockholm i inlandet förbättrades med vägar och skjutshåll efter de gamla danska landskapens införlivande med Sverige, borde detta inte leda till ökat inflytande norrifrån, dvs. att r-bältet gjorde en kil ner i Småland i stället för tvärtom? Från och med karolinsk tid fungerade Stockholm som huvudstad också för de nya landskapen, och under frihetstiden åkte inte bara de småländska utan också de skånska bonderiksdagsmännen till Stockholm vart tredje år. Riket uniformerades, som det hette. Skulle då inte också språket i landskapen väster, söder och öster om Vättern påverkas av de centralsvenska dialekterna snarare än av språket i de nya provinserna som på sin höjd var på väg att integreras med riket i övrigt? Från att ha varit ett kärnområde intill det danska rikets huvudstad hade ju Skåne reducerats till en (låt vara rik) provins i det svenska rikets periferi.

Under förlitterär tid och under medeltiden var läget annorlunda. Livet i det inre av Småland graviterade åt söder och väster, i Västergötland och Värmland åt väster, medan svearikets stödpunkter låg längs östersjökusten ända ner mot Hedeby (Hesselman 1936, Widmark 2001). Senare höll Hansans trafik liv i samma handels- och sjöfartsgemenskap både längs östersjökusten och det nuvarande Sveriges västkust. Under medeltiden (och tidigare) hade det danska riket sannolikt större språkligt och kulturellt inflytande i Västergötland och Småland (särskilt den västra och sydliga delen) än vad fallet var sedan Skåne, Halland och Blekinge blivit svenska.

Mot den ovan skisserade kulturella, ekonomiska och administrativa bakgrunden under medeltiden (och dessförinnan) blir [R]-kartan mera förståelig. Den stämmer också väl med kartorna hos Lindqvist (1947). Lindqvist erinrar om olika fonetiska drag som har sydvästskandinavisk utbredning, många av aktningvärd ålder (s. 26 ff.), och pekar på olika faktorer som tyder på en kul-

turgeografisk gemenskap sedan förlitterär tid i denna del av Skandinavien (s. 37 f.).

4.3 Det starkaste positiva argumentet för existensen av ett medeltida sydskan-dinaviskt [R] är ändå det nästan fullständiga sammanfallet i Sverige mellan sydgränsen för kakuminalt l [ɫ] och nordgränsen för R-bältet. Härvidlag är det särskilt sådana [ɫ] som uppstått ur /rð/ som är intressanta. Det är alltså distink-tionen mellan *gåɫ* norrut och *går* ('gård') söderut som är utslagsgivande. Om [r] > [R] hade spritt sig söderifrån fanns inget skäl till att utvecklingen gjorde halt vid gränsen för /rð/ > /ɫ/. [r] förekom ju i andra positioner där det kunde ha förändrats, t.ex. efter lång vokal eller efter konsonant. Om däremot det nuva-rande R-bältet redan existerade kunde en norrifrån verkande tendens inte nå längre än till gränsen för [r] > [R]. Som Sjöstedt (1936) har visat hade /rð/ > /ɫ/ genomförts senast på 1500-talet. Alltså bör R-bältet vara äldre än så.

Vi kan inte resonera på samma sätt med hjälp av gränsen för /l/ > /ɫ/ eftersom här lätt en mekanisk återgång till /l/ hade kunnat ske under tryck söderifrån, en återgång som inte var möjlig för /ɫ/ < /rð/ eftersom språkbrukarna inte gärna kunde veta vilket /ɫ/ som kom ur /rð/ och vilket ur /l/. Inte heller kan vi utnyttja supradentalgränsen eftersom supradentaliseringen var produktiv över morfem-gräns: språkbrukaren »visste» att en supradental var värd /r/ + dental från pa-radigm som *flickor* gentemot *flickors*, *Tor* gentemot *Tors*, *flickor* jag älskat gentemot *flickor som jag älskat*. Därför skulle mycket väl supradentaliseringen kunna ha rullats tillbaka, i takt med frammarschen för [R].

4.4 Slutligen kan man kanske överväga om inte ett par dialektala kombinatoriska ljudändringar kunde användas för att tidfästa det sydskan-dinaviska [R]. Problemet är dock bl.a. att vi inte vet hur gamla dessa uttalsförskjutningar är. Vi vet inte mer än att de var genomförda senast under 1800-talet. Till dessa ändringar räknar jag då inte vokaliseringen av /r/, särskilt i Småland, eftersom det är känt att också främre [r] kan vokaliseras, så som skett på Öland eller i Nordtyskland (t.ex. Sjöstedt 1936). Hit kan vi inte heller räkna sänkningen av vokal, t.ex. av /ä/ till /a/ framför /r/ i ord som /barj/ 'berg' eller /marka/ 'märka', eftersom också denna ändring är väl dokumenterad framför både främre och bakre /r/.

Däremot kan velarisering av föregående främre vokal vara ett indicium på att /r/ är [R]. En sådan utveckling inom delar av R-bältet är möjligen /ø/ > /o/ i ord som /børja/ > /borja/, /først/ > /fo(r)st/. Tyvärr är det osäkert om ingångs-värdet för den betonade vokalen i dessa exempel verkligen var en främre vokal.

Ett annat fall av velarisering (eller faryngalisering) framför /r/ är när den svagtoniga stavelsen *er* har utvecklats till /oR/ i Danmark och i vissa skånska dialekter: da. /fekoRi:/ 'fiskeri' och skå. /bøk:oR/ 'böcker'. I danskt riksspråk möter t.o.m. progressiv assimilation: /mindro/ 'mindre'. Åter vet vi för lite om övergångens ålder, bara att den bör ha varit genomförd under 1800-talet (Brink & Lund 1975, Billing 1889).

Slutsummering

I den här artikeln har vi skärskådat argumenten för och emot vad som traditionellt har tagits för givet om uttalet av /r/ i östnordisk särskilt svensk ljudhistoria. Framför allt har vi sökt efter orsakerna till att dagens svenska riksspråk har bakre [R] i söder, främre [r] i Central sverige och norrut.

Utgångsläget var de båda kontrasterande fonemen /r/ och /z/ under förlitterär tid. Traditionellt brukar man utgå ifrån att /r/ i östnordiskan liksom i övriga germanska dialekter var en apikal vibrant [r], dvs. hade det universellt omärkta uttalet. Mot denna föreställning har i denna artikel ställts en alternativ hypotes, nämligen att det östnordiska /r/ i stället uttalades [R]. Det starkaste argumentet för denna mothypotes är att kontrasten mellan /r/ och /z/ (en spirant med uttal ungefär som stockholms-*r*) bestod under en så lång tid i Östnorden till skillnad från i andra delar av det germanska språkområdet. Det verkade då troligt att oppositionen manifesterade sig i olika uttalsställerna snarare än bara genom de olika uttalsätten vibrant gentemot spirant.

Den traditionella uppfattningen är att också sammanfallsfonemet uttalades [r], vilket i sin tur innebär att det sydkandinaviska [R] måste antas vara en sentida novation. En omtyckt tanke är att detta [R] har importerats från franskt hovspråk via Nordtyskland och Danmark för att sprida sig norrut från Skåne. Spridningen av [R] i Sverige skulle ha skett väsentligen under 1800-talet. Den alternativa hypotesen innebär att dagens fördelning i stort sett går tillbaka på sammanfallsprocessen under eller strax före den litterära tidens början. I söder där ordens ändelser redan försvagats segrade [R], dvs. det uttal som väsentligen återfanns just i ordens rotstavelser. Längre norrut där trycket var mera jämnt fördelat över ordens stavelser segrade [r] ≈ [z] som var frekvent just i ordens ändelser.

Det starkaste argumentet för den traditionella uppfattningen är nog parallelliteten mellan vad som hände i Östnorden och vad som verkar ha skett i Frank-

rike, Nederländerna och Nordtyskland. Vissa omständigheter talar för att R-gränsen har förskjutits norrut en bit under det förra seklets första hälft och det är frestande att se denna rörelse som slutfasen i en kraftfull R-våg som runnit upp i Skåne något hundratal år tidigare. En svårighet för den traditionella hypotesen är att spridningen måste ha ägt rum med en nästan osannolik hastighet under 1800-talet. För den alternativa hypotesen talar annars särskilt en dialektgeografisk omständighet: att sydgränsen för /rð/ > /r/ sammanfaller med R-bältets nordgräns. Detta tyder på att R-bältets nordgräns redan var etablerad när utvecklingen /rð/ > /r/ trängde söderut senast under 1500-talet.

Ungefär sådant är argumentläget. Sedan är det upp till läsaren att själv välja ståndpunkt. För mig har resan genom /r/-historien varit spännande, och den har om inte annat lärt mig att gamla goda sanningar kan visa sig vara svagare underbyggda än man trodde innan man synat dem i sömmarna.

Litteratur

- Antonsen, E., 1975: *A Concise Grammar of the Older Runic Inscriptions*. Tübingen.
- Areskog, G., 1936: *Östra Smålands folkmål*. Lund.
- Bandle, O., 1973: *Die Gliederung des Nordgermanischen*. Basel & Stuttgart.
- Belfrage, Å. G. L., 1871: Om verbet i Vestgötamålet. Lund.
- Billing, G., 1889: *Åsbomålets ljudlära*. Stockholm.
- Brink, L. & Lund, J., 1975: *Dansk rigsmål: lydudviklingen siden 1840 med særligt henblik på sociolekterne i København*. København.
- Brøndum-Nielsen, J., 1928–1932: *Gammeldansk grammatik I–II*. København.
- Cercignani, F., 1979: *The consonants of German: Synchrony and diachrony*. Cisalpino.
- Denton, J. M., 2001: *Phonetic insights into the articulation of early West Germanic /r/. I: 'r'-atics. Sociolinguistic, phonetic and phonological characteristics of /r/. Eds. H. van de Velde & R. van Hout. S. 159–172.*
- Dyvik, H. J. J., 1978: *Breaking in Old Norse and Related Languages: a Reassessment of the Phonetic Conditions*. I: *Arkiv för nordisk filologi* 93. S. 1–37.
- Elert, C.-Chr., 1976: *Gränsen för det sydsvenska bakre r. I: Svenska Landsmål* 99. S. 7–20.
- Fabricius, K., 1905–1958: *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige I–IV*. København.
- Gadd, J. A., 1871: *Om allmogemålet i Östra Härad af Jönköpings Län*. Karlskrona.
- Gjerdman, O., 1927: *Studier över de sörmländska stadsmålens kvalitativa ljudlära*. Del 2. Uppsala.
- Gårding, E., 1977: *The Scandinavian Word Accents*. Lund.
- Götling J. & Landtmansson, S., 1940–44: *Västergötlands folkmål I–IV*. Uppsala..
- Haden, E., 1955: *The uvular r in French*. I: *Language* 31. S. 504–510.
- Hesselman, B., 1936: *Några nynordiska dialektformer och vikingatidens historia. En undersökning i svensk och dansk språkutveckling. I: B. Hesselman (utg.), Ordgeografi och språkhistoria. S. 127–162.*

- Hesselman, B., 1948–1953: Huvudlinjer i nordisk språkhistoria. (Nordisk kultur III–IV.) Uppsala & Stockholm & Oslo & Köpenhamn.
- Hiärne, U., [1717]: Orthographia Svecana eller den Retta Swenska Bookstafweringen. Hof, S., 1753: Swänska Språkets Rätta Skriftsätt. Stockholm.
- Ingers, I., 1977: Reliktområdet för främre -r i Sydsverige. I: Svenska landsmål 100. S. 94–109.
- Jespersen, O., 1897–99: Fonetik. København.
- Jiriczek, O. L., 1925–26: Der Lautwert des runischen R zur Vikingerzeit. I: Englische Studien 60. S. 217–237.
- Kock, A., 1904: De senaste årens undersökningar af skånska bygdemål. I: Historisk tidskrift för Skåneland II.
- Kolb, E., 1965: Skandinavisches in den nord-englischen Dialekten. I: Anglia 83. S. 127–153.
- Ladefoged, P. & Maddieson, I., 1996: The sounds of the world's languages. Oxford.
- Larsson, L.-O., 1978: Utvandring från södra Småland fram till 1870. I: U. Beijbom (utg.), Kronobergsboken 1978. S. 133–204.
- Larsson, P., 2002: Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter. Uppsala.
- Lass, R., 1983: Velar /r/ and the history of English. I: M. Davenport et al. (eds.), Current Topics in English Historical Linguistics. Odense. S. 67–94.
- Lindau, M., 1985: The story of /r/. I: V. A. Fromkin (ed.), Phonetic Linguistics: Essays in Honor of Peter Ladefoged. New York. S. 157–168.
- Linder, N., 1867: Om allmogemålet i södra Möre härad af Kalmar län. Uppsala.
- Lindqvist, N., 1947: Sydväst-Sverige i språkgeografisk belysning. Lund.
- Lundell, J. A., 1879: Det svenska landsmålsalfabetet: till lika en öfversikt af språkljudens förekomst inom svenska mål. Stockholm.
- Maddieson, I., 1984: Patterns of sounds. Cambridge m.fl.
- Moulton, W. G., 1954: The stops and spirants of early Germanic. I: Language 30. S. 1–42.
- Nielsen, N. Å., 1950: Om bagtunge-r'ets opkomst i dansk. I: Sprog og Kultur 18. S. 58–64.
- Noreen, A., 1904: Altschwedische Grammatik mit Einschluss des Altgutnischen. Halle.
- Noreen, A., 1918: Det svenska riksspråket. I: I. Flodström (red.), Sveriges folk. Uppsala & Stockholm. S. 187–196.
- Ohlsson, S.-Ö., 1977: Om r-gränsen på Öland: På östfronten intet nytt? I: Arkiv för nordisk filologi 92. S. 177–199.
- Ohlsson, S.-Ö., 1978: Skånes språkliga försvenskning 1. Lund.
- Penzl, H., 1961: Old High German <r> and its phonetic identification. I: Language 37. S. 488–496.
- Peterson, L., 1983: Om s.k. palatalt r i fornsvenskan. I: Arkiv för nordisk filologi 98. S. 202–220.
- Påhlsson, C., 1972: The Northumbrian Burr. Lund.
- Runge, R. M., 1974: Proto-Germanic /r/. (Göppinger Arbeiten zur Germanistik 115.) Göppingen.
- Schiller, N., 1999: The phonetic variation of German /r/. I: M. Butt & N. Fuhrkop (hrsg.), Variation und Stabilität in der Wortstruktur. Hildesheim m.fl.

- Sjöstedt, G., 1936: Studier över r-ljuden i sydsandinaviska mål. (Skr. utg. genom Landsmålsarkivet i Lund 4.) Lund.
- Skautrup, P., 1944–1968: Det danske sprogs historie. København.
- Steblin-Kamenskij, M. I., 1963: The Scandinavian Rhotacism and Laws governing the Change of Distinctive Features. I: *Philologica Pragensia* 6 (45). S. 362–367.
- Sundevall, C. J., 1855 [tr. 1858]: Om fonetiska bokstäfver. I: *Kungl. vetenskapsak. handlingar för 1855*. Stockholm.
- Sveriges runinskrifter, 1911: Östergötlands runinskrifter, granskade och tolkade av E. Brate. 2 bandet. Stockholm.
- Sveriges runinskrifter, 1924–36: Södermanlands runinskrifter, granskade och tolkade av E. Brate och E. Wessén. 3 bandet. Stockholm.
- Sveriges runinskrifter, 1940–1943: Upplands runinskrifter, granskade och tolkade av E. Wessén & S. B. F. Jansson. 6 bandet, första delen. Stockholm.
- Teleman, U., 2005: Om r-fonemets historia i svenskan. (NORDLUND 25.) Institutionen för nordiska språk. Lund.
- Tjäder, B., 1961: Behandlingen av palatalt r i substantivens pluralformer under fornsvensk och nysvensk tid. Uppsala.
- Tjäder, B., 1986: Neue und alte Überlegungen zum palatalen *r*. I: *Festschrift für Oskar Bandle*. Hrsg. H.-P. Naumann. Basel. S. 61–68.
- Tjäder, B., 1988: De problematiska *r*-ljuden. I: *Saga och Sed* 1988. S. 81–94.
- Torp, A., 2000: Skarre-*r* – ingen talefeil likevel? Teorier om opphavet til skarring – og hvor langt skarringa vil gå. I: *Målbryting* 4. S. 63–88.
- Trautmann, M., 1880: Besprechung einiger schulbücher nebst bemerkungen über die *r*-laute. I: *Anglia* 3. S. 204 ff.
- Trudgill, P., 1974: Linguistic change and diffusion: description and explanation in sociolinguistic dialect geography. (*Language in society* 2.) London. S. 215–246.
- Widmark, G., 2001: Det språk som blev vårt. Ursprung och utveckling i svenskan. *Urtid–Runtid–Riddartid*. Uppsala.
- Wright, J., 1905: *The English Dialect Grammar*. Oxford m.fl.
- Ålander, A. T., 1932: *Konsonanterna i Östergötlands folkmål*. Uppsala.

Om dynamik och variation i svensk fraseologi

Av ULLA CLAUSÉN

1. Bakgrund och syfte

Hösten 2003 utkom Svenska språknämndens ordbok *Svenskt språkbruk. Ordbok över konstruktioner och fraser*. Ordboken behandlar ord i kombination, dels produktiva syntaktiska konstruktioner, dels olika typer av fraser. Materialet till ordboken har till stor del samlats in utifrån, dels från olika textdatabaser, dels från Internet med hjälp av sökmotorn Google. Under ordboksarbetets gång analyserades materialet i enlighet med den modell som utarbetats av ordboksredaktionen.¹ Analysmodellen innefattar dels *argumentstrukturer*, dvs. produktiva syntaktiska konstruktioner, dels fraskategorierna *kollokationer*, som delas in i *öppna kollokationer* och *slutna kollokationer*, *idiomklustret*, dvs. *idiom* med underkategorierna *liknelser* och *talesätt* samt *pragmatiska klustret*, dvs. *pragmatiska fraser* med underkategorierna *textstrukturerande fraser* och *samtalsfraser*. (Se figur 1.)

Syftet med min artikel är att med utgångspunkt i modellen fördjupa analyserna av de fraseologiska kategorierna. Av modellens utformning kan man kanske få den uppfattningen att kategorierna är fixerade. Jag har emellertid under arbetet med ordboken observerat att många fraser inte alls är statiska, utan befinner sig i rörelse (Clausén 2001 s. 84 f.). Nu ämnar jag fokusera på vad som händer med fraserna i samband härmed. För det första kommer jag att undersöka rörelser från en fraskategori till en annan, dels när kollokationer övergår till idiom, dels när kollokationer respektive idiom övergår till pragmatiska fraser. För det andra vill jag undersöka rörelser hos fraserna i idiomklustret och i pragmatiska klustret. För det tredje kommer jag att belysa hur en fras samverkar med liknande fraser i ett större sammanhang, ett nätverk.

Efter det inledande avsnittet om bakgrund och syfte följer i avsnitt 2 en kort sammanfattning av tidigare forskning om fraseologiska kategorier. I avsnitt 3 beskrivs modellen för kategorisering av fraser. I avsnitt 4–8 behandlas fraser-
nas rörelser på olika nivåer, i avsnitt 9 diskuteras rörelser hos fraser i nätverk

¹ Analysmodellen har ursprungligen utarbetats av Ulla Clausén och Erika Lyly för ordboken. Den modell som återges i figur 1 är en uppdaterad version för denna artikel.

och i avsnitt 10 ges en kort sammanfattning av de resultat jag kommit fram till. Vid undersökningen har jag utgått från ordboken *Svenskt språkbruk* (i exempelreferenser förkortad SSB). Här finns en stor del av de fraser jag tar upp till diskussion, med tillhörande språkexempel, förklaringar och kommentarer. Kompletterande exempel har hämtats från Språkbankens konkordanser. Dessutom har jag hämtat exempel från Presstexts databaser och från Internet via sökmotorn Google.

2. Några tidigare studier av fraseologiska kategorier

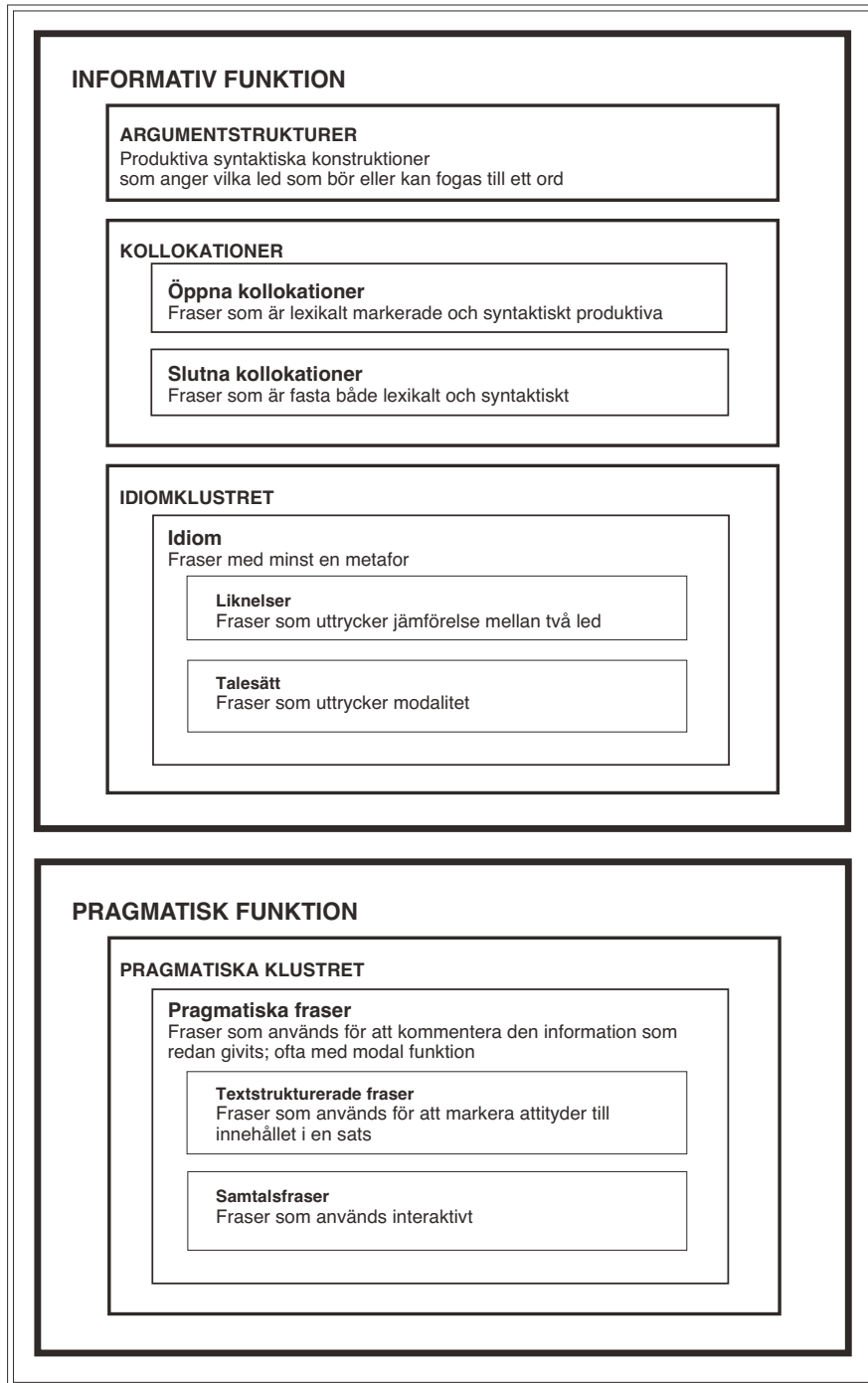
Den fraseologiska forskningen har under senare tid rönt allt större intresse och viktiga resultat har framkommit. Jag vill speciellt nämna några forskares arbeten som redaktionen tagit intryck av vid upprättandet av modellen för kategorisering av fraser.

Först och främst är det Rosemarie Gläfers översikt över engelsk fraseologi (Gläser 1986) som varit viktig för vårt arbete med analysmodellen. Gläfers arbete fokuserar på *fraseologismer*, närmast motsvarande *slutna kollokationer* och *idiom* i vår modell. Gläser har varit verksam inom den dåvarande östtyska fraseologiska forskningen, där man ägnade mycken tid åt att klassificera fraseologiskt material och upprätta typologier.

Ett annan forskare som betytt mycket för vårt arbete är Rosamund Moon vid Birminghams universitet. Drygt tio år efter Gläfers arbete utkom Moons korpusbaserade undersökning av engelsk fraseologi (Moon 1998). I likhet med Gläser fokuserar hon på slutna kollokationer och idiom. Av stort intresse är hennes analyser av idiomens variation.

För analysen av pragmatiska fraser har vi tagit intryck av John Sinclairs teori om hur språkproduktionen tillgår (Sinclair 1991 s. 109 f.). Enligt Sinclair är språket organiserat efter två huvudprinciper: *the open choice principle* och *the idiom principle*. Den första principen innebär att ord väljs ut ett efter ett och kombineras i enlighet med grammatikens regler. Den andra principen innebär att hela block av språkligt material används oanalyserade (jfr Erman & Warren 2000). Forskare som utgått från Sinclairs teori har för engelskans del framkommit med viktiga resultat om talspråkets fraseologi. Karin Aijmer har t.ex. analyserat tackfraser i engelskan (Aijmer 1996 s. 33 f.) och Bengt Altenberg olika funktioner hos samtalsfraser (Altenberg 1998 s. 101 f.).

Någon heltäckande undersökning av svensk fraseologi har vi inte kunnat

Figur 1. Modell för kategorisering av fraser.

stödja oss på, men flera viktiga studier av enskilda kategorier har gett impulser för vårt arbete. Hit hör Jan Anwards och Per Linells studie som behandlar slutna kollokationer och idiom (Anward & Linell 1976). För analysen av kollokationer har Lena Ekbergs och Sven-Göran Malmgrens undersökningar varit betydelsefulla. Ekberg har t.ex. behandlat övergångsfraser av typen *gå till anfall* och *falla i sömn* (Ekberg 1989) och Malmgren kollokationer av typen *begå självmord* och *fatta beslut* (Malmgren 2002).

3. Modell för kategorisering av fraser

Den analysmodell som utarbetats för ordboken *Svenskt språkbruk* innefattar, som redan påpekats, dels *argumentstrukturer*, dvs. produktiva syntaktiska konstruktioner, dels fraseologiska kategorier, nämligen *kollokationer*, *idiom* och *pragmatiska fraser* (se figur 1). I denna undersökning bortser jag emellertid från argumentstrukturerna.

De kriterier som används för huvudindelningen av fraserna bygger på fraser-*nas* funktion. Jag räknar med två huvudfunktioner: *informativ funktion* och *pragmatisk funktion* (Clausén 1999). Fraser med informativ funktion använder vi för att informera om något och förmedla ett innehåll. Fraser med pragmatisk funktion tillför däremot i regel inte någon ny information; vi använder dem för att uttrycka åsikter och känslor och för att etablera och upprätthålla sociala relationer (jfr Halliday 1970 s. 140 f.). Av fraskategorierna har kollokationerna och även idiomerna informativ funktion, medan de pragmatiska fraserna har pragmatisk funktion. Utöver dessa huvudfunktioner hos fraserna räknar jag med ett antal bifunktioner. De viktigaste är *modal funktion* och *värderande funktion*.

Modal funktion förekommer hos talesätten och hos de pragmatiska fraserna. Hos talesätten uttrycks den ofta i form av råd, varningar och förbud, t.ex. *man ska inte ropa hej förrän man är över bäcken*, som används som varning för att inte ta ut segern i förskott. Modaliteten kan också uttrycka säkerhet eller tvivel, vaghet och möjlighet, t.ex. den pragmatiska frasen *går det så går det*, som ges som kommentar när utgången av något är oviss (jfr Clausén 2001 s. 87 f.; se även Palmer 1986 s. 51 f.).

Värderande funktion förekommer både hos idiomerna och hos de pragmatiska fraserna (Clausén 2001 s. 87). Med t.ex. idiomet *lämna någon vind för våg* markeras sålunda att man är kritisk till att någon lämnar någon åt sitt öde. I stäl-

let för att i klartext säga något rent ut kan man med ett idiom linda in det som är besvärligt att få fram. Den värderande funktionen är också uppenbar hos en pragmatisk fras som *en gång är ingen gång*, som sägs när en enstaka händelse inte kan tolkas som ett mönster, och hos en samtalsfras som *det vill jag mena*, som används som bekräftande replik.

Kollokationer

Det finns olika åsikter om vad en *kollokation* är. Man brukar skilja mellan korpusorienterade och systemorienterade kollokationsteorier (jfr Svensén 2004 s. 208 f.). Det korpusorienterade synsättet härrör från de engelska forskare som betraktar kollokationer som ett statistiskt fenomen och menar att en kollokation är en grupp av ord som ofta uppträder tillsammans. Redaktionen för *Svenskt språkbruk* har emellertid anslutit sig till det systemorienterade synsättet, enligt vilket en kollokation är en kombination av två led, där ett av leden är *bas* och ett *kollokator*, t.ex. *läsa en bok*, där *bok* är bas. Kollokatorn bör ha inskränkt kombinerbarhet, men olika kollokationer skiljer sig avsevärt vad gäller detta krav. Kollokationer kan sålunda vara mer eller mindre fasta, beroende på kollokatorns relation till basen (jfr Lyly 1994). En icke markerad ordkombination som *köpa en bok* bör inte klassas som kollokation. Den är en produktiv syntaktisk konstruktion: *köpa något*; verbet *köpa* kan nämligen kombineras med nästan vilket substantiv som helst (jfr Malmgren 2004 s. 124 f.).

I vår modell (figur 1) delas kollokationerna in i två grupper: *öppna kollokationer* och *slutna kollokationer*. De öppna kollokationerna är syntaktiskt produktiva, men lexikalt markerade, vilket innebär att de semantiskt bärande orden inte urskillningslöst kan bytas ut mot några andra i och för sig formellt rimliga ord. De slutna kollokationerna skiljer sig från de öppna genom att de är fasta både lexikalt och syntaktiskt. Hos slutna kollokationer kan inte vare sig den syntaktiska strukturen eller de semantiskt bärande orden bytas ut utan att betydelsen förändras. Ett exempel på en öppen kollokation är *tömma ett glas*, medan *blåsa glas* med innebörden 'tillverka glas genom blåsning' är en sluten kollokation, där verbet *blåsa* har ingått en fast förbindelse med substantivet *glas*.

Kollokationer förekommer som nominalfraser med ett substantiv som bas och ett adjektiv som kollokator, t.ex. den öppna kollokationen *hög temperatur*. Motsvarande slutna kollokationer är ofta termartade, som *nautisk mil*. Kollokationer förekommer också som verbfraser. Grundtypen är verb med objekt,

t.ex. den öppna kollokationen *plocka blommor*. Verbfraserna utökas ofta med ett icke-obligatoriskt adverbial. Kollokationen *plocka blommor* kan sålunda utökas med *till någon* eller *till något*. I andra fall är *adverbialet* obligatoriskt, som i *lägga ner arbete på något*.

Idiom

Enligt vår analysmodell ingår idiom med underkategorierna liknelser och talesätt i idiomklustret. Liksom kollokationerna har idiomerna informativ funktion (jfr Clausén & Lyly 1994 s. 260). Idiomerna är enligt vår uppfattning fraser som har minst en metafor. Alla är dock ingalunda överens om vad ett *idiom* är. De flesta kan emellertid acceptera definitionen »ett fast uttryck vars innebörd inte framgår av de ingående ordens betydelser» (jfr Clausén 1996 s. 36). Idiomet *skära pipor i vassen* med innebörden 'utnyttja ett lägligt tillfälle' betyder sålunda något helt annat än de enstaka orden var för sig.

Idiomerna kan återgå på en kollokation som metaforiserats, t.ex. *slå näven i bordet*. (Se vidare avsnitt 4.) I andra fall finns ingen bakomliggande fras, vilket gäller t.ex. *skära pipor i vassen*. Idiomerna är värderande och fungerar ofta som ett medel för användaren att uttrycka sin attityd till någon eller något. Attityden kan vara positiv eller negativ. Med idiomet *vinna terräng* uttrycks t.ex. en positiv värdering av något som börjar få ökad utbredning:

- (1) Ekologiska livsmedel började sakta men säkert *vinna terräng*. (SSB)

Ett idiom som *rinna ut i sanden* med innebörden 'bli till ingenting' uttrycker däremot en negativ värdering:

- (2) De storstilade planerna *rann ut i sanden*. (SSB)

Idiomerna utgör vanligen en del av en sats, men kan också förekomma som hela satser. De kan ha nominalfrasens struktur, t.ex. *svarta marknaden* med betydelsen 'illegal affärsverksamhet'. Det är dock mycket vanligare att idiomerna har strukturen av verbfraser. Verbfraserna kan bestå av verb med objekt, t.ex. *bära frukt* i betydelsen 'ge gott resultat'. Ofta konstrueras de med obligatoriska adverbial, som t.ex. *skära pipor i vassen*.

Fraser tillhörande underkategorin liknelser uttrycker jämförelse mellan två led, vanligen genom en jämförelsemarkör (jfr Clausén 2003). När liknelsen anger likhet är markören *som*, t.ex. *vara kall som is*; frasen används förstärkande om en person som uppfattas som hård och känsloladdad. En liknelse kan också ange en skillnad med markören *än*, t.ex. *vara dummare än tåget*;

också denna fras används förstärkande. Liknelser som anger likhet befinner sig ofta i rörelse, varvid de förlorar jämförelsemarkören *som*. (Se vidare avsnitt 5.)

Fraserna i underkategorin talesätt uttrycker modalitet (jfr Clausén 2001). Modaliteten är av två typer. Den ena typen som används för att uttrycka hotelser, varningar och förbud har ofta en modal inledning, t.ex. *man ska inte kasta ut barnet med badvattnet*. Den andra typen används för att uttrycka säkerhet eller tvivel, vaghet eller möjlighet, t.ex. *många bäckar små gör en stor å*. (Jfr Palmer 1986 s. 96 f.) Talesätten utgör vanligen en hel sats, t.ex. *man ska inte låta snålheten bedra visheten*; uttrycket används när man tycker att det är oklokt att låta sig styras av enbart ekonomiska hänsyn. Ett talesätt kan också bestå av flera satser, som *tala är silver, tiga är guld*. Talesätten förändras ofta för att de ska kunna anpassas syntaktiskt i en mening. I det sammanhanget försvinner den modala inledningen. (Se vidare avsnitt 5.) Många talesätt kortas gärna av, t.ex. *det är ingen ko på isen*, som fungerar bra utan fortsättningen *så länge rumpan är i land*; uttrycket används när det inte är någon fara eller brådska. I *tala är silver, tiga är guld* kan endera satsen användas, allt efter situationens krav.

Pragmatiska fraser

Enligt vår analysmodell ingår de pragmatiska fraserna med underkategorierna textstrukturerande fraser och samtalsfraser i pragmatiska klustret. De pragmatiska fraserna har till skillnad från kollokationer och idiom pragmatisk funktion, vilket innebär att de används för att kommentera den information som redan givits. De är uttryck som vi strör omkring oss när vi vill markera vår inställning till någon eller något. De utgör självständiga enheter, som i regel inte integreras syntaktiskt i texten (Clausén 1999; jfr också Aijmer 1996 s. 2). Fraserna har strukturen av hela satser eller delar av satser, ibland ett enda ord. Frasen *det är som det är* kan t.ex. användas som en resignerad kommentar när man inser att något inte går att ändra på:

- (3) Jag hade velat se matchen men nu *är det som det är*, jag har ingen biljett.
(SSB)

De textstrukturerande fraserna används när man vill markera sin attityd till innehållet i en sats. De är inte helt fristående block, utan kan fogas in i mitten av en mening, inleda eller avsluta meningen, men de utgör ändå syntaktiskt självständiga enheter. När man vill sammanfatta något och markera att man

tycker att något förhåller sig på ett helt annat sätt, kan man t.ex. använda frasen *i själva verket*. Den kan placeras inne i satsen, men också först eller sist:

- (4) Skratt är *i själva verket* en form av gråt/*i själva verket* är skratt en form av gråt/skratt är en form av gråt *i själva verket*. (SSB)

Textstrukturerande fraser kan också fungera som sammanfattande kommentarer. Frasen *när allt kommer omkring* uttrycker t.ex. ett medgivande och används när man tänkt igenom saken:

- (5) Det är kanske inte så dumt, *när allt kommer omkring*. (SSB)

Samtalsfraserna används interaktivt, ofta i dialog för att hålla samtalet igång, t.ex. *det menar du inte*. Med fraser av den här typen markeras hur någon ställer sig till samtalspartnerns meddelande. Bland samtalsfraserna finns också fraser som fungerar som introduktionsmarkörer (jfr Eriksson 1997 s. 66 f.), t.ex. *apropå det*, *det påminner mig om*, *jag ska berätta en sak*. Social funktion kännetecknar hövlighetsfraser av typen hälsningar och avskedstaganden, som *hej på dig*, *lycklig resa* och *adjö*, tack och ursäkter som *tack ska du ha* och *förlåt att jag besvärar*.

4. Rörelser från kollokationer till idiom

Under arbetet med ordboken *Svenskt språkbruk* observerade jag hur vanligt det är att en fras övergår från konkret till metaforisk betydelse. Det som inträffar är att en betydelse som hör till **ett** erfarenhetsområde kommer att användas också om en betydelse som hör till **ett annat** erfarenhetsområde.² Efter metaforiseringen kan kollokationens struktur behållas, men det kan också ske en förändring av något slag. Ofta förändras den nya frasens struktur på så sätt att en icke-obligatorisk utökning med adverbial hos kollokationen blir obligatorisk hos idiomet. En lucka (eng. *slot*) hos kollokationen (dvs. *någon*, *något*, *några*, *någonstans*) kan förbli variabel också hos idiomet eller fyllas med ett specifikt ord. I samband med rörelserna kan variation inträffa. Antingen är det samma variation som den underliggande kollokationen uppvisar, eller så tillkommer variation på idiomnivån. Jag räknar med sex olika typfall, där utvecklingen går från kollokationens struktur och variationsmönster till allt större självständighet och slutligen till ett nytt idiom. (Se figur 2 nedan.) Typfallen il-

² I den kognitiva semantiken talar man om *källdomän* och *måldomän*. Själva processen, sammanlänkandet, benämns ofta *mappning* (Lakoff & Johnson 1980; jfr också Svanlund 2001 s. 14 f.).

lustreras i fall 1 med idiomerna *skyddad verkstad* och *spela teater*, i fall 2 med *djup klyfta*, *sitta säkert i sadeln* och *slå näven i bordet*, i fall 3 med *göra ett lappkast*, i fall 4 med *få smäll på fingrarna* och *loda djupet någonstans*, i fall 5 med *slå näven i någons bord*, och i fall 6 med VERB + OBJ + *med ett lappkast* och *sitta säkert*.

1. samma struktur ingen variation	2. samma struktur samma variation	3. samma struktur ny variation	4. förändrad struktur ingen variation	5. förändrad struktur annan variation	6. ny struktur nytt idiom
<i>skyddad verkstad</i> [för ngn]	<i>djup/stor klyfta</i> [mellan ngra]	<i>göra/genomföra ett [visst] lappkast</i>	<i>få smäll på fingrarna</i> <i>loda djupet någonstans</i>	<i>slå näven i nngns bord</i>	VERB + OBJ + <i>med ett lappkast</i> <i>sitta säkert</i>
<i>spela teater</i> [för ngn]	<i>sitta säkert/tryggt i sadeln</i> <i>slå/dunka/smälla näven i bordet</i>				

Figur 2. Struktur och variation hos idiom som återgår på kollokationer.

Fall 1 innebär att kollokationen genomgår metaforisering och övergår till idiom med oförändrad struktur. Kollokationen saknar variation, och detta kommer att gälla också idiomet. Ett exempel är den slutna kollokationen *skyddad verkstad*, som betecknar en arbetsplats för personer som på grund av olika handikapp inte kan arbeta på en vanlig arbetsplats:

- (6) Många har fortfarande fördomar om Samhall och den gamla bilden av *skyddad verkstad* lever kvar, men så är det inte längre. Vi har duktig personal som gör bra grejer och konkurrerar på samma villkor som alla andra företag. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2002)

Kollokationen kan övergå till idiom och används då om en tillvaro bortom alla krav:

- (7) Posten får inte bli någon *skyddad verkstad* som hålls under armarna med skattemedel. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2002)

Kollokationen kan utökas med det icke-obligatoriska adverbiala *för någon*, som anger vem som kommer i åtnjutande av den skyddade tillvaron:

- (8) Den nya byggnaden som IM bekostat med medel från Världens Barn ska användas till en *skyddad verkstad för vuxna döva*. (Google: Rapport från Individuell människohjälp 2003)

Också idiomet kan få detta tillägg:

- (9) Sveriges domstolar liknar en gigantisk *skyddad verkstad för inkompetenta jurister*, där kollegialitet dessutom frodas på bekostnad av rättssäkerheten. (Google: Dagens Nyheter 2002)

Till skillnad från kollokationen har idiomet negativ värdering. Användaren uttrycker sin åsikt att den skyddade verkstaden är en plats där människor lever gott utan att göra rätt för sig.

Till *fall 1* för jag också idiom som är verbfraser; de bevarar kollokationens struktur och i likhet med kollokationen uppvisar de inte någon variation. Den slutna kollokationen *spela teater* i betydelsen 'uppträda i en teaterpjäs' kan t.ex. övergå till idiom och användas om ett beteende som syftar till att vilseleda någon:

- (10) Det var tydligt att hon *spelade teater* för att lugna honom. (SSB)

Kollokationen har samma struktur:

- (11) På dagarna repeterade hon och på kvällarna *spelade* hon *teater*. (SSB)

Kollokationen kan utökas med adverbialet *för någon*:

- (12) Personalen *spelar teater för barnen*. (Google: Hubertusgårdens kulturvecka 2004)

Det variabla adverbialet kan tillfogas också på idiomnivån:

- (13) Han är väldigt bra på att *spela teater för sina närmaste*, och målar upp en bild av sig själv där allt är som vanligt. (Google: Mimers brunn 2003)

Sålunda gäller strukturen *spela teater [för någon]* både för kollokationen och idiomet. Adverbialet hos kollokationen avser vanligen *publik* e.d., medan idiomet har andra restriktioner. Här passar endast en eller flera personer som någon i den aktuella situationen förställer sig för.

Fall 2 innebär att idiomet har samma struktur som kollokationen och samma variationsmönster. Ett exempel är idiomet *djup klyfta* med innebörden 'stor motsättning':

- 14) Jag beklagar den *djupa klyfta* som uppstått i deras relation. (SSB)

Den motsvarande kollokationen har samma struktur:

- (15) Floden dyker ner i en *djup klyfta*. (SSB)

Hos kollokationen kan adjektivet *djup* ibland variera med *stor*:

- (16) Vid slutet av väggen finns det en *stor klyfta* överväxt med blöta koraller i alla färger. (Google: Scandinavian divers 2005)

Samma variation finns hos idiommet:

- (17) Valet visade på en *stor klyfta*. (Google: Dagens Nyheter 2005)

Idiommet *djup klyfta* kan användas ensamt eller utökas med adverbialiet *mellan några*, efter kollokationens mönster. Utökningen ger möjlighet att precisera sammanhanget:

- (18) Länge var det en *djup klyfta mellan klassisk balett och den nyare fridansen*. (Google: programinfo kultur & nöje SVT.se 2005)

Variationsmöjligheterna är alltså desamma hos idiommet som hos kollokationen och strukturen *djup/stor klyfta [mellan några]* gäller för båda fraserna. Adverbialiet hos idiommet måste som i *fall 1* anpassas till den nya betydelsen.

Under *fall 2* hamnar också idiommet *sitta säkert i sadeln* i betydelsen 'ha en tryggad ställning':

- (19) Trots uppsplitande interna bråk *sitter* partiet *säkert i sadeln*. (SSB)

Den mönstergivande kollokationen har samma struktur:

- (20) Ridturerna är avsedda för vana ryttare som *sitter säkert i sadeln*. (SSB)

Hos kollokationen kan *säkert* varieras med *tryggt*:

- (21) Han skuttar och far rundor när Stallmagasinet är på besök, men Josefin *sitter tryggt i sadeln*. (Google: Stallmagasinet 2002)

Samma variation finns hos idiommet:

- (22) Själv *sitter* NN rätt *tryggt i sadeln*. Han anställdes på den tiden en militär inte kunde sägas upp. (Google: Dagens Nyheter 2005)

Under *fall 2* hamnar också idiommet *slå näven i bordet*:

- (23) Han borde *slå näven i bordet* och stoppa nedskärningarna. (SSB)

Idiommet återgår på en kollokation med samma struktur:

- (24) Han *slog näven i bordet* så att glaset hoppade. (SSB)

Man kan lätt tolka in att den som slår näven i bordet är arg och vill få ändring på något. Innebörden i det konkreta exemplet ovan ligger till grund för den metaforiska betydelsen, som innebär att någon säger ifrån en gång för alla.

Hos idiommet är adverbialiet *i bordet* det normala och varieras inte. Verbet kan däremot variera med andra verb inom samma semantiska fält, t.ex. *smälla* och *dunka*, utan att betydelsen förändras:

- (25) Man får vara mjukare när man *dunkar näven i bordet* som kvinna än som man. Annars finns risken att man uppfattas som bitchig. (Språkbanken: Svenska Dagbladet 2000)

Idiomet följer det underliggande mönstret som innebär att kollokationen *slå näven i bordet* kan varieras med t.ex. *dunka näven i bordet*; verben har något olika betydelsenysanser:

- (26) Han skattar, lutar sig framåt över kaffekoppen och *dunkar* frustrerat *nävarna i bordet*. (Språkbanken: Svenska Dagbladet 2000)

Som framgår av exemplet ovan kan *näven* ibland förekomma i plural. Samma mönster följs hos idiomet:

- (27) Alltså väntas regeringscheferna nu på onsdag *slå nävarna i bordet* och klart och tydligt ge besked om att ingen försening accepteras. (Google: Dagens Nyheter 2005)

I *fall 3* har idiomet samma struktur som den underliggande kollokationen, men i motsats till kollokationen kan idiomet eventuellt varieras. Ett exempel är idiomet *göra ett lappkast* med innebörden 'plötsligt ändra åsikt'. I exemplet nedan har idiomet utökats med ett adverbial, som anger i vilket avseende åsiktsförändringen gäller:

- (28) Partiet *gjorde ett lappkast* i invandringspolitiken. (SSB)

Den underliggande kollokationen har samma struktur som idiomet. Den används om att göra en helomvändning på skidorna:

- (29) Bästa sättet att komma nerför branten var att glida från sida till sida och vända genom att *göra lappkast*. (SSB)

Vissa variationer kan förekomma hos idiomet. Verbet *göra* kan t.ex. i den nya kontexten hos idiomet varieras med *genomföra* och *lappkast* kan modifieras med ett adjektivattribut:

- (30) Helt i linje med detta byter också en rad program ettan mot tvåan och vice versa. Det mest iögonfallande exemplet är Rapport och Aktuellt. SVT:s två flaggskepp *genomför* helt enkelt *ett avancerat lappkast*. Rapport går hädanefter i SVT 1, start dock precis som tidigare 19.30. Aktuellt byter till SVT 2. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2001)

Lappkast kan eventuellt preciseras med ett adjektivattribut som passar in i den speciella situationen:

- (31) London Royal Philharmonic Orchestra är van vid att *göra musikaliska lappkast* och ge sig in på udda sidospår. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2001)

I *fall 4* förändras idiomets struktur, men utan att någon variation inträffar. Strukturförändringen innebär att ett icke-obligatoriskt adverbial hos kollokationen inkorporeras hos idiomet och blir obligatoriskt. Ett exempel härpå är idiomet *få smäll på fingrarna*:

- (32) Den nya kassören fick smäll på fingrarna. (SSB)

Idiomet återgår på kollokationen *få smäll* med ett icke obligatoriskt adverbial *på fingrarna*.

- (33) Eleven fick smäll på fingrarna med linjalen. (SSB)

Kollokationens struktur *få smäll [på fingrarna]* motsvaras sålunda av idiomet *få smäll på fingrarna*. Frasens fokus har flyttats längre åt höger i och med att adverbialet inkorporerats i grundstrukturen. Ingen variation förekommer av idiomets obligatoriska led *på fingrarna*.

Till *fall 4* förs också idiom med ett variabelt obligatoriskt adverbial; motsvarande kollokation har ett variabelt icke-obligatoriskt adverbial. Ingen variation förekommer hos idiomet, i enlighet med kollokationens mönster. Ett exempel är idiomet *loda djupet någonstans*:

- (34) Novellerna ger prov på förf:s förmåga att i det lilla och anspråkslösa formatet *loda djupet i människohjärtat*. (SSB)

Idiomet återgår på kollokationen *loda djupet [någonstans]* med ett variabelt icke-obligatoriskt adverbial:

- (35) Det var när han lodade djupet under bron som han fick upp pistolen. (SSB)

När kollokationen *loda djupet [någonstans]* med icke-obligatoriskt adverbial övergår till idiom med obligatoriskt adverbial sker en rörelse bort från kollokationen. Därigenom kan idiomet anpassas till den aktuella situationen.

Fall 5 innebär att idiomet får en förändrad struktur och ett annat variationsmönster än kollokationen. Det inträffar när idiomet *slå näven i bordet*, som enligt *fall 2* har samma variationsmönster som motsvarande kollokation, modifieras efter situationens krav genom utvidgning med genitivattribut (i exemplet nedan *politikernas*):

- (36) Han har varit pappan som slagit näven i politikernas bord och kompisen som sparkat fotboll med dem, förutom att bygga upp musikerna mentalt. (Språkbanken: Svenska Dagbladet 2000)

Fall 6 inträffar när en ny struktur ger ett nytt idiom. Sålunda kan idiomet *göra/genomföra ett [visst] lappkast* från *fall 3* förändras ytterligare och en ny struktur

uppkomma: VERB + OBJ + *med ett lappkast*. Med luckan som måste fyllas med ett verbuttryck kan man anknyta till den aktuella situationen:

- (37) *Med ett lappkast försöker han nu i stället göra gällande att lagförbudet på något sätt inte skulle finnas.* (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2002)

Ett nytt idiom kan också skapas om det prototypiska idiomet *sitta säkert i sadeln* avkortas genom att adverbialet *i sadeln* stryks. Idiomet tar härigenom ett steg bort från den grundläggande kollokationen. Metaforen som hämtats från ridning har försvunnit. Vi får ett nytt idiom *sitta säkert*:

- (38) Bagdad tror emellertid att USA aldrig kommer att medverka till att avskaffa dessa sanktioner så länge Saddam Hussein sitter kvar vid makten. Regimen *sitter säkert*. (Språkbanken: Svenska Dagbladet 2000)

Min analys av strukturen och variationen hos idiom som återgår på kollokationer har visat att den underliggande kollokationens struktur och variationsmönster ofta behålls hos idiomets (se ovan figur 2). Detta sker i *fall 1* och *fall 2* hos *skyddad verkstad* [för någon], *spela teater* [för någon], *djup/stor klyfta* [mellan några], *sitta säkert/tryggt i sadeln* och *slå/dunka/smälla näven i bordet*. Idiomets kan också varieras, trots att kollokationens struktur behålls enligt *fall 3*, nämligen hos *göra/genomföra ett [visst] lappkast*. När idiomets struktur förändras kan kollokationens variationsmönster behållas enligt *fall 4*, nämligen hos *få smäll på fingrarna* och *loda djupet någonstans*, men också förändras enligt *fall 5*, där idiomets *slå/dunka/smälla näven i bordet* från *fall 2* har fått en förändrad struktur, nämligen *slå näven i någons bord*. Idiomets från *fall 3* *göra/genomföra ett [visst] lappkast* kan få en ny struktur och övergå till ett nytt idiom VERB + OBJ + *med ett lappkast* enligt *fall 6*. Likaså uppfattar jag *sitta säkert* som ett nytt idiom, med grunden i *sitta säkert i sadeln*.

5. Rörelser hos fraser i idiomklustret

Fraserna i idiomklustret är inte statiska utan rör sig ofta (jfr Clausén & Lyly 1994), varvid underkategorierna liknelser respektive talesätt förändras.

Liknelser

Många liknelser kan röra sig och förlorar därvid sitt särdrag jämförelsemarkören. Detta gäller t.ex. liknelsen *vara som ett rött skynke*. Frasen bygger på kol-

lokationen *rött skynke*, som används inom tjurfäktning för att hetsa tjuren. Liknelsen avser en företeelse som är en källa till stark irritation:

- (39) Vårnadsbidraget har *blivit som ett rött skynke* inte bara för socialdemokrater och vänsterpartister utan också inom delar av borgerligheten. (Språkbanken: Svenska Dagbladet 2000)

Ofta slopas jämförelsemarkören *som*:

- (40) Försäljningen av starköl i affären hade för många *blivit ett rött skynke*. (SSB)

En annan liknelse med bakgrund i en kollokation är *vara som ett slag i ansiktet* med innebörden 'vara som en kränkning':

- (41) Jag skulle få göra debut i derbyt mot Djurgården. Vilken upplevelse, trodde jag. Man kastade in mig sista fem minuterna. *Det var som ett slag i ansiktet*. Jag var ordentligt besviken efteråt. (Språkbanken: Dagens Nyheter 1976)

Liknelsen återgår på kollokationen *slag i ansiktet*:

- (42) 63-åringen säger att han stannar upp ett par steg och plötsligt känner han ett hårt *slag i ansiktet* med ett hårt förmål. (Språkbanken: Dagens Nyheter 1987)

Liknelsen förlorar ofta jämförelsemarkören, vilket framgår av exemplet nedan:

- (43) Att ändra reglerna för husförsäljning *är ett slag i ansiktet* på alla dem som nyligen sålt sina hus. (SSB)

Av exemplen ovan framgår att en liknelse kan förlora sin jämförelsemarkör utan att innebörden förändras. Detta är ofta fallet när frasen har en kollokation som grund. Hos en fras som **inte** återgår på en kollokation uttrycks däremot den jämförande innebörden gärna med liknelsens struktur. Detta gäller t.ex. *sitta som på nålar*:

- (44) Jag *satt som på nålar* i väntan på att telefonen skulle ringa. (SSB)

Jämförelsemarkören kan eventuellt strykas, utan att innebörden förändras, vilket framgår av exemplet nedan:

- (45) Han berättar hur det är att *sitta på nålar* och följa tävlingen. (SSB)

Detsamma gäller liknelsen *gå som på moln*:

- (46) Hon är kär. Hon *går som på moln* hela dan. (SSB)

I exemplet nedan har jämförelsemarkören strukits, men innebörden blir densamma:

- (47) Supportrarna till det lag som går vidare till finalen kommer att *gå på moln* i månader framöver. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2003)

Vid karakteristiker är utgångspunkten i regel en liknelse:

- (48) Valpen är *som ett yrväder* som far fram i huset. (SSB)

När jämförelsemarkören stryks, framhävs metaforen gärna på annat sätt, t.ex. med *riktigt* eller liknande ord:

- (49) Hon är *ett riktigt yrväder*. (SSB)

En liknelse av typen *vara blyg som en viol* kan förlora sin jämförelsemarkör. I det fallet övergår adjektivet i predikativ ställning till adjektivattribut och vi får strukturen *vara en blyg viol*.

Talesätt

Talesätten har, som tidigare framhållits, modal funktion. Modaliteten uttrycks ofta explicit med t.ex. *man ska, man bör, man får*, t.ex. *man får ta seden dit man kommer*:

- (50) Jag försökte vara som de. Min inställning har alltid varit att *man får ta seden dit man kommer*. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2003)

Emellertid befinner sig talesätten ofta i rörelse. I samband härmed sker förändringar. I exemplet nedan markeras t.ex. modaliteten med *det gäller att*. Verbet varieras gärna, som nedan där *ta* byts ut mot *följa*:

- (51) Kvinnor får inte vistas i katolska kyrkor med obetäckt huvud – *det gäller att både hålla reda på och följa seden dit man kommer*. (Språkbanken: Dagens Nyheter 1998)

För att ett talesätt ska kunna fogas in i ett syntaktiskt sammanhang måste den första delen med den explicita modaliteten strykas:

- (52) Sverige *har tagit seden dit man kommer* och då ingår det bland annat att ha en liten present med sig. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2002)

Subjektet *man* kan eventuellt bytas ut mot det aktuella subjektet:

- (53) Han var en världsmedborgare som förstod att *ta seden dit han kom*. (SSB)

Det är vanligt att ett talesätt ger råd om hur man **inte** bör bete sig, t.ex. *man ska inte kasta ut barnet med badvattnet* med innebörden 'man ska inte göra sig av med det som är bra samtidigt som man förkastar det som är dåligt':

- (54) Ett känt talesätt är att *man inte skall kasta ut barnet med badvattnet*. Men med det här förslaget kastar man bara ut barnet och behåller badvattnet. (Språkbanken: Svenska Dagbladet 2000)

Den modala inledningen slopas när frasen anpassas syntaktiskt. I samband härmed varieras ofta verbet, vilket framgår av exemplet nedan:

- (55) I Sverige har skolreformatörerna alltid *slängt ut barnet med badvattnet*. Allt var inte bättre förr men mycket förtjänar att komma till heders igen. (SSB)

Den kreativa skribenten kan ersätta *barnet* med ett i sammanhanget passande substantiv:

- (56) Vi borde vara stolta över vår svenska funkis, i stället för att förhåna och begabba den, som nu görs. När man gjort upp räkningen med de trista huskolosseerna i miljonprogrammet har man samtidigt *kastat ut funkisen med badvattnet*. (Presstext: Vi 2004)

Frasen *kasta ut barnet med badvattnet* inbjuder sålunda till variation, vilket beror på den implicita modaliteten. *Barnet* byts ut mot det man vill göra sig av med. Härvid sker en anpassning till situationen. Prepositionsfrasen *med badvattnet* behålls däremot.

I andra fall kan ett talesätt kortas av, men fortfarande ha kvar sin explicita modalitet. Det gäller t.ex. *man ska sopa rent framför egen dörr*. Frasen är egentligen en del av talesättet *man ska sopa rent framför egen dörr först innan man sopar framför andras*. I exemplet nedan har senare delen strukits och den modala funktionen markeras av *borde*:

- (57) Kommunal *borde sopa rent framför egen dörr*. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2002)

Sopa rent kan varieras med *göra rent* eller *städa*, vilket framgår av exempel 58 och 59:

- (58) Hon påpekar att löneskillnaderna är ännu större inom offentlig sektor. De *borde göra rent framför egen dörr* först. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2002)
- (59) Ni *borde städa framför egen dörr* och låta tvivelaktiga ministrar gå snarast möjligt, lyder en synpunkt från folkdjupet (Språkbanken: Svenska Dagbladet 2000)

Idiom kan påverkas av fraser med modalitet. Det gäller t.ex. idiomet *sopa något under mattan*, som används när någon låtsas som om ett problem e.d. inte existerar. Detta idiom kan påverkas av talesätt med tydlig modalitet, som *man ska sopa rent framför egen dörr*. Den som använder frasen *sopa något under*

mattan uttrycker en negativ attityd till en person och dennes handlande. I idiomet finns en lucka, som kan fyllas med lämpligt objekt, t.ex. *problem*:

- (60) En person som begår morbida brott ska ha rätt till psykisk vård. Att avrätta eller stänga in personen på livstid är bara att *sopa problemen under mattan*. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2003)

Den prototypiska formen är dock inte *sopa problemen under mattan*, utan *sopa något under mattan* med lucka för objektet. Det betyder att objektet kan anpassas efter situationens krav. Vanliga objekt är *fakta*, *frågor*, *motsättningar*, *missförhållanden*. Ibland preciseras problemen, t.ex. med *arbetslösheten*. Det finns också exempel på att objektet inte innebär något negativt. I sådana fall blir innebörden av *sopa något under mattan* snarast 'negligera något' (jfr Sköldberg 2004 s. 149):

- (61) En gång i tiden lovande och begåvade regissörer har tvingats *sopa kreativiteten under mattan* och lägga sig i mittfåran eller helt enkelt ge upp filmdrömmarna. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2003)

Idiomet *sopa något under mattan* kan komprimeras så att objektet stryks. Vi får det generella uttrycket *sopa under mattan* med betydelsen 'hemlighålla något':

- (62) Vi tillkallas när ett företag har råkat i kris eller befarar att en kris ska uppstå. Jag kommer till vd-rummet med min akutväska och mina »utanförögon». Mitt råd brukar vara att lägga korten på bordet, att inte *sopa under mattan*. (Presstext: Dagens Nyheter 2001)

Ett idiom som i grunden saknar modal funktion kan ibland röra sig mot modalitet. Det gäller t.ex. idiomet *lägga korten på bordet*, som är en metaforisering av en kollokation som hämtats från kortspel. Idiomets betydelse är ungefär 'lägga fram alla fakta', vilket framgår av exemplet nedan:

- (63) Spelaren som av rädsla för följderna inte vill framträda med namn förklarar varför han nu *lägger korten på bordet*. Jag har ångrat många gånger att jag ställde upp på detta. Jag tycker det är dags att folk får veta sanningen – jag är i grunden en ärlig människa. (Språkbanken: Svenska Dagbladet 2000)

Idiomet *lägga korten på bordet* uttrycker den motsatta innebörden till *sopa något under mattan*, nämligen 'lägga fram alla fakta'. En modal innebörd markeras gärna, som i exempel 64 och 65 nedan, med *det är hög tid att* och *det bästa hade varit att*:

- (64) *Det är hög tid att* företagsledningen *lägger korten på bordet* och talar om vad man vill med Ericsson i Sverige. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2001)

- (65) *Det bästa hade varit att lägga korten på bordet och få saken ur världen.* (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2001)

Hos kollokationen är adverbialiet *på bordet* obligatoriskt och varierar inte. Samma restriktioner gäller för idiomet. Också här är adverbialiet *på bordet* fast, men kan någon gång förekomma i plural. Modaliteten markeras i exemplet nedan av *bör*:

- (66) NN ska ha belönats med drygt 500 miljoner kronor sedan hösten 2000. Det är svindlande summor och innan vi tar dem för sanning *bör* parterna *lägga korten på borden*. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2002)

Idiomet kan också komprimeras och användas som ett nominal i kombination med verb som *kräva* och *begära*:

- (67) Skandias ägare *kräver korten på bordet*. (Google: Sveriges Radio Ekot 21/4 2004)

I sin avhandling med titeln *Korten på bordet* har Emma Sköldberg noterat att *korten* i idiomet *lägga korten på bordet* kan varieras med *alla kort* och *alla korten* (Sköldberg 2004 s. 257 f.). Jag har emellertid observerat att substantivet *korten* också gärna byts ut mot *papperen*:

- (68) Då *begärde* NN *papperen på bordet* om Mölndal Hockeys skulder. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2001)

Genom ersättandet av *korten* med ett kontextanpassat objekt närmar sig uttrycket den konkreta situationen.

Min analys av fraserna i idiomklustret har visat att de inte är statiska utan rör sig dynamiskt. Det finns sålunda en dynamik som ofta leder till variation. Det har också framgått att modalitet är en funktion som i grunden finns hos vissa fraser, och kan tas upp av andra fraser. Med modaliteten följer ofta variation av frasen.

6. Rörelser från kollokationer till pragmatiska fraser

En kollokation kan övergå till pragmatisk fras och samtidigt byta från informativ funktion till pragmatisk funktion (Clausén 1999 s. 32 f.). Detta sker ofta när syftet är att framhäva vissa fakta i ett speciellt sammanhang. Den pragmatiska frasen får en annorlunda struktur, ofta formen av ett stereotyp block. Med den pragmatiska frasen uttrycker användaren sin attityd. Ett exempel härpå är den

pragmatiska frasen *det är inte att ta till överord*. Den pragmatiska frasen inleder en argumentation:

- (69) *Det är inte att ta till överord* när jag påstår att utredningen är urusel och borde läggas ner. (SSB)

Den pragmatiska frasen återgår på kollokationen *ta till överord* med innebörden 'överdriva något':

- (70) Det är möjligt att han *tog till överord*, eftersom det blev en sådan reaktion hos publiken. (SSB)

Den pragmatiska frasen kan varieras som *det är inte överord att säga att*:

- (71) *Det är inte överord att säga att* hela företaget är dömt att misslyckas. (SSB)

En annan variationsmöjlighet är *utan att ta till överord*:

- (72) *Utan att ta till överord* kan man undra om den vanliga teaterpubliken varit mogen för denna form av teater. (SSB)

Frasen kan också förkortas genom att verbet *ta* stryks:

- (73) Fram till den allvarliga fotledsskadan var NN *utan överord* en av världens tio bästa fotbollsspelare. (Språkbanken: Dagens Nyheter 1996)

Ett annat exempel är den pragmatiska frasen *någon gör den bedömningen att*. Frasen används när syftet är att kommentera information som redan givits. Därvid markeras tydligt användarens attityd:

- (74) Jag *gör den bedömningen att* alla delar av den här nedskrivningen inte enbart har kommit till i år. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2003)

Den pragmatiska frasen återgår på kollokationen *göra en bedömning*. Kollokationen är neutral och saknar värderingar:

- (75) Tandläkaren tittar på tänderna och *gör en bedömning*. (SSB)

Den pragmatiska frasen kan varieras som *min bedömning är att*:

- (76) *Min bedömning är att* det finns goda utsikter att konflikten löses utanför rättssalen på ett positivt sätt. (Språkbanken: Svenska Dagbladet 2000)

Användarens inställning kan ytterligare framhävas med ett inledande *det är*:

- (77) *Det är min bedömning att* vi skall kunna klara den vården på samma sätt som tidigare år. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2003)

Den typ av pragmatiska fraser som inleds med *det är* används för att framhäva vissa argument. Med sådana fraser markerar användaren tydligt sin attityd.

Språket är fullt av liknande fraser, t.ex. *det är tydligt att*:

- (78) *Det är tydligt att* det har brustit i kommunikationen, medger han. (SSB)

7. Rörelser från idiom till pragmatiska fraser

Idiom kan byta funktion och övergå till pragmatiska fraser. Dessa används för att kommentera information som redan givits. Jag kallar detta för *pragmatisering*. Gränsen mellan idiomklustret och pragmatiska klustret är inte knivskarp och många fraser befinner sig i en gråzon mellan informativ funktion och pragmatisk funktion. Ett exempel är idiomet *svära med handen på hjärtat*, som används när man bedyrar något:

- (79) *Med handen på hjärtat* svär jag att jag inte hört namnet förut. (SSB)

Vanligt är att den pragmatiska frasen fungerar som samtalsfras. Den används då ofta som inledning till en fråga med krav på ett uppriktigt svar. Strukturen komprimeras och frasen får formen av ett block *med handen på hjärtat*:

- (80) *Med handen på hjärtat*, orkar du arbeta lika mycket i dag som förr? (Google: Aftonbladet 2005)

Frasen kan förkortas ytterligare till *handen på hjärtat*:

- (81) *Handen på hjärtat*, vad tar du med dig om ditt hus brinner? (SSB)

Pragmatisering förekommer av talesätt som används när någon vill kommentera något som sagts eller skrivits. Talesättet *man ska inte låta snålheten bedra visheten* med explicit modal funktion varierar t.ex. ofta som *snålheten bedrar visheten*; den modala funktionen kvarstår implicit också hos det varierade uttrycket (Clausén 2001 s. 88 f.). Det fungerar som en pragmatisk fras med kommenterande funktion:

- (82) Det blev en sorglig affär när försvaret köpte nya däck till flygplanen, *snålheten bedrar* som bekant *visheten*. (SSB)

Tendensen att låta talesätten få pragmatisk funktion är tydlig. Ofta kortas talesätten av för att få en mer slående form, som t.ex. talesättet *många bäckar små gör en stor å*, där ofta endast första delen används:

- (83) I en del butiker går det numera att välja att låta panten stå inne och i stället skänka pengarna till Röda korset. »*Många bäckar små*». (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2002)

8. Rörelser hos fraser i pragmatiska klustret

Fraserna i det pragmatiska klustret är inte statiska, utan befinner sig ofta i rörelse. Inom kategorin samtalsfraser kan sålunda olika typer av fraser röra sig dynamiskt allt efter olika situationers krav. Ett exempel på rörelse mellan olika situationer är hövlighetsfrasen *tack det är bra*. Ofta används den som positivt svar av någon som blir tillfrågad om hälsoläget:

- (84) – Hur är läget?
– *Tack det är bra*. (Presstext: Expressen 2004)

I en annan situation kan samma fras innebära att någon tackar nej till ett erbjudande:

- (85) En svensk på besök i Centralamerika får frågan om han vill ha mer kaffe. Som den ursvensk han är, men ändå spansktalande, säger han *Tack det är bra*. Varje svensk vet att det betyder Nej!, men i Centralamerika får han ofelbart mer kaffe (Google: Magnus Kronberg 2001)

I en situation där någon ska uträtta något innebär frasen *tack det är bra* att någon annan anser att det räcker, dvs. det är nog:

- (86) Följande år i augusti var det inträdesprov till Dramatens elevskola. Till NNs fasa exploderade juryn i bänkarna av munterhet. Hon försökte fortsätta, men avbröts av ropen »*Tack, det är bra!*» (Presstext: Dagens Nyheter 2001)

I samtalssituationen markerar talaren gärna sin inställning till det som föregående talare sagt med en pragmatisk fras. B kan t.ex. ange sin inställning till det A sagt med ett *så ja*. Uttrycket fungerar som bekräftelse:

- (87) »Nää. Inte fan hör du folk vissla på jobbet längre. Det gjorde man faktiskt förr. Visslade på jobbet», säger Bertil, klubbordföranden. »*Så ja*, jo, det är väl klart», säger Janne fundersamt, »att man kanske inte varken hinner eller känner för det. Att vissa alltså.» (Presstext: Dagens Arbete 2002)

Frasen *så ja* kan användas också utanför den argumenterande samtalssituationen. Frasen får därvid nya funktioner för att kunna användas i speciella situationer. Den används inte längre av B som svar på vad A sagt, utan som kommentar av någon i ett visst sammanhang. I en svår situation används sålunda frasen för att lugna någon, men i en annan situation fungerar frasen som en avslutning. En variation är *så där ja*, som också används som avslutande kommentar, dels när något ordnar sig, dels när det är dags att gå. Frasen *så där ja* kan också användas vid överlämnandet av något till någon. Då har frasen närmast innebörden 'var så god'.

I exemplet nedan används *så ja* för att lugna och trösta någon som har det svårt:

- (88) Välkommen till BB, fru Andersson. Lägg sig bekvämt på vår Hästensbädd. *Så ja*, här ska nog bli en bra förlossning. (Presstext: GT 2002)

I en annan situation när något plötsligt fungerar kan man kommentera detta med ett *så ja*:

- (89) Andas genom munnen, lugnt och stilla. Bit hårdare om munstycket så det inte sipprar in vatten. *Så ja*. (Presstext: Expressen 2004)

Varianten *så där ja* passar också i samma situation och uttrycker någons tillfredsställelse över att något är färdigt och fungerar:

- (90) Det finns en anordning som ska sköta påfyllningen automatiskt, men den står oftast oanvänd i ett hörn och skräpar. *Så där ja*, säger Anders, när han är tillbaka. (Presstext: Dagens Arbete 2004)

Också som markering av att något är avslutat och något nytt kommer är *så där ja* vanligt:

- (91) *Så där ja*, då var bolåneförsäkringen klar. Skriv på här. (Presstext: Privata affärer 2003)

I en annan situation när någon bjuder på något, t.ex. förtäring, kan frasen *så där ja* användas med innebörden 'var så god':

- (92) *Så där ja*, sa jag och hällde upp ett glas. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2002)

Även andra fraser kan fungera i dessa situationer, t.ex. *då så* (jfr Clausén 2004 s. 94 f.), som har flera funktioner gemensamma med *så ja*: bekräftande svar, signal att något är ordnat och markering att något är avslutat. Den vanligaste funktionen är dock medgivande svar efter motpartens argumentation, en funktion som saknas hos *så ja*. A har då en annan inställning än B, men faller till föga med ett *då så*, när B kommer med sina argument. *Då så* varierar ofta som *ja då så* och *ja men då så*, men funktionen är densamma:

- (93) Inte en serie till i repris! Hur många gånger har den gått egentligen?
– Minst femtielva. Men det är »Pang i bygget»!
– *Ja men då så*. (Språkbanken: Dagens Nyheter 2000)

I många fall används *då så* precis som *så ja* när det är fråga om bekräftelse av vad någon tidigare sagt:

- (94) – Har du koll på hur det gick för NN i Finland? frågade Stefan mitt under intervjun.
– 2,18.
– *Då, så*. Då blir det Europacupen i helgen. Var du orolig för det? (Göteborgs-Posten 2003)

Då så kan liksom *så ja* och *så där ja* lämna den argumenterande samtalssituationen och övergå till att markera den lyckade avslutningen på något. Situationen kan vara den att någon är sysselsatt med att fixa något och slutligen lyckas:

- (95) Pappa drar oljestickan ren med en bit hushållspapper. Med en skräll faller motorhuven ned.
– *Då så*, säger pappa. Då är det fixat. (Språkbanken: Bonniers romaner I)

I likhet med *så där ja* kan *då så* fungera som signal till uppbrott när det är dags att gå:

- (96) Jago dök upp bakom henne och tog hennes arm. »*Då så*, då ger vi oss iväg.»
De gick nerför trappan och ut på trottoaren. (Språkbanken: Bonniers romaner I)

Det finns alltså en dynamik hos många pragmatiska fraser som rör sig mellan olika typsituationer. Det vanliga är att fraserna används i en samtalssituation, där de t.ex. kan innebära en bekräftelse av vad föregående talare sagt. Därifrån kan de glida över till en speciell situation där de fungerar som kommentarer. Av sammanställningen nedan i figur 3 framgår sålunda att *så ja* fungerar bra i tre situationer: bekräftande svar i samtal, lugnande kommentar i svår situation och avslutande kommentar när något ordnar sig; *så där ja* passar bra i tre situationer: avslutande kommentar när något ordnar sig, dito när det är dags att gå och erbjudande hövlighetsfras. *Då så* fungerar i alla situationer utom när funktionen är lugnande eller erbjudande. I den samtalssituation som innebär ett medgivande när någon ger efter förekommer endast *då så* med variationer.

Bekräftande svar i samtal	Medgivande svar i samtal	Lugnande kommentar i svår situation	Avslutande kommentar när något ordnar sig	Avslutande kommentar när det är dags att gå	Erbjudande hövlighetsfras
<i>så ja</i> <i>då så</i>	<i>då så</i> <i>ja då så</i> <i>ja men då så</i>	<i>så ja</i>	<i>så ja</i> <i>så där ja</i> <i>då så</i>	<i>så där ja</i> <i>då så</i>	<i>så där ja</i>

Figur 3. Exempel på hur pragmatiska fraser används i olika situationer.

Sammanställningen ovan är naturligtvis inte fullständig. Många fler fraser fungerar i de olika situationerna. Det finns t.ex. en mängd andra fraser som vi använder i samtalsituationen för att markera vårt instämmande, t.ex. *ja visst*, *det menar jag*, *du sa nåt*, *det stämmer*, *jag håller med dig*. De mer speciella situationerna har inte lika stort utbud av fungerande fraser, men nästan alltid finns mer än en lämplig. Det erbjudande *så där ja* kan t.ex. bytas ut mot *var så god*.

9. Rörelser hos fraser i nätverk

Om man vill undersöka frasernas rörelser i praktiken kan det vara nödvändigt att gå utanför den enskilda frasen och analysera det nätverk som frasen ingår i. I nätverket³ är det inte fråga om en enda fras som rör sig och eventuellt modifieras eller varieras, utan flera fraser som samverkar.

I framställningen nedan illustreras hur idiomet *få vind i seglen* rör sig i ett nätverk med kollokationer och idiom. Därvid följer idiomets bakomliggande kollokationernas variationsmönster, men kan också utveckla nya variationer. Idiomets *få vind i seglen* med varianterna *ha vind i seglen* och *ha fart i seglen* rör sig sålunda i ett nätverk tillsammans med idiomerna *få medvind/ha medvind*, *segla i medvind/segla i förlig vind* och *det blåser medvind*. I nätverket samverkar de bakomliggande kollokationerna. Resultatet blir dels nya variationer på idiomnivå: *få medvind i seglen/ha medvind i seglen* och *det blåser medvind för någon*, dels nya idiom: VERB + OBJ + *med vind i seglen* och VERB + *i medvind*.

Idiomets *få vind i seglen* är en metaforisering av en kollokation med samma struktur:

- (97) Den som kan sin Homeros minns att den grekiska flottan på väg mot Troja blev fast i Aulis i väntan på förlig vind och att denna väntan tärde på de stridslystna hellenernas tålamod. För att blidka gudarna och *få vind i seglen* låter kung Agamemnon Ifigenia ljuta offerdöden. (Språkbanken: Svenska Dagbladet 2000)

Efter metaforiseringen blir innebörden 'få framgång':

- (98) De *fick vind i seglen* för förslaget att bygga en ny, breddad bro. (SSB)

Verbet *få* kan varieras med *ha*, vilket framgår av exemplet nedan:

- (99) På 1950-talet *hade* de svenska ingenjörerna *vind i seglen*. (Presstext: Dagens Nyheter 2004)

Hos idiomets substantivet *vind* någon gång varieras med *fart*:

- (100) Men efter alla motgångar har kanske projektet nu *fått ny fart i seglen*. (Google: Helsingborgs Dagblad 2003)

Mönstret är den bakomliggande kollokationen *få fart i seglen*:

- (101) Men under natten har vinden ökat markant och vi börjar *få fart i seglen*. (Google: Försvarsmakten 2003)

³ Jfr t.ex. Rosamund Moon (1998 s. 161 f.) som påpekar att sådana nätverk, med hennes term *idiom schemas*, skulle kunna förklara variabilitet, värderingar, tolkningsbarhet m.m. hos idiomerna.

Hos idiommet *få vind i seglen* med varianten *ha vind i seglen* kan *få* eller *ha* strykas. Ledet *med vind i seglen* förs då in i ett speciellt sammanhang. Det sker en rörelse bort från det första idiommet till den aktuella situationen. Vi får det nya idiommet VERB + OBJ + *med vind i seglen*, där luckan fylls med ett situationsanpassat uttryck:

- (102) *Med vind i seglen* och fingertoppskänsla för framgång *lät han bygga ett kasino och en provisorisk bordell.* (Språkbanken: Svenska Dagbladet 2000)

I nätverket rör sig andra idiom med liknande betydelse, nämligen *få medvind* och *ha medvind*:

- (103) Partiet *hade medvind* ända fram till valet. (SSB)

Här kan man stödja sig på mönstret av bakomliggande kollokationer:

- (104) De *fick medvind* och länsade undan ordentligt. (SSB)

I den motsatta betydelsen 'få motgång' respektive 'ha motgång' används metaforen *motvind*:

- (105) Hastighetsbegränsningarnas vänner *har motvind.* (Presstext: Dagens Nyheter 2004)

I nätverket utvecklas nya varianter: *få medvind i seglen* och *ha medvind i seglen*. Förbindelsen med idiomerna *få vind i seglen*, *ha vind i seglen* och *få medvind*, *ha medvind* är tydlig:

- (106) Perioden mellan världskrigen *hade italienska produkter i allmänhet medvind i seglen.* (Google: Philipson & Söderberg 2005)

I nätverket finns en tredje grupp där idiommet *segla i medvind* ingår.

- (107) Partiet *seglade i medvind* ända fram till valet. (SSB)

I bakgrunden finns den mönsterbildande kollokationen:

- (108) Vi *seglade i medvind* ända till Möja. (SSB)

Metaforen *motvind* har samma struktur:

- (109) Projektet *har seglat i motvind* det senaste året. (SSB)

En variant är idiommet *segla i förlig vind*:

- (110) Det nya företaget *seglade* alltså redan från starten *i förlig vind.* (Google: Majornas gamla tomtnamn 2004)

I likhet med *segla i medvind* finns den mönsterbildande kollokationen i bakgrunden.

Idiomet *segla i medvind* kan röra sig mot den aktuella situationen. Den sammanhållna metaforen löses upp och verbet *segla* ersätts med ett verb som ligger närmare verkligheten, t.ex. *arbeta*. Vi får ett nytt idiom med lucka för verb-uttryck: VERB + *i medvind*:

- (111) Danmark har haft invändningar mot den nya tråltypen, men jag känner ändå att Sverige numera *arbetar i medvind* när vi i EU går i bräsch för skonsammare redskap. (Google: Dagens Nyheter 2003)

Också metaforen *motvind* finns med motsvarande struktur:

- (112) Brottoffren får ofta *kämpa i motvind*. Smålandsposten har träffat drabbade som berättar om kampen för upprättelse. (Google: Smålandsposten 2002)

I en fjärde grupp i nätverket finns idiomet *det blåser medvind*:

- (113) Det är dags att ställa upp för friheten och demokratin. Inte bara med ord när *det blåser medvind*, utan också i handling. (Google: Veckans Contra 2004)

Idiomet återgår på kollokationen med samma struktur:

- (114) Vanligtvis hoppar man alltid på den sida där *det blåser medvind*. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2002)

Om man vill fokusera på den eller det som har framgång kan frasen efter metaforiseringen utvidgas med adverbialet *för någon* eller *för något*:

- (115) *Det blåser medvind för centerpartiet* under den nya partiledaren. (Språkbanken: Göteborgs-Posten 2001)

Också metaforen *motvind* finns med motsvarande struktur, vilket framgår av exempel 116 och 117:

- (116) Det är ingen bra trend för framtiden att sparka tränaren när *det blåser motvind*. (Presstext: Expressen 2001)

- (117) *Det blåser motvind för den socialdemokratiska regeringen och vänsterblocket*. (Språkbanken: Svenska Dagbladet 2000)

Som framgått av analysen ovan rör sig idiomet *få vind i seglen* i ett nätverk av fraser på olika nivåer i olika faser. I nätverket finns en dynamik som medför dels att idiomets struktur ändras, dels att variation inträffar. För idiomet *få vind i seglen* är tre faser aktuella:

1. Den första fasen är metaforiseringen, när kollokationen *få vind i seglen* övergår till idiom. Kollokationens struktur behålls hos idiomet. När strukturen behålls övertas också kollokationens variationsmönster.
2. Den andra fasen kommer efter metaforiseringen, när idiomet *få vind i seglen* påverkas av andra fraser i nätverket, nämligen *få medvind*, *ha medvind* och *det blåser medvind*. Nya variationer uppkommer: *få medvind i seglen*, *ha medvind i seglen* och *det blåser medvind för någon*.
3. Den tredje fasen inträffar vid utvecklingen av nya idiom. Idiomerna förankras ofta i verkligheten (jfr t.ex. Hopper & Traugott 1993 s. 78) genom en lucka som fylls med verbuttryck som anknyter till den aktuella situationen. Detta gäller idiomerna VERB + OBJ + *med vind i seglen* och VERB + *i medvind*.

10. I ständig rörelse

Min undersökning har visat att det finns en dynamik i svensk fraseologi. Fraserna är inte statiska utan befinner sig ofta i rörelse. Kollokationer rör sig till idiom, kollokationer rör sig till pragmatiska fraser och idiom rör sig till pragmatiska fraser. Vidare förekommer dynamiska rörelser inom klustren, dels inom idiomklustret, dels inom pragmatiska klustret.

Jag har analyserat vad som sker med kollokationer som övergår till idiom, dvs. metaforiseras. Därvid har jag tagit fasta på den bakomliggande kollokationens struktur och eventuella variation. Jag har funnit att kollokationens struktur och variationsmönster har stor betydelse för variationen hos idiomet. När kollokationens struktur behålls hos idiomet övertas i regel också kollokationens variationsmönster. Detta gäller t.ex. idiomet *slå näven i bordet* som har samma variationsmönster som den bakomliggande kollokationen, nämligen varianterna *dunka näven i bordet* och *smälla näven i bordet*. Hos idiomet kan variationen sedan gå vidare genom att en lucka fylls med ett uttryck som knyter idiomet till det aktuella sammanhanget. Hos idiomet *slå näven i någons bord* kan sålunda valet av genitivattribut anknyta till den aktuella situationen, t.ex. med genitivattributet *politikernas*.

Vidare har jag analyserat vad som sker med kollokationer som övergår till pragmatiska fraser. Därvid har jag tagit fasta på dels den förändrade funktionen, dels den nya strukturen. Jag har funnit att den pragmatiska frasen används för att kommentera den information som redan givits. Med den pragmatiska

frasen kan användaren tydligt markera sin attityd. Den nya strukturen får formen av ett block, som fungerar som en relativt självständig syntaktisk enhet. Ett exempel härpå är kollokationen *ta till överord* som kan användas som en argumenterande pragmatisk fras med formen *det är inte att ta till överord*, med varianterna *det är inte överord att säga, utan att ta till överord* och *utan överord*.

Jag har också analyserat vad som sker med ett talesätt som övergår till pragmatisk fras. Jag har funnit att talesättet får ny funktion och används som en klichébetonad kommentar. Talesättet *man ska inte låta snålheten bedra visheten* kan sålunda fungera som en pragmatisk fras: *snålheten bedrar visheten*.

Vidare har jag analyserat de dynamiska rörelser som förekommer hos liknelser och hos talesätt. Jag har observerat att fraserna ofta förändras och förlorar sina särdrag. I samband härmed kan variation inträffa. Ett exempel är talesättet *man ska inte kasta ut barnet med badvattnet* som kan förlora sin inledning *man ska inte* och användas i förkortad form *kasta ut barnet med badvattnet*, ofta med kontextanpassade variationer, t.ex. *kasta ut funkisen med badvattnet*.

Rörelserna hos fraserna i det pragmatiska klustret är av en annan typ. Här rör sig fraserna dynamiskt mellan olika situationer. Variation sker genom påverkan från liknande fraser som används i besläktade kommunikativa funktioner. Frasen *så ja*, ofta varierad som *så där ja*, kan t.ex. användas i en argumenterande samtalssituation, men också i speciella situationer där funktionen är lugnande, erbjudande och avslutande. I den sista funktionen kan också frasen *då så* förekomma.

Efter analysen av rörelserna hos de olika fraskategorierna fann jag att det var nödvändigt att vidga undersökningen. Den analys som jag gjort av enskilda frasers rörelser ger nämligen ingen fullständig bild av hur rörelserna går till i praktiken. Jag har insett att det är viktigt att också undersöka vad som händer med en fras i ett större sammanhang, i ett nätverk med andra fraser. Det visade sig också att en enskild fras kan befinna sig under påverkan från andra fraser i nätverket.

Jag har kommit fram till att frasernas rörelser i nätverket sker i olika faser. I fas 1 sker metaforisering med eventuell inverkan från bakomliggande kollokationer. I fas 2 på idiomnivå sker påverkan från andra idiom i nätverket. I fas 3 utvecklas nya idiom. Ofta finns tendenser till förankring av idiomerna i verkligheten, t.ex. genom luckor som fylls med kontextanpassade ord. Ett exempel är idiomet *få vind i seglen* som i fas 1 påverkas av bakomliggande kollokationer och därefter i fas 2 av andra liknande idiom i nätverket: *få/ha medvind* och *det blåser medvind* varvid nya varianter uppkommer, t.ex. *få/ha medvind i seglen*.

I fas 3 sker en utveckling av nya idiom. Ofta finns tendenser till förankring av idiomerna i verkligheten utanför, t.ex. hos idiomerna VERB + OBJ + *med vind i seglen* och VERB + *i medvind*. Nätverk av denna typ kan förklara mycket av variationen hos en fras. En fras bör sålunda inte ses isolerad, utan i sitt sammanhang där den samverkar med andra fraser i ständig rörelse.

Litteratur

- Aijmer, Karin, 1996: *Conversational Routines in English*. London & New York. S. 1–179.
- Altenberg, Bengt, 1998: On the Phraseology of Spoken English. The Evidence of Recurrent Word-combinations. I: *Phraseology. Theory, Analysis, and Applications*, ed. A.P. Cowie. Oxford. S. 101–122.
- Anward, Jan & Linell, Per, 1976: Om lexikaliserade fraser i svenskan. I: *Nysvenska studier* 55–56. S. 77–119.
- Clausén, Ulla, 1996: Idiom i bruk. I: *Språket lever! Festskrift till Margareta Westman den 27 mars 1996*, utg. av Svenska språknämnden. S. 36–42.
- Clausén, Ulla, 1999: Om pragmatiska fraser i Svensk konstruktionsordbok. I: *Nordiska studier i lexikografi 4*. (Skrifter utgivna av Nordiska föreningen för lexikografi 5.) Helsingfors. S. 27–35.
- Clausén, Ulla, 2001: Funktion och attityd i Svensk konstruktionsordbok. I: *Nordiska studier i lexikografi 5*. (Skrifter utgivna av Nordiska föreningen för lexikografi 6.) Göteborg. S. 80–93.
- Clausén, Ulla, 2003: Jämförelsekonstruktioner i Svensk konstruktionsordbok – struktur, variation och funktion. I: *Nordiska studier i lexikografi 6*. (Skrifter utgivet af Nordisk forening for leksikografi 7.) Torshamn. S. 75–85.
- Clausén, Ulla, 2004: Då så Catharina! I: *Språkets vård och värden*. En festskrift till Catharina Grünbaum. Stockholm. S. 94–100.
- Clausén, Ulla & Lyly, Erika, 1994: Criteria for Identifying and Representing Idioms in a Phraseological Dictionary. I: *Euralex '94. Papers submitted to the 6th Euralex International Congress on Lexicography*. Amsterdam. S. 258–263.
- Ekberg, Lena, 1989: Gå till anfall och falla i sömn. En strukturell och funktionell beskrivning av abstrakta övergångsfraser. Lund.
- Eriksson, Mats, 1997: Ungdomars berättande. En studie i struktur och interaktion. Uppsala.
- Erman, Britt & Warren, Beatrice, 2000: The idiom principle and the open choice principle. I: *Text* 20. S. 20–62.
- Gläser, Rosemarie, 1986: *Phraseologie der englischen Sprache*. Leipzig.
- Halliday, M.A.K., 1970: Language Structure and Language Function. I: *New Horizons in Linguistics*, ed. John Lyons. S. 140–165.
- Hopper, Paul & Traugott, Elizabeth, 1993: *Grammaticalization*. Cambridge.
- Lakoff, George & Johnson Mark, 1980: *Metaphors we live by*. Chicago.
- Lyly, Erika, 1994: Halvfasta fraser. I: *Nordiske studier i leksikografi 2*. Skrifter utgivet af Nordisk forening for leksikografi 2. Köpenhamn. S. 173–178.

- Malmgren, Sven-Göran, 2002: *Begå eller ta självmord?* Om svenska kollokationer och deras förändringsbenägenhet 1800–2000. (Rapporter från ORDAT 15.) Göteborg: Institutionen för svenska språket; även i *Språk och stil* NF 13, 2004. S. 123–168.
- Moon, Rosamund, 1998: *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach.* (Oxford Studies in Lexicology and Lexicography.) Oxford.
- Palmer, F.R., 1986: *Mood and Modality.* Cambridge.
- Sinclair, John, 1991: *Corpus, Concordance, Collocation.* Oxford.
- Sköldberg, Emma, 2004: *Korten på bordet. Innehålls- och uttrycksmässig variation hos svenska idiom.* (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 31.) Göteborg.
- SSB = Svenskt språkbruk. Ordbok över konstruktioner och fraser. Utarbetad av Svenska språknämnden. Stockholm 2003.
- Svanlund, Jan, 2001: *Metaforen som konvention. Graden av bildlighet i svenskans vikt- och tyngdmetaforer.* Stockholm.
- Svensén, Bo, 2004: *Handbok i lexikografi. Andra, omarbetade och utökade upplagan.* Stockholm.

Så som diskursmarkör

Av CAJSA OTTESJÖ och JAN LINDSTRÖM

Vi kommer i den här uppsatsen att studera hur ordet *så* används som en organiserande resurs inom enskilda yttranden och i sekvenser av yttranden i svenskt samtalsspråk. I detta perspektiv kan *så* anses vara en typ av diskursmarkör liknande uttryck som *alltså*, *jag menar*, *iallafall*. Diskursfunktionerna realiseras genom en rad olika syntaktiska funktioner, vilket gör *så* till ett synnerligen intrikat studieobjekt.

Med den syntaktiska mångfalden sammanhänger att *så* har många innebörder i svenskan, av vilka alla inte är relevanta för det diskursiva perspektiv som betonas i denna studie. Enligt SAG (2 s. 667–671) kan *så* t.ex. vara ett komparativt adverb, som i vissa uttryck även fått pronominell status (t.ex. *på så sätt*):¹

*Gör så som Pelle gör.
Blås så högt att alla hör.*

Så kan också vara ett ordningsföljdsangivande adverb och möjligen övergå till att uttrycka en konklusiv betydelse:

*Först hämtar du lådan, och så sätter du den på hyllan.
Försök en gång till, så får vi se om han svarar.*

Vanlig är också användningen som konjunktion och subjunktion:²

*Det är mycket att göra, så jag behöver nog lite tid.
Han ordnade så jag inte skulle bli fördröjd.*

Speciellt i talspråk förekommer *så* ofta »adjunktionellt» efter ett första yttrandeled (SAG 2 s. 670), dvs. efter ett fundament i en påståendesats (satsinternt) eller ibland efter ett annex före en sats (satsexternt).

¹ För en funktionell översikt kan läsaren också konsultera artikeln om *så* i SAOB.

² Ytterligare bildar *så* tillsammans med *att* flerordskonjunktionen/-subjunktionen *så att*, men denna kombination behandlas inte här. En studie av *så att* i samtal finns i Lindström & Londen (u.u.).

*Till exempel i tidningen så finns det annonser på finska.
Om jag får säga en sak så: alla har kommit.*

Slutligen kan man i vissa användningar uppfatta *så* som interjektion (SAOB *så*, IV):

Så, nu var det klart.

I samtal förekommande användningar, där *så* grammatiskt sett uppträder som ordinativt adverbial, konklusiv konjunktion, interjektion och adjunktionellt led, kommer att stå i vår blickpunkt. Närmare specificeringar av de olika *så*-konstruktionerna som studeras här ges nedan i avsnitt 2.

Så är mycket frekvent i svenskt talspråk. I statistiken *Talspråksfrekvenser* (Allwood 2000) återfinns ordet på plats 5 i frekvenslistan över disambiguerade ordförekomster i en korpus av talat språk med 1,2 milj. ord. Vanligare än *så* är bara *de(t)*, *e* (= är), *å* (= och) och *ja(g)*. I frekvenslistorna över ordklasser utgör *så* det absolut vanligaste adverbet. I listan över konjunktioner står *så* på sjunde plats och föregås av *och*, *att*, *men*, *om*, *eller*, *som*.

1. Syfte, metod och material

Trots att *så* rönt ett visst intresse hos lexikografer (SAOB) och grammatiker (t.ex. Ekerot 1988, Ivars 1993, Sandberg 2003) har man försummat en diskursivt förankrad analys av ordet. Icke desto mindre är *så* ett mycket vanligt bindande element till exempel i muntliga berättelser (Eriksson 1997). Syftet med denna uppsats är att belysa ordets diskursbindande funktioner genom en analys av yttranden i genuina samtalssekvenser. Speciell hänsyn tas till användningar där *så* utgör en brygga till ett fortsatt diskursivt förlopp som föregåtts av någon form av avbrott i ett projicerat, igångsatt förlopp. Avbrotten kan vara av olika slag: en längre utvikning eller ett parentetiskt inskott mitt i en talares tur, en sidosekvens mellan flera talare, en turövergång eller även pauser i talets progression.

Analysmetoden är samtalsanalytiskt inspirerad: yttranden studeras som led i en serie yttranden och inte som isolerade strukturella enheter. I förgrunden ställs ett yttrandes förhållande till det som tidigare yttrats samt vad som yttras i det följande. Den omgivande kontexten är med andra ord väsentlig för hur olika yttrandeled kan analyseras funktionellt. I och med detta tar analysen fasta på vilken handling en talare utför med sitt yttrande utifrån hur samtalsdelta-

garna, språkligt eller icke-språkligt, orienterar sig mot det sagda. En av fördelarna med den samtalsanalytiska metoden är att man som forskare är öppen för vad som försiggår i den interaktion man studerar: man närmar sig materialet utan någon bestämd hypotes om vad man ska finna.

Metoden förutsätter en noggrann analys av vad som pågår i en specifik sekvens och situation där ett yttrande fälls. Detta manifesteras i föreliggande studie av att vi presenterar en del detaljrikt beskrivna samtalsutdrag, där enskilda, specifika användningar av *så* fokuseras. Utdragen är dock valda så att de på ett överskådligt sätt ska representera typiska, återkommande användningar i det material ur vilket vi excerperat beläggen. Det vi här lägger fram baserar sig alltså på en induktiv metod, där vi utgår från en kollektion av specifika instanser som ger underlag för en mer abstrakt beskrivning av regelbundenheter i språkbruket. På grund av *så*:s många funktioner och höga frekvens har vi avstått från storskalig kvantifiering, men i avsnitt 2 ges några vägledande upplysningar om fördelningen av diskursivt använda *så* i ett samtalsmaterial.

Även om vår studie bygger på en samtalsanalytisk och ursprungligen sociologisk metod är den dock i sista hand lingvistiskt fokuserad. Studiet av diskursfunktioner hos *så* knyts således till de syntaktiska användningarna. Följaktligen antar vi att kännedomen om ordets diskursfunktioner också bidrar till en fördjupad grammatisk kunskap om *så* i svenskan. Kombinationen av en samtalsanalytisk forskningsmetod och en grammatiskt inriktad analys gör att vår studie snarast representerar den snabbt framväxande interaktionella lingvistik (se Steensig 2001). Vi kommer också att presentera en ansats till en beskrivning av *så* ur grammatikaliseringssynpunkt, vilket förhoppningsvis berikar den grammatiska och pragmatiska analys som i övrigt läggs fram här.

Materialet för vår undersökning har vi excerperat ur tre korpusar; Korpus Ottesjö, GRIS kärnkorpus (tillhörande projektet Samtalsspråkets grammatik) och GSLC (Gothenburg Spoken Language Corpus). Excerpteringen ur GSLC har delvis skett med hjälp av konkordansprogrammet Korpusbrusaren (Gunnarsson 2004). Den fördjupade analysen har skett med tillgång till inspelningarna. De längre utdrag som förekommer i denna uppsats är hämtade ur följande transkriptioner:

- Korpus Ottesjö; Middag1 och Middag2 (audio), samt Middag5 (video). Detta är samtal förda under tre middagar i »familjen Wallenberg». Sex deltagare: far och mor, döttrar 17, 12 och 5 år, son 15 år.
- GRIS-korpusen; PTS, vilket är ett telefonsamtal mellan två kvinnor, och SÅINF:2:1, vilket är ett vardagligt samtal mellan fyra äldre väninnor (video).

– GSLC-korpusen; A3210011 och A3212011. Detta är ljudklipp ur de vardagliga tvåpersonerssamtalerna (audio) A3210 där en man och en kvinna samtalat och A3212, ett samtal mellan mor och dotter. V0242011 (enbart audio har använts) är en intervju om naturbegrepp.

Vi har berett läsaren tillgång till ljudklipp till en del av de exempel som redovisas i denna uppsats för att utöka analysernas genomskinlighet. Ljudklippen återfinns på webbadressen <http://www.ling.gu.se/ljud/cojl_sos>; för en lista, se posten »Ljudklipp» i slutet av uppsatsen.

2. Grammatiska och semantiska basfunktioner

För att kunna placera de diskursiva användningarna av *så* i ett större grammatiskt sammanhang har vi gjort en översiktlig inventering av ordets basala semantiska och grammatiska funktioner i svenskan. Denna översikt över polysemin – eller den funktionella potentialen (jfr Linell 2003 s. 167–168) – hos *så* presenteras i tablå 1. De semantiska kategoriseringarna av de olika *så*:na utgör beskrivningens centrala linje och dessa relateras till ordets paradigmatiske (jfr ordklass) och syntagmatiska subkategoriseringar (jfr satsled).

Tablå 1. En översikt över funktionerna hos *så* i svenskan utifrån ordets grammatiska och semantiska kategorisering.

Basfunktion	Deiktisk		Konnektiv		
Paradigmatisk	a. Adverb b. Pronomen	Gradadverb	Adverb	a. Subjunktion b. Konjunktion c. Interjektion	Adjunktionell
Semantisk	Sätt	Komparativ	Ordinativ	Konsekutiv, resultativ	Obestämd
Syntagmatisk	a. Satsintern b. Frasinern	Frasintern	Satsintern	a. Satsintern b. Fristående c. Helyttrande	Yttrandeintern gränsmärkor

Vi noterar att *så* har två huvudsakliga användningar där dess roll är antingen deiktisk eller konnektiv. De deiktiska, situations- eller referentbundna, användningarna har med sätts- eller intensitetsangivande att göra, t.ex. *gör så, han är så stor*. Dessa förekommer i väldefinierade syntaktiska mönster inom ramen för satsen eller en del av satsen, medan den funktionella relevansen på

diskursplan, dvs. textuellt, är mindre framträdande. Därför studeras inte den deiktiska kategorin närmare här.

Då man studerar *så* i diskursfunktioner är det olika slags yttrandeinledande eller inledningsrelaterade konnektiva typer som är mest uppenbara. Sett ur en syntaktisk synvinkel, kommer vi således att studera tre huvudsakliga *så*-användningar:

1. Satsinternt *så* (i praktiken som adverbieellt fundament): *så* + satskärna.³
2. Syntaktiskt fristående *så* (i praktiken som konjunktion): *så* + helsats.
3. Yttrandebildande *så* (i praktiken som interjektion): *så*.

I den första användningen inleder *så* en satskonstruktion som satsled, varvid det även kan inleda ett helt yttrande, dvs. det man enligt samtalsanalytisk praxis kunde kalla för en turkonstruktionsenhet (TKE), t.ex. *så tänkte jag så här*. Ett *så* av detta slag föregås ibland av andra diskursmarkörer eller adverbieella led, såsom t.ex. *iallafall så tänkte jag så här*. I en sådan position tolkas *så* enligt SAG (2 s. 670, 4 s. 11) adjunktionellt, dvs. som en syntaktisk gränsmarkör mellan det första satsledet (*iallafall*) och den följande satskärnan.

I en syntaktisk position utanför satsen kan *så* uppfattas som en konjunktion: det ingår inte i satsstrukturen utan följs av en hel sats, t.ex. *så jag tänkte så här*. Detta *så* är ofta turinledande, men det kan också föregås av andra diskursmarkörer eller adverbieella led som då, tillsammans med *så*, utgör en typ av annex till satsen, t.ex. *men hursomhelst så jag vet ju inte riktigt vad dom vill ha ut av det här* (se SAG 2 s. 670, 4 s. 439). I en sådan position tolkar SAG återigen *så* adjunktionellt, som en gränsmarkör mellan ett annex och satsen som står i anslutning till detta.

Ett diskursivt specialfall är då *så* utgör ett helyttrande och står antingen ensamt eller som en separat turkonstruktionsenhet i anslutning till ett nytt, oberoende yttrande: *Så. Nu är jag färdig*. I denna användning har *så* övergått till en typ av interjektion (se SAOB *så* IV). Användningen är inte särskilt frekvent förekommande i enskilda samtal, men den tas upp i vår analys eftersom den är relevant ur diskursiv synvinkel och ganska ofullständigt beskriven tidigare. Detta *så* torde vara typiskt för verksamheter där man avverkar olika uppgifter i en serie och en efter en bekräftar deras framgångsrika slutförande med ett interjektionsliknande *så* (jfr Martin 2005 s. 107–108 för dylika *så*:n vid sjukgymnastikövningar).

³ Satskärnan utgörs av satsens mittfält och slutfält; m.a.o. utesluts inledarfältet (SAG 4 s. 6). Det första ledet i huvudsatskärnan utgörs av det finita verbet.

Den konnektiva typ av *så* som vår analys inte innesluter är den subjunktionella. Till detta finns främst två orsaker. För det första är otvetydigt underordnade *så*-satser – vilka skulle röjas av satsadverbialspositionen – inte särskilt frekventa i det studerade materialet. För det andra förekommer underordnande *så* inte i inledande diskursbindande yttrandeposition (jfr **Så jag inte skulle bli fördröjd ordnade han*). I stället inleder underordnande *så* en eftersats som är en (ofta nödvändig) del av den proposition som initierats av en inledande huvudsats (*Han ordnade så jag inte skulle bli fördröjd*). Detta begränsar den diskursiva funktionella potentialen avsevärt. Konjunktionella *så*-yttranden följer naturligtvis också något antecedent i diskursen, men dessa yttranden bidrar med en egen kommentar (proposition) till det som föregått i samtalet och kan i sig bli föremål för kommentarer i nästa yttrande. På ett sätt kan denna gränsdragning relateras till den traditionella grammatiska synen enligt vilken subjunktioner tilldelas satsledsfunktioner (som bisatsinledare), medan konjunktioner, liksom annexplacerade konjunktionella adverb, opererar utanför den inre satsramen som en typ av diskursmarkörer – just det perspektiv i vilket *så* studeras här.

Väglädande för de kvantitativa förhållandena mellan de olika konnektiva typerna av *så* är att ett av de studerade samtalen – en 32 minuter lång inspelning från ett kafferep med fyra äldre väninnor (SÅINF:2:1) – innehåller 25 konjunktionellt konstruerade *så* och 32 adverbiala av vilka hälften kunde hänföras till den adjunktionella subtypen. Inga användningar som subjunktion eller interjektion påträffas i just detta samtal.

Dispositionen av vår undersökning utgår från den grammatiska indelningen av olika konnektiva *så*, eftersom de traditionella formella kategorierna torde vara lättare för läsaren att följa. Samtidigt är det skäl att notera att diskursfunktionerna inte existerar oberoende av grammatiska funktioner. Det är i själva verket ett resultat av vår studie, snarare än dess utgångspunkt, att diskursfunktioner av vissa slag korrelerar med vissa semantiska och grammatiska användningar av *så*. Först behandlas det satsinterna, adverbiala *så*, som på diskursplanet har en vidareförande, i viss mån »uppräknande» funktion. Därefter studeras det syntaktiskt fristående, konjunktionella *så*, som i kraft av den konklusiva innebörden har en potentiellt slutförande diskursfunktion. Efter detta följer ett avsnitt i vilket det yttrandebildande och episodavgränsande *så* behandlas. Avslutningsvis diskuterar vi den öppna syntaktiska projektionen hos yttrandeinledande *så* och föreslår en samtalsgrammatisk beskrivningsmall speciellt för adjunktionellt *så*.

3. Satsinternt *så*

I detta avsnitt behandlas *så* i syntaktiska positioner där det integreras i satsstrukturen som en typ av adverbieellt och vanligen prosodiskt omarkerat konjektiv. Denna syntaktiska användning sammanfaller med en generell vidareförande, successivt-additiv diskursfunktion. Tidigare grammatiska studier av *så* har fokuserat på en syntaktisk subfunktion hos satsinternt *så*, dvs. när *så* uppträder som ett slags »formellt fundament» efter ett satsled som kunde tolkas som satsens ordinarie fundament. Vi återkommer med en egen analys av denna specialanvändning senare i avsnitt 7.

3.1 Tidigare studier

Ekerot (1988) har utförligt behandlat den platshållande funktionen hos satsinternt *så*, som en typ av »formellt fundament». Analysen har något modifierats i SAG (4 s. 11), där man betraktar annex- eller fundamentföljande *så* som ett led saknande reell satsledsstatus, dvs. adjunktionellt. Sandberg (2003) har likaledes behandlat *så* som gränsmarkör inom sammansatta yttranden, makrosyntagmer⁴, t.ex. när *så* intar fundamentpositionen i en överordnad sats som karakteristiskt föregås av en konditional bisats. Exempel på denna även i skrift förekommande företeelse ges i (1); de obetonade *så*-inledda enheterna återfinns på rad 7 och rad 12. De kan ses som fortsättningar av de konditionala satserna på rad 3–4 respektive rad 8 och 10. Samtalet rör researrangemangen angående talare B:s (Bengt) närvaro på A:s (Anita) examen (antagligen i Göteborg), ett gemensamt besök i »stugan», samt ett besök i Halmstad.

1. GSLC:A3210011: »Åka på fredag». Deltagare: A = Anita och B = Bengt.

1. A: ·hh ock ä:m (1.1) då: ö: (2.2) ja då va de väl
2. (1.8) tänkt att vi skull åka på freda egentligen,
3. (0.8) ·h me:n ä: (0.2) om vi nu: då skulle åka upp
4. till stugan↑ va,
5. (0.5)
6. B: °m:m°
7. A: **så: tyckte ja de va onödigt** att vi skulle (.) åka
8. fram å tibaka, ·h[h för=att om du kommer uppç (0.4)
9. B: °[m:m°
10. A: ti min examen då va,
11. B: °m:mh°
12. A: ·hhh **så:: m:** (0.7) **bli de som så** att vi måste
13. åka ne me dom på: (0.7) freda:n,
14. B: °m:m°

⁴ Sandberg (2003 s. 9) hänvisar till begrepp som »meningar eller syntaktiska meningar».

Anita informerar Bengt om de olika turerna i researrangemangen. Efter varje villkorsled (rad 3–4 och 8 och 10) infogar Bengt ett eliciterat uppbackande bidrag före den konditionala satsfogningens konsekvensdel (*så*-del). Den syntaktiska gränsen mellan satsfogarna utnyttjas av talaren för att få lyssnarens godkännande att fortsätta – stigton⁵ och diskursmarkören *va* bidrar även till detta. *Så* överbryggas det i dialogen uppkomna avståndet mellan leden i villkorskonstruktionerna och kan knappast utelämnas utan att yttrandenaturlighet försvinner.

Enligt Ekerot (1988 s. 81) klargör det gränsmarkerande *så* »initialledets adverbiala status» när detta är mindre tydligt uttryckt i det lexikala val talaren gjort eller i den syntaktiska uppbyggnaden av yttrandet. Sandberg (2003) finner att *så* är det överlägset vanligaste sättet att markera gränsen mellan bisats (försats) och huvudsats (eftersats) i gymnasisters talspråk. I likhet med Ekerots analys, har Sandberg undersökt »meningar där det finns en *position* där en gränsmarkör [...] ligger som formellt satsfundament mellan det egentliga fundamentet och eftersatsen» (a.a. s. 9). Sandberg menar att användningen av *så* är det normala i talspråk – då mellan villkorssats och huvudsats – och att den funktionella tyngden ligger på *så* som gränsmarkör mellan för- och eftersats i en makrosyntagm.

Både Ekerot och Sandberg behandlar *så* utifrån en satsgrammatisk synvinkel, och andra än den speciella, om än inte ovanliga, »adjunktionella» funktionen hamnar i skymundan.⁶ I två samtalsanalytiskt inriktade studier, Eriksson 1997 och Ottesjö 2005, omnämns satsinternt *så* i dess vidareförande diskursfunktion. Eriksson visar att i ungdomars berättelser är *så* den vanligaste adverbiala inledaren av en narrativ sats. Ottesjö har funnit att *så* ofta samförekommer med (och föregås av) diskursmarkören *iallafall*, vilken signalerar en återgång till huvudtråden i ett kommunikativt projekt (se Linell 1998).

Eriksson behandlar *så* i dess funktion som diskursmarkör för att »signalera övergången mellan olika delar av en berättelse» (s. 121). Han påpekar att diskursmarkören även har andra funktioner, men dess »generella funktion verkar vara att signalera återgång eller inträde i en annan fas av berättandet». I denna funktion ingår *så* »i den narrativa satsstrukturen som satsinledare,» dvs. typen *så* + satskärna. Mer än hälften av de narrativa satserna i Erikssons material har

⁵ Beträffande eliciterande stigtoner i enhetsslut grundar vi oss på egna iakttagelser och på Routarinne 2003 och 2004.

⁶ Ekerot (1988) skiljer på satsinternt *så*, där *så* »positionellt hör till eftersatsen» (dvs. intar fundamentplatsen i ett satsschema och följs av det finita verbet), och satsexternt *så* »som positionellt ligger utanför eftersatsen» (s. 52), dvs. *så* följs av en sats med ett otvetydigt utsatt fundament (*vad L än saknade så inte var det konsten att älska*).

något annat led än subjektet som fundament och av dessa är *så* den absolut mest frekventa satsinledaren (i 121 av 209 narrativa satser som inte inleds med ett subjekt).

Eriksson fördjupar sig emellertid inte i *så*-konstruerade satser liknande de i (1) utan nöjer sig med ovanstående allmänna konstaterande. Däremot behandlar han två andra typer av narrativa satser, nämligen *sen*-inledda och de med narrativ inversion (V1-satser). Han nämner inte de i vårt material relativt frekventa *å så*-inledda yttrandena, där *å* 'och' anger en additiv relation mellan yttranden och *så* understryker att additionen sker i en successiv följd av diskurshändelser (jfr SAG 4 s. 888 om samordnande konjunktion och satsadverbial). En diskurshändelse kan förstås som en del av en *diskursenhet*. Med denna term anknuter vi till Houtkoop & Mazelands (1985) begrepp *discourse unit*; dvs. enheter som består av fler än en TKE men som för deltagarna har identifierbara inledningar och slutpunkter. Typrepresentanter för diskursenheter är berättelser, vitsar, längre redogörelser, formuleringar av råd osv. En deltagare fungerar som primärtalare i en diskursenhet; primärtalaren har berättarroll eller är den som innehar kunskapen som förmedlas till de andra deltagarna i samtalet. Diskursenheter kan anses utgöra specialfall av kommunikativa projekt.

3.2 Successiva diskursled efter parentetiska inskott

Det vidareförande, satsinledande *så* fogar nya led till det som redan berättats och ingår huvudsakligen i den del av berättelsen som rör handlingen snarare än i orienteringen eller evalueringen (jfr Labov 1972). Vi inleder med ett utdrag från en berättelse i vilket ett flertal dylika *så*-konstruktioner kan observeras. Utdraget är hämtat ur ett samtal mellan Anna, som rensar svamp, och hennes dotter Malena. Här berättar Malena för sin mamma om en svamppromenad. När Malena kommer till upplösningen fyller Anna på med ett konstaterande som båda instämmer i, varefter Anna inleder en ny berättelse.

2. GSLC:A3212011: »Malena plockar svamp». Deltagare: M = Malena och A = hennes mamma Anna.

1. M: fresten en gång nå ja å Sofia va ute å plocka sva:mp.
2. A: ja:a
3. M: **då så e:** (0.7) **va e:** hon gick före mej på stigen då?
4. A: ja:a
5. M: **så:** (0.8) **i:: va hon nära å trampa** (0.2) **på:e:** (·h)
6. (0.3) °i:° i nära kantareller (0.3) nära gånger då
7. ·h (0.4) ho:n trampa alldeles främför dom men att (e)

3. Middag5: »En skiva kött» (förenklat; det parallella samtalet är utelämnat). Deltagare: D = dotter och M = mamma.

1. D: [kan inte vi få slå av filmen °sna:rt.°
2. (1.1)
3. D: °(ska vi inte) ta filmen [() °
4. M: [↑ta::↑ de hålle på
5. ta film för fulla >mugga'<
6. (0.4)((M ser oavbrutet på dottern))
7. M: Ja vill att du ska ä:ta faktist,=ja ↑tycke=re
8. {j_ä:ttetråkit nä ru äter en skiva kött å så ingen ma:t?
9. {Dottern vänder sej bort från M, med inåtvänd blick
10. (0.8)
11. M: **Så kommer=du om en halvtimme** å säj ↑#mamma ja e
12. hunгри:↑# (.) precis ungefär nä vi ska gå å {lägga oss?
13. {D vänder
14. sig bort från M mot kameran med ett hopknipet
15. ansiktsuttryck

Barnet har med viss möda påkallat mammans uppmärksamhet för en fråga om filminspelningen. Nu uttrycker hon, vänd mot sin mamma, en önskan om att den pågående filminspelningen ska avslutas, men rättar sig till frågan: *ska vi inte ta filmen*, varpå mamma svarar att inspelningen fortfarande pågår (rad 4).

Mamman har irriterat tillrättavisat pappan för hans val av samtalsämne. Detta tonfall behåller hon då hon efter en kort paus uttrycker en önskan om att barnet ska äta mer än »en skiva kött» till middag (rad 7–8). Under det att mamman uttrycker sin uppfattning om barnets ätande vänder sig barnet bort från mamma med ett slutet uttryck i ansiktet och avvisar därmed moderns uppmaning att äta mer av maten. Efter detta icke-bidrag till samtalet återtar mamman sitt uppmanande projekt med ett *så*-yttrande som har drag av ett framåtppekande turtillägg (rad 11) genom sin sekventiella placering, dvs. efter barnets utblivna accepterande (jfr Eriksson 2002). Stigtonen på »mat» (r. 8) utgör ytterligare ett belägg för att mamma förväntat sig en respons från barnet. *Så*-tillägget omformar den föregående enheten (r. 7–8) till ett villkor för det som kan tänkas inträffa om detta inte åtgärdas (dvs. *om* barnet inte äter mer av den övriga maten) och skapar en ny turhelhet – ett slags mikrodiskursenhet – vid vars slut barnet får tillfälle att på nytt reagera på mammans bidrag. I den här situationen är ett verbalt svar inte den självklara responsen, den prefererade handlingen (och responsen) är snarare att ta för sig av maten och därmed uppfylla mammans vilja att äta mer.

3.4 Fortsättning efter en utvikning

Efter olika slag av avbrott i ett pågående kommunikativt projekt, främst under diskursenheter som berättelser och längre redogörelser där en enskild talare dominerar samtalsrummet, förekommer diskursmarkören (*men*) *iallafall*. Den följs ofta av ett satsinternt *så*, vilket rimmar väl med den beskrivning Eriksson (1997) gjort av *så* som den omarkerade satsinledaren i en narrativ enhet. Likaledes överensstämmer detta med den beskrivning han gett av *iallafall* som en diskursmarkör för återgångar efter utvikningar från huvudtråden i en berättelse.

I följande utdrag är det fyra damer som umgås hemma hos en av dem, Astrid. Hon har, tillsammans med Beda och Cilla, deltagit i en resa under vilken man även dansade. Man har talat om resan, därefter har Beda berättat om sin sjukdom. Det är i slutet på den berättelsen som utdraget i exempel 4 börjar.

4. SÅINF:2:1: »Dansen». Deltagare: A = Astrid, värdinna; B = Beda, C = Cilla och Doris, en fjärde närvarande kvinna, som inte känner till historien.

1. (1.2)
2. A: ·hh Men hörrö du när ja eh berätta de här
om da:nsen kommer ja ihåg e:hhhefhe
4. B: ja:.
5. A: måste ju berätta. (0.4) t_{ur} att man inte
e (.) fallen eh åt att ·hh=
7. B: sätta sej å < gråta₂
8. A: sätta sej å gråta,
9. B: [hehahahah
10. A: [hehahah () eller att k_{än}na sej mindervä::rdig?
11. v_{et} ni va[, då va ju v_i två då värdinner d_{är},
12. C: [ehehehe
13. A: på på: eh å å ja jah ·hh jah °>sprang å fjanta me,<°
14. >äh men iallafall< (.) ·hh så så tänkte ja
15. såhär, nå man kanske skulle da:nsa lite grann₂
16. å så börja ja ehöb bjö upp alltså, men vet ni
17. f_{em} karlar na- nubba nå va heter de,
18. B: nob[ba
19. C: [nobba

På rad 2 introducerar Astrid en berättelse. Hon engagerar Beda genom att först se på henne men vänder sig sedan till Doris, den av kvinnorna som inte känner till historien. Efter berättelseintrot (med den terminologi som används i Eriksson 1997 s. 72 f.) *måste ju berätta* värderar hon sig själv i samkonstruktion med Beda, raderna 7–8 (jfr Bockgård 2004). Först godkänner hon Bedas ifyllnad *sätta sej å gråta*, men ersätter det efter det gemensamma skrattandet med ett

innehåll som fokuserar på en känsla i stället för en handling. Därefter inleder hon med berättelsens bakgrund, men tvekar och byter konstruktion och personligt pronomen (från *vi* till *jag*). Den snabba parentetiska kommentaren (rad 13) *ja sprang å fjanta me* kommenterar det egna beteendet och ger ytterligare bakgrundsinformation, fortfarande inom ramen för berättelsen (notera användningen av preteritum). Den snabbt yttrade frasen *men iallafall* (rad 14) skjuter undan parentes, och det efterföljande *så* (med kort vokal och upprepat, närmast stammande, liknande uttalet av det dubblerade *på*, rad 13) återtar berättelsetråden och inför en konventionell, subjektiv berättelseutvecklande kommentar *så tänkte jag så här*. Det är inte alls självklart att *så* hänger samman »adjunktionellt» med det föregående *iallafall* – intrycket är att *så* introducerar den efterföljande satsformade enheten oberoende av *iallafall* både syntaktiskt och prosodiskt.

Satsinternt *så* har alltså en generell handlingsutvecklande funktion. Det kan ange att nya led fogas successivt till ett narrativt eller argumenterande förlopp, ibland tillsammans med den additiva konjunktionen *och* (jfr rad 16 i ex. 4). En utvidgning av denna funktion är den återgående användningen av *så* efter parentetiska, ofta förberedande episoder inom det textuella förloppet (jfr ex. 2). Det globala kommunikativa projektet återupptas genom att nya till detta hörande led fogas till projektet som om det lokala avbrottet aldrig hade varit där. Det ofta samförekommande adversativt-konjunktionella adverbial *iallafall* kan i fall av avbrott tydligare markera gränsen mellan avbrottet och återgången. (Se även avsnitt 6 om den öppna projektionen hos *så* och ytterligare diskussion av *iallafall* och *så*.)

4. Konjunktionellt *så*

I det följande ges exempel på konjunktionellt *så* där dess egenart gentemot det adverbiala satsinterna *så* framträder klarare: vid slutförande av kommunikativa projekt, summeringar av episoder, fördröjda slutföranden samt (om)formuleringar av en annans inlägg. Eftersom konjunktionellt *så* härmed projicerar någon typ av avslutning är det mer sekventiellt implikativt än det adverbiala, satsinternt förekommande *så*: konjunktionellt *så* kan inleda ett drag som emotser ett turbyte och något slags respons på det just avslutade projektet. I svenska samtalsanalytiska studier har detta *så* hamnat i skymundan. Till exempel Eriksson (1997) behandlar inte särskilt de yttranden som inleds med ett syntak-

tiskt fristående (konjunktionellt) *så* och menar att sådana yttranden är förhållandevis ovanliga (s. 125). Detta kan i viss mån vara beroende av verksamhetstypen, men generellt kan vi slå fast att konjunktionellt *så* är ett återkommande inslag i det rätt varierade samtalsmaterial vi har studerat (jfr beräkningen baserad på samtalet SÅINF:2:1 i avsnitt 2).

4.1 Återgång och konklusion efter ett evaluerande avbrott

Utdrag (5) innehåller ett exempel på ett konjunktionellt *så* på rad 16: *så när ja trava fram där ... Så* signalerar att det kommande bidraget anknyter till en öppen diskursiv tråd, som här har avbrutits av en parentetisk evaluerande sekvens på rad 5–15. Eftersom *så* härmed överbrygger ett gap i en större diskursenhets progression, får det en lokalt återgående funktion.

Utdraget är hämtat från ett telefonsamtal mellan två väninnor. Vera har berättat om sitt besök på barnavårdscentralen och att hon blivit så irriterad över att hon fick vänta. Besöket har hon redan i berättelsens inledning beskrivit som »rena cirkusen», en värdering som återanvänds på rad 20. I utdragets början (rad 2–3) införs ytterligare ett irritationsmoment i samband med besöket, de andra »mammornas» förhållningssätt till att få vänta. Detta kommenteras i en evaluerande sekvens under vilken även lyssnaren kommer med ett bidrag. Turen som inleds med *så* (rad 16) utgör ett slags slutkläm till berättelseepisoden och ett möjligt slut på hela den narrativa diskursenheten – något som också förstärks genom att den *så*-inledda enheten konstrueras som en initialt dislokerad ram för den kommande evalueringen.

5. PTS: »Besök på barnavårdscentralen». Deltagare: V = Vera och G = Gerda.

1. V: ja nä:e, ·h >å sen, ja ty- <
2. ja blev även irriterad på dom mammo:(r)na
3. som satt där↓ va:ɛ
4. G: mm
5. V: för alla ä ju irriterade >men de finns
6. ju liksom ingen< sammanhållning på nåt
7. sätt sådär att, [·h att nu får vi=
8. G: [att ne:
9. V: =liksom gō:ra nåt h[är va:ɛ
10. G: [ne ne ne ne] [de=
11. V: [·h
12. G: =vågar dom inte,=
13. V: =ne[:
14. G: [för dom har sån jä:vla eh respekt
15. för dom där eh: klantskallarna,

16. V: >så när ja trava fram där då blev dom
 17. ju jätteirriterade på mej för då
 18. fördröjde ju ja ytterligare< va: ,=
 19. G: =a jajaja
 20. V: ja Gu:d (>öh-<) vicken cirkus förstå ru:
 21. G: a: a de där ä- de där ä helt otrolit alltså,
 22. V: .hja ja ja tyckte de va fantastist,
 23. G: a: (.) de e helt enorm[t,

Det ytterligare irritationsmomentet (de andra mammornas förhållningssätt) introduceras med additivt *å* och successivt *sen* på rad 1. Efter lyssnarens kvitterande *mm* initierar den primära talaren Vera en förklarande utvikning, som inleds med den explanativa konjunktionen *för* på rad 5: *för alla e ju irriterade*. Utvikningen besvaras genom en instämmande och uppgraderande lyssnarrespons från Gerda på rad 10–15: *de vågar dom inte för dom har sån jävla respekt för dom där klantskallarna*. Vid denna punkt, rad 16, återgår Vera till huvudtråden och det narrativa projektet, vilket markeras med ett konklusivt *så* yttrat med en hastig start. Detta ger ett intryck av att Vera önskar fortsätta berätta utan att vidare vilja expandera evalueringen i den riktning som G signalerar, dvs. en värdering av de andra mammorna i stället för en värdering av själva BVC. Med *så*-yttrandet på rad 16 signalerar hon att hon kommer till sin poäng och ett möjligt slut på turen och samtidigt den pågående episoden i berättelsen. Eftersom en diskursiv slutpunkt (eller knutpunkt) projicerats görs en lyssnarrespons relevant – *a jajaja* – även elicerad genom den finala diskursmarkören *va*. Det visar sig att berättaren verkligen avsåg denna punkt som en hållplats för mer substantiella evalueringar, för flera kommenterande turer följer av båda deltagarna (rad 20–23).

Vid sidan av de konnektiva markörerna – det avvikande *för* (rad 5) och det överbryggande *så* (rad 16) – anges skillnaden mellan berättelsens huvuddel och parentetiska del genom tempusbruket. Den till huvudtråden hörande biten på rad 1–3 förs i berättande preteritum, medan den mera evaluerande sekvensen på rad 5–15 jämte lyssnarkommentaren har tempus presens (jfr Labov 1972 om tempusbyte till presens för att signalera evaluering; även Eriksson 1997 s. 138 ff.). Vid återgången till berättelsetråden på rad 16 sker även en återgång till berättande preteritum.

4.2 Summering av ett projekt med komplikationer

Vi fortsätter beskrivningen av det konjunktionella *så* med ett längre utdrag (6) som vi för överskådlighetens skull delat in i fem stycken. I blickpunkten kom-

mer att stå *så*-yttranden som innebär en summering och en avslutning av ett kommunikativt projekt. I början av utdraget meddelar Sofie (den äldsta dottern i familjen) att hon antligen har »förstått en sak» (ett moment i engelsk grammatik) »tack vare Mary», något hon aldrig tidigare förstått. Det visar sig att det inte är helt enkelt att förklara för mamman vad hon lärt sig. En lång och komplicerad sekvens utvecklar sig, under vilken de försöker komma fram till vad det är Sofie har lärt sig. Under tiden initierar brodern en *schismande* sekvens (Egbert 1997)⁸ genom att vända sig till den yngre systemn Pia med en fråga om hennes önskelista. Sofie summerar småningom det långa resonemanget om vad hon lärt sig med ett yttrande inlett med konjunktionellt *så* (rad 39), vilket hon senare upprepar i en modifierad form (rad 57). Det senare yttrandet avslutar sekvensen och schismningen i samtalsrummet upphör, de två olika turtagningssystemen blir åter ett.

Vi återgår till inledningen av utdraget. Sofie inför det aktuella ämnet efter att det föregående samtalsämnet, som behandlat broderns prov i engelska, ebbat ut. Genom ordvalet knyter hon sin tur till den tidigare topiken: hon kontrasterar »en sak» som hon har förstått mot broderns förmodade brist på förståelse (rad 1). Trots det direkta tilltalet får hon ingen fortsättningssignal från mamma Ulla. Ulla erbjuder henne mat i stället för att orientera sig mot vad hon säger, varpå Sofie kritiserar skalningen av potatisen. Detta leder till en kortare sekvens, vilken Sofie på rad 4 raskt avslutar med det turåterkrävande: *jo iallafall* (se Ottesjö 2005). Ulla erkänner hennes rätt att fortsätta med ett uppbackande *ja*, varefter Sofie kan följa upp den projicerade redogörelsen för vad hon förstått (rad 7). Återupptagande av den narrativa delen av projektet verkställs sedan med ett yttrande med satsinternt *så* (*så lärde jag mej nämligen att ...*).

6. Middag1: »Engelska» (förenklad; delar av det parallella samtalet är utelämnat). Deltagare: U = Ulla och S = Sofie, senare K = Karin och E = Evert, i sista delen även P = Pia och V = Viking.

1. S: (°·h°) MAM'A NU HA JA förstått en sak, (0.6)
2. tack vare Mary.
3. ja ha aldrig förstått de tidigare nämligen,

15 rader utelämnade under vilka ett situationsrelaterat avbrott utspelar sig.

⁸ I ett flerpersonerssamtal kan en av deltagarna under ett pågående samtal initiera en parallell sekvens genom att t.ex. rikta en fråga eller en uppmaning till någon av (de »passiva») deltagarna allt medan de övriga deltagarna fortsätter den pågående sekvensen. Den schismande sekvensen är i allmänhet kortvarig och rör ofta något i den omgivande situationen. Schismning innebär att två turtagningssystem löper samtidigt och att samtalsrummet därmed är uppdelat i två kluster. För en utförligare beskrivning, se Egbert 1997.

4. S: JO iallafä:ll,
5. U: ja:?
6. (1.9)
7. S: **så: lärde jag mej nämligen att** (1.6) ((tuggar))
8. man ska inte- nå att it:s elle its använder man fö
9. på såna: ·h abstrai_kta saker de har ingen talat om
10. [för me tidi]are
11. U: [vadå i:ts] (.) i[ts]

Genast står det klart att Ulla inte alls förstår vad det är som Sofie har lärt sig (jfr *vadå* på rad 11). Sofie går och hämtar ett papper som hon överlämnar till Ulla som genast börjar läsa. Efter en sidosekvens, under vilken Ulla får klart för sig vilken lärare som förmedlat de aktuella kunskaperna, gör Sofie ett nytt försök att redogöra för dessa (jfr parafraserande *alltså* på rad 12 nedan). Trots flera invändningar från Ulla fortsätter Sofie och gör ett försök att summera sitt projekt: *så nu ha ja ä:ntligen lärt mej de* (rad 39). Summeringen skulle i sig emotse en (uppskattande) reaktion av mamman, men Sofie lämnar inte utrymme för en sådan utan hakar direkt på en ny enhet med en annan riktning, inledd med det disjunktivt-konjunktionella adverbialet *annars*. De uppenbara förståelseproblemen får antagligen Sofie att rusa över den möjliga responspunkten och fortsätta att elaborera kring det pågående temat.

112 rader utelämnade under vilka U och S försöker reda ut vad S har förstått. S har hämtat ett papper som U läser från.

12. S: hon ä alltså den första som då ha sagt ti mej att ·hh
13. för då förklara hon de så att ja använde ingform
14. (>hela tiden<) så (sk- e ·öh) =
15. U: [att du a n v ä n d e r,]
16. S: = [så förklara hon de:↓ VÄ:R]för de skull↑e vara there
17. are=fö alla ha sagt att de e fe:lç ·hh å ja me e e
18. hu=ska ja då lära me de=dom e nämligen så att it is
19. använd du då ti abstrai_kta saker. (0.5) there are (.)
20. används: till:e:
21. (0.4)
22. U: men there are används väl nå re ä fle:ra↑
23. (0.5)
24. S: nej (0.6) ↑jaa flera.
25. (0.6)
26. K: < °ma:[m:ma:° >] ((ynkligt))
27. U: [deju de] som ä skillnad it [is-]
28. S: [me] TYST nu mamma
29. (0.2) { ↑tyst >ja ska } börj berätt hela min< lärdom,↑
30. { S knackar med besticken
31. U: jaa
32. S: there are används när de asså nåt (.) i nåt man kan
33. bestämma som ä fle:ra av (0.7) [mer] visäja a:e[j
34. U: [mm] °[m:m

35. S: (0.5) va hete re konket (och there is) (n)är då en
 36. allså när de e bara en av nånting
 37. E: °(å herre gud)°
 38. (0.6)
 39. S: >så nu ha ja< ä:ntligen lärt mej de.=annars, ja
 40. (li)so(m) aldri förstått (de) överhuta:ge?
 41. U: ja men va[-
 42. S: [tycke de [dåligt system å ja ha (rätta me)]
 43. U: [allså hallå hallå du ha inte förs]=
 44. tått att de ha med en å flera att göra mer än at-
 45. (0.4)
 46. S: m (0.5) >mamma i de här fallet< handla de faktist om
 47. abstrakt eller konkre:t (0.8) å abstrakt å konkret
 48. vet ja ju vad det är
 49. U: men de kan väl ändå i-
 50. (2.9) ((ljud från åtandet))
 51. U: säj ett ab:strakt s- substantiv då.
 52. (2.5)
 53. S: vä:der; (1.4) e ry:m:d (2.4) dom ä rätt abstrakta
 54. asså de: dom ett f- för de första så förkla hon
 55. såhär

Förståelseproblemen fortsätter: Ulla protesterar med utropet *allså hallå hallå* (rad 43) och ber om mer förklaringar med den efterföljande deklarativt formade frågan. Efter en lång sekvens med turväxlingar låter sig Ulla slutligen övertygas och Sofie upprepar summeringen (rad 57 nedan), *så de ha ja lärt me i da:*, som nu definitivt avslutar topiken. Även här uteblir en möjligen emot-sedd respons av mamman, eftersom en tredje deltagare (P) initierar en tidig tal-start delvis i överlapp med Sofies *så*-summering. Det är lätt att förutse en tur-bytesplats här, eftersom det *så*-inledda yttrandet, i synnerhet vid sin upprepade förekomst, projicerar både slutet av en tur och ett längre kommunikativt projekt. Man kan dock se att mamman (U) gör en fördröjd orientering (rad 65–66) mot Sofies redogörelse för engelskans *there is* och *there are* i sin kommentar till Pias önskelista.

127 rader utelämnade, U och S stävar vidare med att uppnå en gemensam förståelse av de kunskaper läraren Mary förmedlat.

56. (1.7) ((bestickljud))
 57. S: >så de< ha ja lä[rt me i da:]
 58. P: [Mamma ja ön]ska me ett
 59. sti[i:gläder också.]
 60. S: [.hh *jaa skrrr] aa[ttarr* ((dramatisk röst))
 61. U: °°[↑jaa[↑°°
 62. P: [fö:att mina ä
 63. o:jämn[a

64. V: [allså i:n-[Kå-]
 65. U: [de:]e typiskt sånt här som sku va
 66. två stigläder så skulle va ther:e ar:e Sofie.

Det förefaller som om det är betydelsefullt för Sofie att det är just den specifika lärare hon berättat om som förmedlat kunskaperna. Hon har fokuserat lärarens roll när hon berättar, dels genom att redan i introt (rad 1) meddela att det är »tack vare Mary» som hon förstått »en sak» och dels genom att hon i flera yttranden hänvisar till läraren (ej med i utdraget). Detta står i kontrast till det fokus Ulla lägger på hennes berättelse, nämligen att förstå vad det är som Sofie har förstått.

För att sammanfatta de olika *så*:na i utdrag 6 kan vi konstatera att yttrandet på rad 7 inleds med *så* i adverbsposition. Detta förklaras av att yttrandet utgör ett led i en begynnande redogörelse, och föregås av den turåtertagande diskursmarkören *jo iallafall* som tillsammans med en uppbackning från den andra parten bildar en försekvens till den fortsatta redogörelsen. Som vi argumenterat i avsnitt 3 projicerar konstruktionstypen *så* + satskärna ett yttrande som utvecklar en påbörjad diskursenhet snarare än avslutar den (se även rad 16 ovan och ex. 3). Ett turinledande *så* i konjunktionsposition följt av en helsats (ofta inledd med *det*⁹ eller ett tidsadverb som *nu*), inleder däremot en avrundning och projicerar en möjlig turbytesplats (jfr även ex. 5 ovan). Båda typerna av *så* kan överbrygga avbrott, men det adverbiala har tendensen att återuppta och därmed utveckla en öppen »tråd» medan det konjunktionella gör en summerande, retroaktiv orientering tillbaka mot det som redan sagts. Några fler variationer på denna basala användning exemplifieras i de följande avsnitten.

4.3 Fördröjt slutförande

I utdrag (8) nedan ges ett exempel på konsekutivt-konjunktionellt *så* i ett yttrande som innebär ett slutförande av ett bidrag som ignorerats vid sin första introduktion. Här överbryggar *så* mellan den introducerande och slutförande turen, vilka skiljs åt av en längre sekvens av till projektet ej anknutna bidrag av de andra deltagarna.

När utdrag (7) inleds är mamma Ulla och sonen Viking upptagna med inspelningsutrustningen; man diskuterar mikrofonernas placering på bordet. Pappa Evert har tidigare lämnat rummet för att titta på väderprognosen. Inspel-

⁹ I korpusen GSLC är *så det* den tredje mest frekventa kollokationen i vilken *så* ingår. Den föregås av *så att* och *och så* (Grönqvist p.k.).

ningen är gjord i maj månad i en lantbrukarfamilj; hänvisningen till »mera regn» betyder att man inte kan påbörja sådden och därmed behöver inte arbetstempot drivas upp de närmaste dagarna. Samtidigt är det bra med regn för val-len, som både är bete för djuren och ska växa för att kunna skördas som ensilage.

När Evert kommer tillbaka till bordet fäller han yttrandet på rad 5. Han ser rakt fram och förefaller inte att vända sig till någon särskild. Ingen besvarar heller hans tur. Efter en kort paus frågar Ulla på rad 8 om han stängde »eländet», något som syftar på den dator som Evert sett väderprognosen på.¹⁰ Evert förklarar att han inte »orkade» eftersom han är så hungrig. Detta besvaras med två olika förslag från Ulla och den äldsta dottern Sofie på hur man enkelt stänger av en dator.

7. Middag5: »Mera regn». Deltagare: U = Ulla, mamma; V = Viking, 15; E = Evert, pappa; S = Sofie, 17; även de två yngsta barnen Pia och Karin är närvarande.

1. (0.2) ((Ulla grejar med mikrofonen))
2. U: nu ha Janne sa:gt nitti då [(ska)]
3. V: [ja men de e om dom ska]
4. stå exakt[(breve varandra)]
5. E: [Hä bli faktis mera regn.=°vetdhu dehva]
6. tusan deh°
7. (0.3)
8. U: Du stängde väl eländet nu.
9. E: ·h °näe. hhh: ja orka inte de°
10. V: (du ska in[te [()])]
11. S: [de-]
12. U: [*hhhh]
13. (1.0)
14. E: ja [e ja e så hungrig=vat du. så ja[e]
15. U: [(quitt)] (1.5) [jame å]
16. st[änga e' dator]
17. S: [>ja me< orka dra ne en sån då liten (.)]
18. rullgardin

Ulla lämnar rummet medan de andra kommer med fler (mer eller mindre ironiskt yttrade) förslag på hur man kan stänga en dator (detta redovisas inte i utdraget). Evert fortsätter tyst att äta samtidigt som han ser på de olika förslagsställarna. Efter ca 30 sekunder kommer Ulla tillbaka, yttrar ett aktivitetsavslutande *så* (rad 19) och sätter sig vid bordet. Evert tar till orda på rad 21 med yttrandet *så de bli ingen sån där (.) väldigt hets*. Genom det inledande *så* signalerar han att detta yttrande utgör en fortsättning av något påbörjat som dessutom formulerar en konsekvens av ett tidigare yttrande, det om »mera regn» på rad 5.

¹⁰ Ulla har tidigare undrat varför Evert måste ha på datorn/TV:n »så högt».

19. U: ↑så
 20. (2.0) ((U sätter sej vid bordet))
 21. E: så de bli ingen sån där (0.2) väldigt hets
 22. (0.6) ((E tittar upp och bort när han talar))
 23. U: ja:sså de komme å bli va:nsinnit sent.
 24. men va:[llen bli ju inte sen fö den saken skull
 25. E: [°ja°
 26. E: °nä nä nä de gö väldigt gott me regn på den nu°

När Evert kom tillbaka efter att ha sett väderprognosen meddelade han att *Hä bli faktis mera regn vetdhu* (rad 5). Efter yttrandet följer en värdering av informationen: *dehva tusan deh*. Början av yttrandet överlappar med Vikings tur, men Everts yttrande kan knappast betraktas som schismande, eftersom han inte förefaller att välja ut någon särskild mottagare, varken genom blickriktning eller tilltalsord. Genom det lågmälda agerandet kan Evert både ge de andra en möjlighet att komma med ytterligare värderingar (*second assessments*, Pomeranz 1984) eller så kan yttrandet stå som en egen-kommentar (ensidigt yttrande), som inte ratificeras som en »tur» av de andra deltagarna (jfr *unilateral departure*, Goodwin 1987). Det är emellertid möjligt att Evert fortsätter sitt påbörjade projekt om »mera regn» just på grund av uteblivna mottagarresponser på yttrandet.

Det bör särskilt påpekas att Everts tur på rad 21 yttras med fortsättningsprosodi (se fig. 1 i avsnitt 5). Han lägger ingen särskild betoning på *så* eller har någon starkare ansats, något som brukar karaktärisera nya initiativ. Yttrandet kan ses som ett tillägg, liknande det Lerner (1989) beskriver som *delayed completion*, men här knyter Evert tillbaka över en längre sekvens, vilket snarare gör yttrandet till ett återupptagande i en summerande form än en fördröjd avslutning av en tur efter en parentes. Det gemensamma är att talaren behandlar den mellanliggande sekvensen som något ovidkommande genom att förhålla sig passiv medan den pågår¹¹ och därefter syntaktiskt och prosodiskt fortsätta sitt föregående yttrande utan att särskilt markera något avbrott. Denna kommunikativa strategi utgör ett exempel på hur samtalsdeltagare förmår forma koherenta bidrag och knyta ihop delar till en större helhet (diskursenhet) även i fall där diskursen på ytan förefaller splittrad (se även Ottesjö 2003).

Det är först när Everts inledande konstaterande (rad 5) kompletteras med en konsekvens (rad 21) som Ulla orienterar sig mot innehållet i Everts projekt. Ur den meddelade konsekvensen *de bli ingen sån där väldigt hets* (med att börja

¹¹ Evert ägnar sig tyst åt maten, men ser på Pia när hon kommer med ytterligare ett förslag. De andra äter och kommer med lågmälda förslag. Man tycks vänta på Ullas återkomst.

sådden) drar hon slutsatsen att *det komme å bli vansinnit sent* (med sådden). Genom fortsättningen (rad 24): *men va:llen bli ju inte sen fö den saken skull* tar hon upp ytterligare något som kan påverkas av mera regn. (Hur vallen artar sig är också beroende av hur mycket regn som faller.) Ulla visar med sin tvåledade tur att hon har förstått vad det är Evert syftar på och är beredd och kompetent att utveckla den nu godkända topiken.

Genom att utforma yttrandet som en konjunktionellt länkad fortsättning, dvs. utan en orientering mot att något avbrott förekommit, skapar Evert en ny plats (och en ny chans) för Ulla att reagera på det han har sagt. Responsprojektion förstärks här genom det konklusiva *så*, eftersom slutsatser tenderar att vara projektavslutande och därmed öppnar för en responspunkt. Mottagaren är också tydligare vald än i Everts första yttrande: på rad 21 blir Ulla utvald med blick och kroppsställning. Man kan också säga att den syntaktiskt och prosodiskt ommarkerade fortsättningen förminskar betydelsen av det föregående avbrottet: Evert behandlar det inte som något problem utan hoppar över avbrottet och konstruerar en fortsättning som om hans två turer på rad 5 och 21 vore en (jfr praktiken *skip-tying*, Sacks 1992 s. 349 ff., 356 f.).

4.4 Summerande och kontrollerande formuleringar

En *formulering* är en sorts sammanfattning av det som sagts i en bestämd sekvens med syfte att uppnå en gemensam uppfattning mellan deltagarna av vad samtalet hittills handlat om, men också för att explicitgöra ett uttalat innehåll. Heritage & Watson (1980) beskriver två typer av formuleringar, de som sammanfattar kärnan i det som hittills sagts (*gists*) och de som drar en slutsats utifrån en uttalad version av kärnan i det som sagts (*upshots*). De slutledande formuleringarna skiljer sig från reparationsinitiativ – som snarast är uttryck för förståelseproblem – genom att de innehåller ett antagande om en specifik förståelse av en del av samtalet och söker att få denna förståelse bekräftad av den andra parten (s. 260). Från de typer av summeringar och slutföranden vi hittills diskuterat skiljer sig formuleringar genom att de senare görs av mottagaren och inte av primärtalaren själv. Det gemensamma är att det semantiskt handlar om slutledningar och att den syntaktiska konstruktionen av en typisk formulering följer mönstret *så* + *helsats* (se även Linell 2005).

Formuleringar har främst studerats i intervjuer och läkar–patientsamtal (se Gafaranga & Britten 2004 för referenser) men de förekommer även i informella samtal. I vårt material återfinns både formuleringar som söker klargö-

rande genom en slutsats och sådana som summerar den föregående sekvensen och därmed förbereder en sekvensavslutning. Summeringar underlättar övergången till nästa episod eller topik genom att talaren sammanfattar kärnan i det som sagts, något som både utdragen (5) och (6) visar. Ofta återanvänds språkliga element från tidigare yttranden, vilket visar att det som sägs härleds från det tidigare.

När någon annan deltagare än primärtalaren använder en syntaktisk konstruktion som den Evert använde i utdrag (7) ovan (rad 21), *så de bli ingen sån där väldigt hets*, övergår konstruktionen från att redovisa en konsekvens av ett tidigare påstående till att söka efter ett klagörande. Den syntaktiska formen och funktionen har mycket gemensamt med de *då*-innehållande kontrollfrågor Landqvist (2003) beskrivit. Det är mer typiskt för en kontrollerande formulering att den innehåller nya, ej tidigare nämnda element än återanvändning av element från det föregående yttrandet.

I utdrag (8) har Sofie på uppmaning av sina syskon redogjort för varför hon lånat pengar av en kamrat. I sin förklaring har hon meddelat att »Helen inte infann sig», vilket föranleder Ulla att fråga varför (rad 3). Sofies förklaring motas efter en paus med ett något förvånat *jaha* varpå Ulla fortsätter med en *så*-inledd formulering (rad 8) yttrad utan särskild betoning eller markerad ansats. Ulla drar en möjlig slutsats utifrån Sofies svar och utifrån sina allmänna kunskaper om kommunikationerna till orten i fråga.

8. Middag2: »Dyrare färdsätt». Deltagare: U = Ulla, S = Sofie, P = Pia.

1. U: Men hallå:↑
2. S: m:h
3. U: °varför kom inte Hele:n i[går.
4. S: [fö Helen hadde (.) fått reda
5. på Joakim att vi ska ta buss i stället så hon lydde
6. honom *hahh*
7. (1.2) ((nån suckar))
8. U: jaha: **så du to de dy:rare fä:rd:sättet å** (.) skulle
9. (0.8) ((U åter samtidigt))
10. P: < åka > [tax:i]
11. S: [me ja] vet inte om de e dy:rare fö eftersom
12. ja åka på he:l
13. (0.3)
14. U: ja me de ä klart att de e dyrare för du få ju betala
15. från Ängelholm men du behöve ju bara betala från
16. < grä:nsen > nå du åke buss

Sofie invänder mot Ullas slutsats utan att fästa sig vid den sidospelande ifyllnad som lillasyster Pia bidrar med (*åka taxi*). Värt att notera är den inledande

insiktsmarkören *jaha* i Ullas yttrande. De flesta exempel Landqvist ger på kontrollfrågor inleds med en liknade responsartikel, t.ex. *jaha me den där syran då*¹² (dvs. åhöraren gör en tolkning av ett behandlingsråd, se Landqvist 2003 s. 225).

Samma syntaktiska form som Ulla utnyttjade i (8) påträffas ofta i intervjuer, när någon av deltagarna avser att kontrollera om hon eller han uppfattat innehållet i den intervjuades svar på ett korrekt sätt. Utdrag (9) kommer från en intervju om natur, ingående i ett forskningsprojekt om naturbegrepp. Man har övergått från frågan om att känna vördnad för naturen till frågan om människan ska anpassa sig till den. Intervjuaren Per har något skämtsamt föreslagit att ett sätt att lösa den stora energiförbrukningen i Sverige vore att flytta söderut. Erik håller skrattande med om att detta skulle kunna vara en lösning, men övergår sedan till att utveckla mera allvarliga aspekter av problemet (rad 1–11). Vid det här laget drar intervjuaren en slutsats om Eriks uppfattning med en snabbt yttrad konklusiv formulering på rad 13, dvs. »så du menar ...».

9. GSLC:V0242011: Naturintervju: »Kalla länder» (1981). Deltagare: P = Per, intervjuare; E = Erik, intervjuad.

1. E: men: (1.7) ä:ä (1.5) j- ja me- ja menar ändå att liksom
2. ä: (2.3) °·hh° (0.5) ja:a (1.0) de e klart att de ligge
3. nånting i de där att: ä (1.2) att att s- att kalla
4. länder ska få rä:tt å använda mer energi för att de går
5. åt me mer energi (.) hos dom (0.8) de de (.) de e okej
6. de håller ja me om: till viss: del alltså. (1.1) men ja
7. tror ändå liksom inte att de e huvudproble:met (1.2)
8. utan ja tror liksom att (1.1) uppvärmning av bostä:der
9. de e liksom inte (1.3) °°mmnn°° nåt så enormt allvarlit
10. problem utan de sku man kunna lö:sa liksom genom ba
11. lite omfö:rd:ninga helt enkelt.
12. (2.3)
13. P: >så du me(a) ia'fa:ll< de betyder att: du ä (0.9)
14. sätter gränser för vår anpassning.
15. (0.8)
16. E: ää (0.6) jaa (.) n d:e klart ja ja skulle ju inte
17. flytta söderut i å för sej (0.8)
18. P: °°*hhh*°°
19. E: 0.8) ä: (1.7) de skulle ja inte. (0.9) elle me: i
20. >elle ja mena ja tycke liksom de e< en globa:l fråga
21. då att (0.8) dom: (1.3) ä: hh

¹² Detta exempel avrundas vidare med partikeln *då* som verkar dela pragmatiska omgivningar med *så* och *alltså*. Man kan anta att dessa partiklar fungerar som inferensmarkörer, dvs. markerar den interrogativa handlingen som baserad på (en förståelse av) vad om sagts tidigare.

Formuleringen i (9) används för att snäva in villkoren för den fortsatta argumentationen i sekvensen. Förutom *så du menar*-konstruktionen¹³ betonar adverbet *iallafall*, som här har sin 'åtminstone'-betydelse, att det som följer är en tänkbar slutsats som talaren inte tar för säker utan söker att få bekräftad. Yttrandets funktion som formulering accentueras vidare genom uttrycket *de betyder att*, som Lindholm (1997) noterat i läkares formuleringar av innehållet i patienters utsagor.

Grammatiskt har de bekräftelsesökande och summerande användningarna av *så* konjunktionella inslag i och med att ordet står utanför satsens positionsschema. *Så* kan härvid anses inta det topologiska förfältet (= initial extraposition) och på så vis bete sig på samma sätt som diskursmarkörer överlag, t.ex. *ja, hördu, jag menar, alltså* (se Lindström 2002; jfr SAG 4 s. 23). Funktionellt skiljer sig detta *så* från det generellt vidareförande och syntaktiskt satsinterna adverbiala *så* genom att det konjunktionella *så* introducerar ett slags tolkning, oftast någon konsekvens av ett tidigare yttrande, och tolkningen kan bli en bas för interaktionens fortsatta gång. Samtidigt har den tolkande möjlighet att öka intersubjektiviteten i samtalet genom att öppet demonstrera sin förståelse av det som försiggår.

5. Yttrandebildande *så*

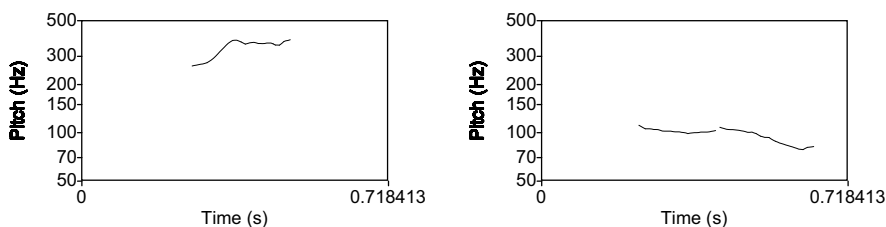
Så har förutom de ovan beskrivna konnektiva och summerande/formulerande diskursfunktionerna ytterligare en gränsmarkerande funktion på aktivitetsnivå. Markören kan ackompanjera en handling eller aktivitet som slutförts, varvid samtalsrummet öppnas för ett nytt skede i interaktionen (jfr ty. *so* i Streek 2002 och estn. *nii* i Keevallik 2005). I denna funktion kan *så* utgöra ett helyttrande eller stå i anslutning till ett eventuellt föregående och efterföljande yttrande, som hör till de olika projekt som det aktivitetsavslutande *så* skiljer åt.¹⁴ I SAOB

¹³ Generellt kan man notera att uttrycket *så du menar* är ett rätt frekvent använt medel vid formulering, slutledande yttranden. Det finns en viss parallell till ett motsvarande uttryck i första person, (*så*) *jag menar*, vilket markerar omformuleringar och som tydligen delvis gett upphov till diskursmarkören *ja menar* (jfr Saari 1986).

¹⁴ Raymond (2004) beskriver ett engelskt »stand-alone *so*», men detta motsvarar närmast det konjunktionella svenska *så* vi behandlat i avsnitt 4. »Stand-alone *so*» har en pådrivande diskursfunktion, dvs. det kan uppmana talaren att fortsätta eller det kan också framkalla en slutledande kommentar av den andre. I det svenska material vi studerat har vi inte hittat säkra belägg på en motsvarande »ensamstående» användning. SAOB (*så* I. A. 2) g) noterar dock ett annat potentiellt yttrandebildande *så*, som är responsivt och möjligen pådrivande ibland: »Så? Är det dags att komma nu?». Dessa användningar liknar responspartikeln *jaså*.

(så IV) kategoriseras detta *så* som en interjektion som sannolikt utvecklats från konsekutiva, resultatbetonande användningar av *så*.

I (7) har vi sett hur den ena talaren, Ulla, avslutar en sidoordnad aktivitet med ett prosodiskt markerat *så* (rad 19), samtidigt som hon öppnar samtalsrummet för nya initiativ. Efter en paus på 2 sekunder tar en annan talare, Evert, ordet och anknäver till ett tidigare yttrande med ett konklusivt-konjunktionellt *så* (rad 21). Dessa båda förekomster av *så* har mycket olika prosodisk utformning. Akustiska mätningar bekräftar den tydligt hörbara skillnaden mellan de två varianterna i (7). Ullas aktivitetsavslutande *så* och Everts *så* i *så de bli ingen ...* har analyserats i programmet Praat (Boersma & Weenink 2004) och resultatet av analysen visas i figur 1.

Figur 1. Ullas *så* i »Mera regn» (7) finns till vänster och Everts *så* i *så de bli ingen ...* till höger. Båda klippen är 0,718 sek långa och analyserade på frekvensområdet 75–500 Hz i Praat. Bilderna är ritade på logaritmisk normalton (eng. *pitch*) med området 50–500 Hz.

Det markerade, aktivitetsavslutande *så* är betonat, vokalen är distinkt och glottal och upplevs som kort. Det prosodiskt ommarkerade konjunktionella *så* är obetonat och övergår omedelbart i nästa stavelse *de*. Även riktningen på F0 skiljer dem åt genom stigningen i den förra och en nedåtgående ton i den senare frasen. De adverbiala satsinterna *så* uppvisar vid prosodisk analys ett liknande mönster som de konjunktionella. Vi har utfört akustisk analys på enbart ett fåtal ensamstående, yttrandebildande *så*, något fler konjunktionella och adverbiala *så*, men avlyssning av betydligt fler förekomster av olika *så* stöder den gjorda analysen.

Vi ska belysa den aktivitetsavslutande funktionen hos *så* med ytterligare ett exempel, utdrag (10), där användningen samtidigt har uppmärksamhetspåkallande drag. På rad 6 utnyttjar en av talarna (Sofie) ett liknande fokalt *så* som Ulla i (7) för att avsluta en föregående aktivitet och bereda utrymme för ett annat projekt. I utdrag (7) utgjorde *så* en egen minimal tur, medan *så* här ingår i en komplexare tur.

10. Middag1: »Sofies färdiga lista». Deltagare: U = Ulla och S = Sofie.

1. (1.0)
2. S: men om ja kan låna: °ä: snowboard så e underlättar
3. de verkli:n kost[naden°
4. U: < [ja de ä ba å ta å ringa å fråga. >
5. (0.5)
6. S: **Så, Mamma nu önska ja mej**, Ja önska mej s_Q:v↑säck?
7. (0.3) upplingsbara uppling- uppladdningsbara batterier
8. utan gela↑ti:n fyra↓ styc↑ke:n
9. (0.3)
10. U: °°m: [h°
11. S: [Presentkort på bo- the Body Sh↑↑°o::p°
12. ·h (.) Pengar ti °svart luvtröja.°

I början av utdraget håller Sofie på att avsluta en i samtalet tidigare avbruten redogörelse för en kommande sportlovsresa. Nu har hon i samarbete med Ulla (mamman) fullföljt redogörelsen och kommit till ett beslut om hur hon ska lösa problemet med att det är så kostsamt att hyra en snowboard, vilket sammanfattas på rad 2–3. Ulla godkänner problemlösningen med sin uppmaning *ja de ä ba å ta å ringa å fråga*. Därefter byter Sofie inriktning på samtalet, vilket markeras med det prosodiskt pregnanta, något uppmanande *så* i början av yttrandet på rad 6: projektet med snowboarden är avslutat. Myntets andra sida är att den markerade avslutningen samtidigt relevantgör, på ett sätt »projicerar», en ny aktivitet i samtalsrummet. Denna består i Sofies introduktion av det avbrutna temat »önskelistan», vilken hon inför dels genom att uttryckligen vända sig till mamman, som förefaller att vara primärmottagaren för allas önskelistor i inspelningen, och dels genom att aktualisera temat lexikalt: *nu önska ja mej, ja önska mej*. Tidsadverbet *nu* för diskursen till talögonblicket, där önskelistorna är ett aktuellt tema för talarkollektivet, och hindrar en tolkning av det som följer som en fortsättning av det som sagts om de framtida och delvis hypotetiskt presenterade reseplanerna i den närmast föregående sekvensen.

Det aktivitetsavslutande *så* utgör ett distinkt drag i ett samtals sekventiella flöde, vilket återspeglas i den markerade prosodiska utformningen. Uttalet av *så* i (10) med glottissstöt¹⁵ hindrar en smidig övergång från *så* till nästa yttrandeled (jfr Local & Walker 2004). Detta leder till att aktivitetsavslutande *så* är benäget att bilda en egen prosodisk enhet, vilket å sin sida ytterligare accentuerar den *diskursivt* gränsmarkerande funktionen. Ifall en fortsättning av turen förekommer, såsom i (10), konstrueras denna som en ny början med prosodisk återställning av tonhöjden (jfr Steensig 2001 s. 112). Detta talar för att *så* även

¹⁵ »[V]ilket inte är ovanligt då man avslutar en tonande betonad vokal och vill markera att följande ord (som inleds med tonande [jud]/stavelse också är betonad» (Jonas Lindh, p.k.).

i anslutning till en fortsatt tur fungerar som en egen turkonstruktionsenhet, dvs. en typ av helyttrande.

Prosodin hos *så* speglar alltså i viss mån olika funktioner hos diskursmarkören, från det neutrala och sammanhängande uttalet av konjunktionella och adverbiala *så*, över det markerade och korta uttalet hos det aktivitetsavslutande *så*. Utöver dessa kan man slutligen identifiera ett genom förlängning markerat uttal av *så*, vilket sammanhänger med en talplanerande funktion hos främst det vidareförande, adverbiala *så*. Mer om detta sistnämnda drag i nästa avsnitt.

6. Den öppna projektionen hos *så*

Den projicerande funktionen hos det prosodiskt ommarkerade *så* utnyttjas av talare i syfte att behålla turen. *Så* utgör en resurs för talplanering i så måtto att det exempelvis utlovar men inte utsäger en konsekvens eller fortsättning av något i det tidigare sagda. Då *så* används turhållande som en typ av fortsättningsmarkör är det inte ovanligt att både konsonant och vokal förlängs. Fortsättningen efter det inledande *så* kan utformas på olika sätt; vi har, som i utdrag (1), sett hur talaren fortsätter efter en paus som följer på *så* och därefter kommer det finita verbet: *så:: m: (0.7) bli de som så*. Men talaren kan även avbryta en projicerad satsstruktur efter *så* och påbörja en helt ny syntaktisk enhet.

Som nämndes angående utdrag (4), utgör markören *men iallafall* en resurs för talare som återgår till handlingens huvudtråd, ofta följd av ett *så* som grammatiskt sett leder in i en satskärna. Vid dessa komplexa diskursmarkörer återupptar *så* den uppehållna handlingen och signalerar att en utveckling av den är att vänta (se även avsnitt 3.4). Ett motsvarande bruk exemplifieras i utdrag (11), rad 5, där *men iallafall* följs av *så*.

11. Middag1: »Sedelärande historia». Deltagare: E = Evert, U = Ulla, V = Viking.

1. E: Jo men han va ännu som: fullständi hänsynslös.
2. ja ä: ju lugn å san[sad.
3. U: [ja:.
4. V: ja[.
5. E: [men, >iallfa:ll< (0.2) **så**' (0.2) { jo,
6. (1.1) { telefonen ringer
7. U: svara f[lick]or
8. E: [**så**,] (1.4) hadde den då kvigan ännu som hoppat ut
9. å han hadde { kommit under en lä:m, (0.4)
10. { telefonen ringer
11. E: **så** ha b- brö:t av armen hã:rç

Evert bemöter (rad 1–2) en sarkastisk kommentar från sonen Viking, varpå Viking och Ulla i ironisk ton instämmer i hans påstående. Evert visar med diskursmarkörerna på rad 5 (det återgående *men iallafall* och det vidareförande *så*) att han avser att fortsätta sin berättelse. En liknande funktion har responspartikeln *jo* (även på rad 5), som många gånger ensam utgör en återgångssignal för talare efter utvecklingar eller avbrott (se SAG 2 s. 758). Innan Evert hinner fullfölja projektionen ringer telefonen, varvid en paus och en uppmanande mellanreplik (*svara flickor*) förekommer. Under detta uppehåll fortsätter Evert att utnyttja turtutrymmet, reserverat av ett ytterligare *så* på rad 8, samtidigt som han förmodligen avvaktar för att höra om någon svarar i telefonen. Berättelseepisoden förs mot sin avslutning med ett konklusivt-konjunktionellt *så* på rad 11.

Som en kontrast till (11), med det korta uttalet av *så*, står (12) med ett betydligt mera utdraget uttal av ordet (se även ex. 1). Samtalet förs mellan Anita och Bengt; Anita ska ta examen och vill att Bengt ska närvara. Man har resonerat en längre stund om hur detta ska arrangeras: något som rör Bengts arbete krånglar till arrangemangen. Samtalet förs med långa pauser, Anita är den som huvudsakligen för samtalet framåt (antagligen är det hon som ansvarar för inspelningen).¹⁶

12. GSLC:A3210011: »Min examen». Deltagare A = Anita och B = Bengt.

1. B: nå de e självkla[rt
2. A: [·hnä (0.3) då bli re ingen semester
3. (2.7)
4. A: ja. va e klockan nu då;
5. (1.7)
6. ?: °°()°°
7. B: strax tio över
8. (0.2)
9. A: ·hja (2.8) jah ha
10. (3.1)
11. B: vi få väl se de e de so::m bero mest på va rom
12. säj nu=
13. A: =ja ja ja du mena att de ska lösa se den här
14. veckan nu då.
15. B: °ja°
16. (2.6)
17. A: °·hja° (0.6) °·hhhh hhhumm °h (4.9) hh° °·h
18. **men iallafall** (0.2) **så::**, (3.6) min examen då,
19. (2.1)
20. B: °°ja°°
21. (2.8)

¹⁶ Inspelningen är gjord av deltagarna själva för en insamling till ett projekt för Språkdata vid Institutionen för svenska språket, Göteborg.

22. A: °vi ska fotograferas fö:resten,° (1.1) ·h de: sagt
 23. som så här att klockan tie: så ska vi fotograferas
 24. (0.8)) de ska tydiligen ta en timme för dom ha beräknat
 25. att klockan elva ska vi äta lu:nch?
 26. B: ja

Anita formulerar besviket den slutsats hon drar av deras långa resonemang om arrangemangen (rad 2). En längre tystnad uppstår varefter Anita ställer sin fråga om hur mycket klockan är. Efter svaret avstannar samtalet, Anita suckar. Så småningom framlägger Bengt en något hoppfullare syn på problemet (rad 11), vilken Anita snabbt accepterar (rad 13). Ånyo avstannar samtalet. På rad 18 signalerar yttrandeselementen *men iallafall så* och *min examen då* att Anita avser att återgå till den tidigare topiken om hennes examen. Anita utnyttjar förmodligen det fortsättningsprojicerande *så* till talplanering. Den tillagda referenten »min examen» är dock ingen entydig fortsättning på det föregående *så*, utan det kan prosodiskt höras som ett försök till en ny inledning. Enheten *min examen då* har själv fortsättande prosodi och kunde vara tänkbar som en syntaktiskt dislokerad plattform till en utveckling av denna topik. En sådan struktur realiserar dock inte, utan »min examen» får slutligen stå fritt medan ett tredje inledningsförsök, konstaterandet om fotograferingen (tydligt i samband med hennes examen), leder in på en ny aspekt på arrangemangen som Anita sedan följer upp i sin tur (rad 22). Det är att märka att projektiionskraften hos *så* på rad 18 gör anspråk på turutrymmet även om talaren inte är helt klar över vad hon ska fortsätta med. Detta till skillnad mot de mera samtalsrumsutfyllande ljuden på rad 17. Ett ensamstående *men i alla fall* utan *så* kunde också tolkas som en ämnesavslutare som alltså inte nödvändigtvis projicerar en fortsättning av talaren.

Det är en tydlig prosodisk skillnad mellan talplanerande och ett omarkerat vidareförande-adjunktionellt *så*, vilket framgår av följande korta utdrag (13). Anna rensar svamp samtidigt som hon samtalar med Malena. Hon har just berättat hur kantarellställen flyttar sig. I utdragets början talar hon om ett svampställe i närheten av platsen där de bor och förklarar hur hon letat »vartenda år» utan resultat.

13. GSLC:A3212011: »Kantareller». Deltagare: A = Anna och M = Malena, dotter.

1. A: men (1.9) ute v- vi den sto:lpn här (3.6) alldeles
 2. hä:r strax intill vet=u
 3. B: °m:mh°
 4. (1.0)
 5. A: där (1.9) för lã:ng:e sen nå vi hade flyttat hi:t.

6. (1.1) så hitta ja ass kantareller där (1.4) å sen
7. (0.6) så titta ja å leta vartenda år å ja hittar ing::a
8. (1.8) de va' ja hitta väl kanske ett pa:r eller tre år
9. (0.7) då i bö:rjan, (1.2) me (1.2) nu::å (1.5) i år
10. så växe de då faktist, (0.7) å ja har ju alltid slängt
11. ut kantarell- (0.2) eller tvätt- va ska ja säja
12. re:nset?
13. (0.2)
14. M: m:mh
15. B: ha ja s(l)ängt u:th

Anna är upptagen av svamprensningen vilket förklarar varför hennes tal innehåller så många pauser och till dessa knutna vidareförande *så* (t.ex. rad 6 och 7), samt parentetiska inskott (rad 5 och 8) och byten av syntaktisk konstruktion (*de va–ja hitta* på rad 8 och *nu så–i år så* på rad 9). Inga hörbara uppbackningar kommer under pauserna. Efter den långa orienteringen (rad 5–9), som innehåller förutsättningarna för det hon ska berätta, markerar Anna genom det kort uttalade *men* (rad 9) att något motsatt till det hon just sagt kommer att följa (jfr den adversativa kraften hos konjunktionen *men*). Efter ännu en paus fortsätter hon med de två orden: *nu så* yttrade ytterst dröjande, varpå hon ånyo tystnar. Därefter preciserar Anna det referentiella uttrycket till *i år*, varefter hon fortsätter med ett *så* som enligt syntaktisk position kan anses stå adjunktionellt före en satskärna (rad 10).

De båda förekomsterna av *så*, rad 9 *s::å* och rad 10 *så*, uttalas helt olika. Det första varar 0,5 sekunder medan det senare varar endast 0,2 sekunder och flyter ihop med resten av TKE:n (*i år så växe de då va*). Allt tyder på att det förra *så* används för talplanering och därmed även turhållande, varvid både syntaktisk och prosodisk projekteringskraft utnyttjas, medan det prosodiskt omarkerade senare *så* står inom en välstrukturerad sats.

7. Till beskrivningen av adjunktionellt *så*

Som diskuterats ovan ter sig *så* ibland närmast som en planeringsmarkör, som kan föregås eller följas av pauser i talproduktionen. Det är möjligt att en dylik, vid syntaktiska gränser uppehållande användning av *så* gett upphov till utvecklingen mot adjunktionellt *så*. Detta *så* liknar någon typ av expletiv markör, som kan placeras mellan satsens fundament och följande satskärna (14) eller mellan ett initialt annex och följande sats (15) (se SAG 2 s. 670, 4 s. 417–418).

14. SÅINF:2:1: »Dansen». Deltagare: A = Astrid, värdinna; B = Beda, C = Cilla och D = Doris.

1. A: [hehahah () eller att k_änn_a sej mindervä:_irdig?
2. vet ni va[, då va ju vi två då värdinner där, på
3. C: [ehehehe
4. A: på: eh å å ja jah ·hh jah °>sprang å fjanta me,<°
5. >äh men iallafall< (.) ·hh så så tänkte ja
6. såhär, nå man kanske skulle da:nsa lite grann;
7. å så börja ja ehöb bjö upp alltså, men vet ni
8. fem karlar na- nubba nå va heter de,
9. B: nob[ba
10. C: [nobba

15. GSLC:V0239011: »Kärnkraft». Arrangerat samtal om natur. Deltagare: T = Ture; Gerda och Katrina övriga deltagare.

1. T: °ja:° (0.3) men hur som helst så: (1.1) ·h ja
2. vet ju inte riktigt va dom (.) vi:ll (0.7) ha ut
3. av de här men=
4. ?: °·hh°
5. T: iallafall kan man säga som så att de: de e inte
6. lycklit å ·h exploatera °naturen för mycke°

Det är dock viktigt att notera att de syntaktiskt sett adjunktionella användningarna av *så* inte alltid är diskursfunktionellt tomma, utan den successivt vidareförande eller även konklusivt summerande funktionen finns oftast kvar, om än något vagt. Det är säkert ingen slump att adjunktionellt *så* är typiskt för resonerande och narrativa kontexter. Precis som vidareförande *så* verkar även adjunktionellt *så* signalera att diskursen befinner sig i ett redovisningsläge, dvs. *så* hänger samman med att talaren är i färd med att berätta något eller argumentera för något.

Adverb fungerar karakteristiskt som orienterande uttryck, t.ex. i tid, rum och beträffande andra omständigheter; sålunda bildar de också naturligt orienterande ramar för berättelser, redogörelser och enskilda utsagor. Med tanke på detta är det betydelsefullt att adjunktionellt *så* i hög grad anknyter till adverbiala fundament eller annex.¹⁷ Konsekvenserna som uttrycks i resten av resonemanget gäller med andra ord speciellt mot den bakgrund som den adverbiala ramen anger. En sådan angivelse kan vara en tidpunkt (*i år*), en plats (*i Norrland*), ett villkor (*om vädret tillåter*) men även en diskurspunkt markerad som återgång (*men iallafall*).

¹⁷ Speciellt i finlandssvenskan påträffas syntaktiskt adjunktionella *så* i samband med olika grammatiska typer av fundament, även efter subjektet: *Och matsalen så hade ju såna här små bord* (se Ivars 1983). Man kan tänka sig att finlandssvenskan generaliserat ett syntaktiskt mönster som i vissa fall (adverbiala) är allmänt brukligt.

Ur ett samtalsgrammatiskt perspektiv är det intressant att adjunktionellt *så* produceras direkt efter ett yttrandes (en TKE:s) *begynnelse*, och ibland efter en *förbegynnelse* (se Lindström 2002 s. 44). Förbegynnande led – vanligen diskursmarkörer av olika slag – positionerar yttrandet pragmatiskt, medan begynnelsen – ofta bestående av pronominella subjekt – anger vad yttrandet handlar om. I detta initiala skede av ett yttrande har talaren tydligt gjort anspråk på turutrymmet, varvid det kan vara viktigt att förvissa sig om att alla är uppmärksamma på yttrandets fortsättning samtidigt som talaren måste bestämma hur dess innehållsliga och formella fortsättning gestaltas. Enligt Schegloff (1996 s. 93–95) kan en särskild *postbegynnande* (eng. *post beginning*) position nyttjas för detta: pauser eller andra inskjutna reglerande signaler kan vara menade som uppmärksamhetspåkallande, å andra sidan kan reparationsinitiativ vidtas på denna punkt.

Formellt är det inte självklart var en dylik postbegynnande position i ett yttrandes syntax ska placeras; i ett av Schegloffs exempel finns den efter en yttrandeinledande konjunktion (*but*). Med tanke på var pauser och tvekljud vanligen uppträder i yttrandens initiala skeden i svenskan är det plausibelt att en postbegynnande position kan utnyttjas efter ett (möjligt) annex eller fundament (jfr Loman 1973). Adjunktionellt *så* utgör möjligtvis ett speciellt led i detta mönster genom att det vid sidan av pauser, tvekljud och andra samtalsreglerande signaler intar positionen direkt efter »begynnelsen», och i likhet med dessa kan bidra till progressionsuppehåll, omstrukturering eller strukturell bekräftelse i yttrandets initiala fas. Det är möjligt att detta *så* kommit till genom en konventionalisering av en dylik postbegynnande och interaktionsorganisering användning. Detta torde också förklara det faktum att adjunktionellt *så* är speciellt vanligt i talat språk, medan det är ovanligt i formellt skriftspråk. I schema 1 illustreras några postbegynnande placeringsalternativ för *så*.

Schema 1. Turtopologiska analyser av adjunktionellt *så*.

Förbegynnelse »Positionerare»	Post ₁	Begynnelse »Topik»	Post ₂	Resten av yttrandet »Kärnbidrag»	Ex.
men iallafall	-hh så så			tänkte ja så här	4, 14
men		om ja kan låna: ä: så e snowboard		underlättar de verkli- kostnaden	10
me		nu::	s::å	↙	13
		i år	så	växer de där faktiskt	13
men hursomhelst	så: -h	ja		vet ju inte riktigt va dom vill ...	15

Schema 1 åskådliggör tendensen att adjunktionellt *så* i huvudsak förekommer då yttrandet inleds med en diskurskommentar utan en klar begynnande topik (*så* i post₁), eller då topiken utgörs av en bakgrundsangivande adverbieell ram (*så* i post₂). Avsaknaden av ett element i topikposition som i (4, 14) sammanhänger med att yttrandet vidareutvecklar ett pågående projekt och att topiken naturligtvis kan identifieras utifrån tidigare ledtrådar i diskursen. I dessa fall kan *så* samförekomma med markörer som strukturerar diskursstrådarna, t.ex. konjunktioner (*men, och*) och andra diskursmarkörer (*iallafall*). Ibland förekommer både diskursmarkör och topik (15): *men hursomhelst – så – ja vet ju inte riktigt va dom vill*. I dessa fall står *så* mellan markören (*hursomhelst*) och topiken (*ja*).

I samband med vissa diskursmarkerande adverb, framför allt vid *iallafall*, är *så* dubbeltydigt som ett adjunktionellt led eller ett formellt fundament (jfr Ekerot 1988). Syntaktiskt används *iallafall* huvudsakligen som fundament, men i en diskursfunktionell analys, som i schema 1, vore dess naturliga plats i »positionerarkolumnen» i fall som exemplifieras med (4, 14). I en sådan analys är topikpositionen semantiskt tom, men *så* kan i stället associeras med den syntaktiska, platshållande fundamentfunktionen varvid de postbegynnande och »formellt begynnande» funktionerna sammanfaller. Detta analytiska alternativ illustreras i schema 2.

Schema 2. Analys av *så* som formell begynnelse i en turkonstruktionsenhet.

Förbeginnelse	Post ₁ ⇒	Begynnelse	Resten av yttrandet	Ex.
»Positionerare»		»Topik»	»Kärnbidrag»	
men iallafall		·hh så så	tänkte ja så här	4, 14

Om man analyserar talplanerande *så* som ett drag förknippat med postbegynnelsefunktionen, sammanhänger dess användning med en typ av diskursiva mikroavbrott. Dessa *så* ackompanjerar pauser, tvekljud, skratt och inskjutna diskursmarkörer som kan följa ett grammatiskt avgränsbart inledningsled i yttrandet, vanligen en (adverbieell) diskursmarkör eller ett (adverbieellt) fundament vid deklarativ konstruktion. Möjligtvis har *så* dubbelriktad karaktär här: det kan överbrygga den osmidighet som uppstår i turens progression eller det kan självt (med eventuell prosodisk förlängning) konstituera ett uppehåll i progressionen. De båda hållplatserna där *så* kan uppträda, post₁ och post₂, är ställen där det finns förväntningar om att yttrandet utvecklas samtidigt som den slutliga grammatiska utformningen av yttrandet är öppen. Då är det inte underligt att talaren ännu – sannolikt beroende på erhållen eller förväntad lyssnarrespons

– kan välja att byta yttrandets grammatiska eller innehållsliga kurs efter de led som föregår båda *så*-hållplatserna.

Vid analys av autentiskt material är det inte alltid lätt att skilja mellan vidareförande, talplanerande och »rent» adjunktionellt *så*. Vi har antagligen med ett genuint funktionellt kontinuum att göra, där vidareförande *så* står för den ursprungliga, successivt organiserande diskursfunktionen. Den vidareförande funktionen kan då utnyttjas turhållande eftersom det bokstavligen finns löfte om en fortsättning efter ett *så*. Från funktionen att markera och överbrygga diskursgränser har *så* slutligen generaliserats in i yttranden där det egentligen inte behövs för en narrativ uppräknings av händelser. I stället för att göra en diskursenhets organisation tydligare kan adjunktionellt *så* göra yttrandets inre organisation genomskinligare. Det är inte konstigt att diskursorganisation och yttrandeorganisation ibland går in i varandra, eftersom en diskurs byggs upp av flera yttranden, vilka i sin tur naturligtvis har en inre struktur.

Vi anser att de grammatiker som har behandlat *så* har utgått från ett normerat skriftspråk även då man som Ekerot (1988) sökt ge det frekventa bruket av *så* en funktionell förklaring. Ekerot menar att »*så*-konstruktionen har sin viktigaste funktionella motivering i svenskans betingade inversion i påståendemeningar inledda av annat satsled än subjektet, [...] den ordföljdmässiga manifestationen av meningstypen (påståendemening $\neq$ ja/nej-fråga) sätts ur spel på ett systematiskt sätt, varvid *så* har en funktion som 'formellt satsfundament' med uppgift att säkerställa just manifesterandet av meningstypen» (Ekerot 1988 s. 12). En sådan motivering för konstruktionen verkar dock något överdimensionerad, eftersom det i verkliga samtalskontexter knappast är någon påtaglig (pragmatisk) risk att sammanblanda en interrogativ handling med en påstående. Då (adjunktionellt) *så* används verkar det inte handla om att klargöra en satstyp gentemot en annan utan om att avgränsa de diskursivt och tematiskt orienterande leden från yttrandets och samtidigt satsens kärna. De adverbiala orienteringarna ges härmed en vikt som liknar en diskursmarkör eller en annan initial inramning av yttrandet, såsom vid dislokation (*I morgon, då reser hon*).

Trots sin inre placering i satsen signalerar adjunktionellt *så* ofta att det aktuella yttrandet är ett led i ett större, successivt fortgående projekt. Och på samma sätt som vid talplanering signalerar adjunktionellt *så* att den initiala adverbiala orienteringen hör ihop med resten av yttrandet, trots att ett annex eller ett adverbialt fundament, som alltså orsakar inversion, kan upplevas som mindre smidiga strukturer i yttrande-början. Det kunde i själva verket vara värt att fundera över, om *så* då i första hand uppträder som gränsmarkör eller om det snarare kan anses som sambandsmarkör, på ett liknande sätt som i de övriga dis-

kursandvändningar som tagits upp i denna studie. Ett mycket talande fall är *om-så*-konstruktionerna i utdrag (1) där *så* i praktiken är nödvändigt som strukturell överbryggare i ett tvådelat konstruktionsschema som i mitten (före *så*) avbryts av en kort turväxling: *om vi nu då skulle åka upp till stugan va – mm – så tyckte ja de va onödigt att vi skulle åka fram å tillbaka.*

I talad svenska verkar det »adjunktionella» bruket av *så* nästan ha blivit normen, medan detta *så* oftast rensas ut i skrift. Sandberg (2003) visar att i den prosa som är skriven av gymnasister på teoretiska linjer återfinns »det gränsmarkerande *så*» i mycket lägre grad än i prosan skriven på de yrkesförberedande linjerna och i det talade materialet i båda grupperna. Detta tolkar Sandberg så, att de mera drivna skribenterna på de teoretiska linjerna har tillägnat sig det normerade skriftspråket i högre grad än de övriga eleverna. Ur samtalspråkets synvinkel behöver det adjunktionella *så* dock inte anses vara omotiverat. Snarare finns ett behov av att motivera den användning där *så* saknas, dvs. den skriftspråkliga normen för satsstrukturen vid adverbliknande förstaled. Skriftspråkets meningar hålls antagligen samman genom andra krafter – kanske helt enkelt genom att den statiska, visuellt observerbara produkten är mer explicit till sin natur – än talspråkets flyktiga yttranden.

8. Sammanfattning

I den här studien har vi sett att diskursmarkören *så* samförekommer påfallande ofta med olika mellanspel i kommunikativa projekt. *Så* utgör en konnektiv resurs med vilken talaren kan återgå till ett avbrutet projekt, föra det vidare, inleda dess slutförande och även markera dess slut. Dessa är väsentliga praktiker i samtalsspråkets dynamiska och cykliska väv men mindre framträdande i den statiska och mer linjärt strukturerade skriften. Vissa i talet återkommande användningar av *så* är ovanliga i skrift, framför allt adjunktionellt och aktivitetsavslutande *så*. Även på ytan gemensamma företeelser, som adverbialt och konjunktionellt konnektiva *så*, har kvalitativt mer mångfasetterade användningar i samtal. Gemensamt för de olika *så* är att de förutsätter något tidigare korrelerat, att de ingår i en diskursenhet eller ett kommunikativt projekt, som *så* refererar tillbaka till. Detta kan anses höra till den diskursiva yttre syntaxen hos *så*-konstruktioner.

Det finns en arbetsfördelning mellan olika typer av *så*. Om talaren särskilt vill markera att en utveckling är avslutad och att avsikten är att återgå till hu-

vudtråden, kan han eller hon signalera detta med en återgångsmarkör av typen *men iallafall* som sedan följs av det adverbialt vidareförande (eller adjunktionella) *så*, som t.ex. i (4, 14) »Dansen». När talaren avser att summera och avsluta en diskursenhet utnyttjas återigen den konjunktionella varianten av *så*, vilket utdrag (6) »Engelska» utgjorde ett exempel på. Besläktat med denna funktion är nyttjandet av *så* i inledningen till yttranden som söker ett klagörande av något som varit oklart i det föregående, t.ex. (8) »Dyrare färdssätt», eller bekräftande av en slutsats man dragit ur den tidigare kontexten, t.ex. (9) »Kalla länder», dvs. vid så kallade formuleringar.

En del av arbetsfördelningen kan också signaleras prosodiskt. Prosodiskt omarkerade *så* signalerar för en lyssnare att den efterföljande enheten i något avseende hör ihop med den övergripande aktiviteten, medan det yttrandebildande *så* genom sin pregnanta prosodiska utformning utpekas som signal av ett annat slag, dvs. aktivitetsavslutande eller -avgränsande. Talplanerande *så* har också prosodiska kännetecken; som regel är de obetonade men kan uttalas med vokalförlängning, ibland även med förlängning av sibilanten.

Vår underökning visar att de tre huvudsakliga syntaktiska användningar av *så* som vi utgått ifrån förknippas systematiskt med tre olika diskursfunktioner:

1. Satsinternt, dvs. adverbialt *så* fungerar huvudsakligen vidareförande genom att lägga till en ny diskurshändelse inom ett aktuellt diskursivt förlopp som kommer att bilda en diskursenhet, t.ex. en berättelse. Eventuella avbrott som satsinternt *så* överbryggar, tenderar att utgöras av sidokommentarer eller sidoaktiviteter som ger mer bakgrund åt det pågående kommunikativa projektet, vars huvudtråd *så* återigen fortsätter.
2. Syntaktiskt fristående, dvs. konjunktionellt *så* fungerar också vidareförande, men då karakteriserat av att samtidigt slutföra en diskursenhet. Detta *så* kommenterar, summerar eller omformulerar något som sagts eller av deltagarna antas vara underförstått i den tidigare diskursen. Konjunktionellt *så* är också sekventiellt implikativt i och med att det signalerar ett annalkande möjligt turbyte.
3. Yttrandebildande, interjektionsliknande *så* fungerar handlingskommenterande och aktivitetsavslutande i sig. Detta *så* är vanligen också prosodiskt kontrastivt till de två andra typerna genom ett betonat och från den kringvarande kontexten tvärt avvikande uttal, eventuellt ackompanjerat med stigiton. Aktivitetsavslutande *så* är också sekventiellt implikativt i och med att talaren signalerar att han eller hon blivit färdig med något, vilket öppnar möjligheten för nya initiativ.

Dessa iakttagelser sammanfattas i tablå 2, som kompletterar den bild av *så* som framgick av vår inledande kategorisering av olika typer av *så* i tablå 1. Till tablå 2 har vi fogat ytterligare en rad som redovisar de diskursiva användningarna av *så* och deras relationer till ordets basala funktioner i paradigmatiska, syntagmatiska och semantiska dimensioner.

Tablå 2. En översikt över funktionerna hos *så* i svenskan utifrån ordets grammatiska, semantiska och diskurspragmatiska kategorisering.

Basfunktion	Deiktisk		Konnektiv		
Paradigmatisk	a. Adverb b. Pronomen	Gradadverb	Adverb	a. Subjunktion b. Konjunktion c. Interjektion	Adjunktionell
Semantisk	Sätt	Komparativ	Ordinativ	Konsekutiv, resultativ	Obestämd
Syntagmatisk	a. Satsintern b. Frasintern	Frasintern	Satsintern	a. Satsintern b. Fristående c. Helyttrande	Yttrandeintern gränsmarkör
Diskursiv	Uttekande	Jämförande	Vidareförande av ett diskursivt förlopp	a. Yttrande-slutförande b. Slutförande/summering av ett diskursivt förlopp c. Avslutning av ett handlingsförlopp	Strukturerings av yttrandets förlopp

De olika diskursfunktionerna kan i en *vertikal* läsning av tablå relateras till grammatiska och semantiska basfunktioner hos olika undertyper av *så*. Här är det omöjligt att säga huruvida diskursfunktionerna avletts från de senare eller tvärtom, även om det förra förefaller troligt t.ex. vid det resultativt–interjektionella *så* (se punkt c i tablåns femte kolumn). Vi antar dock att det finns en *horisontell* grammatikaliseringlinje som kan läsas i tablå 2. Denna leder stegvis från ett demonstrativt sättsadverbial genom ett komparativt (grad)adverbial mot en textuell markör, dvs. ett konnektiv med ordinativ, konsekutiv eller resultativ innebörd, och slutligen till ett slags fyllnadsord som adjunktionellt *så*. Möjligtvis har syntaktiska och diskursiva utvecklingsprocesser stött varandra och förstärkt den generella grammatikaliseringen »från vänster till höger». Detta förefaller rimligt till exempel vid uppkomsten av den adjunktionella *så*-konstruktionen, vars ursprung kan motiveras både syntaktiskt och diskursivt.

Det är visserligen svårt att säkert belägga den historiska utvecklingens gång, eftersom de flesta funktioner som *så* i dagens svenska uppvisar, verkar ha

mycket gammalt ursprung (jfr SAOB *så*) och en del av dem är förankrade i talat språk. Men på basis av att grammatikalisering i världens språk har tendensen att komma till uttryck i en omvandlingsprocess där språkliga enheter med rik egenbetydelse blir betydelsefattigare formelement och slutligen grammatiska markörer (se t.ex. Heine & Kuteva 2002) – till exempel kan demonstrativa pronomen utvecklas till konjunktioner – är det inte helt orimligt att tänka sig att även *så* genomgått en liknande process. Noteras kan också att en principiellt motsvarande utveckling från ett propositionellt adverb till en textuell eller grammatisk markör belagts för konnektiven *alltså*, *annars*, *dessutan*, *dessutom*, *eljest*, *emellertid* (Lehti-Eklund 1990, även Lehti-Eklund 2003).

I sista hand har vi genom denna studie fått bevis för att språkliga resurser används systematiskt i samtal trots att det på ytan kan verka oorganiserat. Även små variationer som den grammatiska eller prosodiska utformningen kring *så* i yttrandeinledningen skapar skillnader som är interaktionellt betydelsefulla. Det som vi presenterat här är således en beskrivning av grammatiska alternativ – val och praktiker – som är anpassningsbara vid lokalt uppstående kommunikativa uppgifter (jfr Schegloff 1996 s. 60). Vid konstruktion och identifiering av de olika *så*-konstruktionerna utnyttjar vi gemensam kunskap om hur komplex av yttranden, och komplexa yttranden, brukar vara konstruerade och vad variationerna i konstruktionssätten innebär. En sådan kunskap, grammatik, handlar alltså inte bara om satsers struktur utan också om organisationen av yttranden i turer så att de hänger ihop i en serie av turer. Detta betyder att grammatiken, i synnerhet för samtalsspråkets vidkommande, måste höja blicken bortom satsens gränser.

Korpusar

GRIS, projektet Samtalsspråkets grammatik. Vetenskapligt ansvarig för inspelningen UMOL1:A:4 Anna Lindström, och för inspelningen SÄINF:2:1 Leelo Keevallik. Se <<http://www.tema.liu.se/tema-k/gris/material.html>>.

GSLC, Gothenburg Spoken Language Corpus. Vetenskapligt ansvarig Jens Allwood. Se <www.ling.gu.se/projekt/tal/>. Materialet inspelat för projektet Språksociala studier i en talspråklig databas, Kerstin Norén.

Korpus Ottesjö. Vetenskapligt ansvarig Cajsa Ottesjö <cajsao@ling.gu.se>.

Ljudklipp

På www-adressen <http://www.ling.gu.se/ljud/cojl_sos> finns det ljudklipp till följande samtalsutdrag som ingår i denna uppsats; numerering enligt uppsatsens exempelnumerering:

- (1) GSLC:A3210011: »Åka på fredag».
- (2) GSLC:A3212011: »Malena plockar svamp».
- (3) Middag5: »En skiva kött».
- (4) SÅINF:2:1: »Dansen».
- (6) Middag1: »Engelska».
- (7) Middag5: »Mera regn».
- (8) Middag2: »Dyrare färdsätt».
- (9) GSLC:V0242011: Naturintervju: »Kalla länder».
- (10) Middag1: »Sofies färdiga lista».
- (11) Middag1: »Sedelärande historia».
- (12) GSLC:A3210011: »Min examen».
- (13) GSLC:A3212011: »Kantareller».
- (15) GSLC:V0239011: »Kärnkraft».

Transkription

men betoning / MEN högre volym / men sotto voce / #men# ordet uttalas med knarr / *men* utsägs med skrätt i rösten / >men< snabbare tempo / < men > långsammare tempo / me- hörbart avbrott / (men) transkriptionen är osäker / () ohörbart / hh utandning / ·hh inandning / ja: förlängt ljud / [anger var en överlapp inleds / = repliker hakas på varandra utan hörbar paus / (.) en paus under 0,2 sek. / (0,6) en paus uttryckt i tiondels sekunder / ? tydligt uppåtgående ton / ˊ svagt uppåtgående ton / , rak l. fortsättningston / . tydligt fallande ton / ↑ ↓ plötslig tonförhöjning eller -sänkning / ((ynkligt)) transkriptions kommentarer / { markerar var en fysisk händelse inleds och eventuellt avslutas }

Litteratur

- Allwood, Jens, 2000: Talspråksfrekvenser. Gothenburg Papers in Theoretical Linguistics: S 21. Göteborg.
- Allwood, J., Björnberg, M., Grönqvist, L., Ahlsén, E. & Ottesjö, C. 2000: The spoken language corpus at the Department of Linguistics, Göteborg University. I: Forum: Qualitative Socialforschung/Social Research 1.3.
- Bockgård, Gustav, 2004: Syntax som social resurs: En studie av samkonstruktionssekvensers form och funktion i svenska samtal. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 64.) Uppsala.
- Boersma, Paul & Weenink, David, 2004: Praat: doing phonetics by computer (Version 4.3.) [Datorprogram]. Hämtat från <<http://www.praat.org/>>.
- Egbert, Maria, 1997: Schisming: The Collaborative Transformation From a Single Conversation to Multiple Conversations. I: Research on Language and Social Interaction 30(1). S. 1–51.
- Ekerot, Lars-Johan, 1988: *Så*-konstruktionen i svenskan: konstruktionstypen »Om väderet tillåter, så genomföres övningen» i funktionellt grammatiskt perspektiv. (Lundastudier i nordisk språkverenskap A 42.) Lund.

- Eriksson, Mats, 1997: Ungdomars berättande. En studie i struktur och interaktion. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 43.) Uppsala.
- Eriksson, Mats, 2002: Syntaxens sociala sida. En inledande diskussion av turtillägg i samtal. I: Språk och stil NF 11. Uppsala. S. 5–24.
- Gafaranga, Joseph & Britten, Nicky, 2004: Formulation in general practice consultations. I: Text 24(2). S. 147–170.
- Goodwin, Charles, 1987: Unilateral departure. I: Talk and Social Organisation, red. av Graham Button & John R.E. Lee. Clevedon. S. 206–216.
- Grönqvist, Leif (personlig kommunikation): Frekvenslista över kollokationer med *så* i GSLC, dec. 04.
- Gunnarsson, Magnus, 2004: Kom igång med korpusbrusaren – liten manual och kokbok. Institutionen för lingvistik. Göteborg.
- Heine, Bernd & Kuteva, Tanja, 2002: World lexicon of grammaticalization. Cambridge.
- Heritage, John & Watson, D. R., 1980: Aspects of the properties of formulations in natural conversations: Some instances analysed. I: Semiotica 30–3/4. S. 245–262.
- Houtkoop, Hanneke & Mazeland, Harrie, 1985: Turns and discourse units in everyday conversation. I: Journal of Pragmatics 9. S. 595–619.
- Ivars, Ann-Marie, 1993: *Så*-konstruktionen i finlandssvenskt talspråk. I: Språk och social kontext, red. av Ann-Marie Ivars m.fl. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet B:15.) Helsingfors. S. 229–241.
- Keevallik, Leelo, 2005: The deictic *nii* ‘so, in this way’ in interaction. I: Deixis: From utterance to enunciation and vice versa. Multidisciplinary views on deixis, red. av Daniele Monticelli m.fl. (Tartu Ülikooli Kirjastus.) Tartu.
- Labov, William, 1972: Language in the Inner City. Studies in the Black English Vernacular. Philadelphia.
- Landqvist, Håkan, 2003: Om partikeln *då* i kontrollfrågor. I: Grammatik och samtal. Studier till minne av Mats Eriksson, red. av Bengt Nordberg m.fl. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 63.) Uppsala. S. 219–229.
- Lehti-Eklund, Hanna, 1990: Från adverb till markör i text. Studier i semantisk-syntaktisk utveckling i äldre svenska. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 561, Humanistiska avhandlingar 4.) Helsingfors.
- Lehti-Eklund, Hanna, 2003: The grammaticalization of *alltså* and *således*: Two Swedish conjuncts revisited. I: Cognitive approaches to lexical semantics, ed. by Hubert Cuykens m.fl. Berlin & New York. S. 123–162.
- Lerner, Gene, 1989: Notes on overlap management in conversation: the case of delayed completion. I: Western Journal of Speech Communication 53. S. 178–194.
- Lindh, Jonas, (personlig kommunikation): E-brev den 22 maj 2005.
- Lindholm, Camilla, 1997: *så du ha gjort allt va du kan nästan*. Omformuleringar i samtal mellan läkare och patient. I: Svenskan i Finland 4, red. av Saara Haapamäki. (Skrifter från svenska institutionen vid Åbo Akademi nr 3.) Åbo. S. 85–100.
- Lindström, Jan, 2002: Från satsschema till turschema? Förfältet i fokus. I: Språk och stil NF 11. S. 25–80.
- Lindström, Jan & Londen, Anne-Marie, 2001: *men att de öppnades ju en ny värld för mej*. Kombinationen *men att* – en ovärdad och onödig finlandssvensk variant? I: Svenskan i Finland 6, red. av Marianne Nordman m.fl. Vasa. S. 104–116.

- Lindström, Jan & Londen, Anne-Marie, u.u.: Constructing reasoning. The complex connectives *för att* (causal), *så att* (consecutive) and *men att* (adversative) in Swedish conversations. I: Constructional approaches to language, ed. by Jaakko Leino.
- Linell, Per, 1998: Approaching dialogue. Talk, interaction and contexts in dialogical perspectives. Amsterdam & Philadelphia.
- Linell, Per, 2003: Grammatiska konstruktioner i samtalspraktiken. I: Grammatik och samtal. Studier till minne av Mats Eriksson, red. av Bengt Nordberg m.fl. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 63.) Uppsala. S. 161–171.
- Linell, Per, 2005: En dialogisk grammatik? I: Samtal och grammatik, red. av Jan Anward & Bengt Nordberg. Lund. S. 231–328.
- Local, John & Walker, Gareth, 2004: Abrupt-joins as a resource for the production of multi-unit, multi-action turns. I: Journal of Pragmatics 36. S. 1375–1403.
- Loman, Bengt, 1973: Brott, paus, planering. I: Svenska studier från runt till nutid. (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 48.) Stockholm. S. 191–209.
- Martin, Cathrin, 2005: From *other* to *self*. Learning as an interactional change. (Uppsala Studies in Education 107.) Uppsala.
- Ottesjö, Cajsa, 2003: Om diskontinuerlighet i turutrymmet. Ett exempel från ett flerparsamtal. I: Folkmålsstudier 42. S. 113–143.
- Ottesjö, Cajsa, 2005: *Iallafall* som diskursmarkör. I: Samtal och grammatik, red. av Jan Anward & Bengt Nordberg. Lund. S. 201–229.
- Pomerantz, Anita, 1984: Agreeing and disagreeing with assessments: Some features of preferred/dispreferred turn shapes. I: Structures of Social Action, red. av J. Maxwell Atkinson & John Heritage. Cambridge. S. 57–101.
- Raymond, Geoffrey, 2004: Prompting Action: The Stand-Alone »So» in Ordinary Conversation. I: Research on Language and Social Interaction 37(2). S. 185–218.
- Routarinne, Sara, 2003: Tytöt änessä. Parenteesit ja nouseva sävelkulku kertojan vuoro vaikutuskeinoina. [Flickor pratar. Parenteser och stigande intonation som berättarens interaktionella resurser.] Helsingfors universitet.
- Routarinne, Sara, 2004: High final rises – mannerisms or doing being polite. Ms. University of Art and Design Helsinki. Helsingfors.
- Saari, Mirja, 1986: Jag menar. I: Xenia Huldéniana. En vänskrift tillägnad Lars Huldén på hans 60-årsdag 5.2.1986, red. av Mirja Saari m.fl. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet B:10.) Helsingfors. S. 329–337.
- Sacks, Harvey, 1992: Lectures on conversation. Volym II. Oxford.
- SAOB = Svenska Akademiens ordbok. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: Svenska Akademiens grammatik 1–4. Stockholm.
- Sandberg, Martin, 2003: Gränsmarkörerna *så*, *då* och *ø* i gymnastisters tal- och skriftspråk. Kvantitativa och funktionella aspekter på adjunktionella *så*/platshållar-*så*. (MISS 46.) Göteborg.
- Schegloff, Emanuel A., 1996: Turn organization: One intersection of grammar and interaction. I: Interaction and grammar, ed. by Ellinor Ochs m.fl. (Studies in Interactional Sociolinguistics 13.) Cambridge. S. 52–133.

- Steensig, Jakob, 2001: Sprog i virkeligheden: Bidrag til en interaktionel lingvistik. Århus.
- Streek, Jürgen, 2002: Grammars, Words, and Embodied Meanings: On the Usages and Evolution of *So* and *Like*. I: Journal of Communication, September 2002. S. 581–596.

Labbrapportskrivande som språkutvecklande lärandemiljö

Av GUNILLA JANSSON

Inom andraspråksforskningen har man av tradition studerat språkinlärning som en autonom och kognitiv process. Under det senaste decenniet har man allt mer börjat uppmärksamma den sociokulturella kontextens betydelse och hur man kan skapa gynnsamma lärandemiljöer i det vardagliga livet inom ramen för olika verksamheter, som inte är kopplade till formell språkundervisning. Sociolingvistiskt inriktade andraspråksforskare (se t.ex. Kramsch 2002, Larsen-Freeman 2002, Watson-Gegeo & Nielsen 2003) betonar den viktiga roll som inläraren själv har i inlärningsprocessen och beskriver språkinlärning som en socialisationsprocess, som är inbäddad i alla sociala och kulturella kontexter. Denna syn på språkinlärning bildar utgångspunkt för den här uppsatsen, som studerar interaktion och metaspråkliga strategier i en grupp andraspråksstudenters samtal om lexikala problem under kollaborativt skrivande av en specifik typ av naturvetenskaplig fackgenre – laborationsrapporten.

Innebörden i termen *metaspråk* kan i korthet förklaras som ett drag i en diskurs där uppmärksamheten flyttas från budskapet i kommunikationen mot det språkliga uttrycket. I ett skrivteoretiskt sammanhang innebär användning av metaspråk ett slags insikt om vad man vill uttrycka i en text och en förmåga att välja ut, bedöma, förkasta och revidera språkliga uttryck under skrivprocessen för att nå detta mål (jfr Hoel 2001 s. 52). Utifrån analysen av studenternas samtal vill jag i slutänden diskutera vilka möjligheter till utveckling av genrekompetens i form av ett ämnesspecifikt språk som skapas i gruppens interaktion under det kollaborativa skrivandet. Genrekompetens omfattar flera olika komponenter (både språklig och social aspekt) och textnivåer (jfr Ledin 1999). Blåsjö & Strand (2005) pekar på att genrekompetensen inte enbart kommer till uttryck på globala utan även på lokala textnivåer, där den innefattar ett spektrum av olika språk- och stildrag, som kan vara mer eller mindre ämnesspecifika. I denna undersökning begränsar jag mig till den språkliga delen av genrekompetensen på lokal textnivå.

Undersökningen ingår i ett pågående projekt¹ om skrivsamarbete på högskolan och är förankrad i sociokulturell skrivforskning (Flower 1994, Gee 1996 s. 122 ff., Hoel 2001, Lillis 2001) och i tidigare studier av andraspråksinläring och språksocialisation (Kramsch 2002, Watson-Gegeo & Nielsen 2003). Analysmetoden är i huvudsak kvalitativ och bygger på den sociolingvistiskt inriktade gren inom CA-analysen (Conversation Analysis) som har rötter inom Bakhtinskinfluerad dialogistisk teori, där det som sker i samtalet skall förstås både på mikronivå och i en vidare sociokulturell kontext (Bakhtin 1986, Linell 1998 s. 35 ff.).

Syftet med uppsatsen är att kasta ljus över ett relativt utforskat område, nämligen vilken roll som kamratstöttning har för andraspråksstudenters lärande av en akademisk fackgenre. Den centrala frågeställningen är i vad mån kunskapsbygge och ämnesundervisning i en utbildningskontext erbjuder miljöer för språkinläring. Vilka resurser i kontexten utnyttjar studenterna för att lösa språkliga och genrerelaterade problem under skrivprocessen och, utifrån den kunskap vi har om språkligt processande och inläring, vilka förutsättningar för andraspråksinläring kan kopplas till dessa interaktionella strategier? Jag har valt att fokusera på problem i skrivprocessen som är relaterade till en adekvat användning av lexikon. En intressant fråga mot bakgrund av tidigare andraspråksforskning (Golden & Hvenekilde 1983, Lindberg 2004) är vilken typ av ord i ämneskontexten som är mest problematiska för studenterna och i vilken mån dessa ord är knutna till en specifik textgenre. Uppsatsens frågeställningar har även ett allmänt teoretiskt intresse för forskningen om vilka faktorer som samverkar i genreinläring.

Innan jag går in på de konkreta analysresultaten ska jag i korthet redogöra för tidigare forskning om vilken roll samtal och samarbete kan ha som redskap i skrivprocessen.

1. Tidigare forskning om samtal som redskap under skrivarbetet

De sociokulturellt orienterade skrivforskarna betraktar tal och samtal som viktiga led i skrivarbetet, som kan bidra till att skribenterna reflekterar över språk-

¹ I projektet medverkar förutom artikelförfattaren även doktoranden Gerrit Berends. Arbetet finansieras genom medel från Vetenskapsrådet. För en beskrivning av projektet, se Jansson 2004. För tidigare publikationer inom projektet, se även Berends (u.u.).

och genrerelaterade problem på olika abstraktionsnivåer i texten. Att kunna tala om språk och texter är en både kognitiv och social förmåga. Metadiskussionerna som kan uppstå under samtalet kan jämföras med den inre dialog mellan skribent och en tänkt läsare som förekommer hos erfarna skribenter och de kan därför fungera som verktyg för mindre erfarna skribenters förståelse av språk och texter. Språket och den sociala interaktionen får därmed en viktig roll för den mentala utvecklingen. Detta är också kärnan i den sociokulturella teoribildningen. Enligt Vygotsky (1978) och hans efterföljare (Wertsch 1991) är språket centralt för all utveckling, eftersom det är genom språket som vi styr och organiserar de inre mentala funktionerna.

Ett begrepp som utgår från Vygotskys sociokulturella teoribildning är kognitivt lärlingskap. Konceptet har tillämpats och utvecklats inom sociokulturellt förankrad forskning om barns lärande (Rogoff 1990) och inom sociokognitivt inriktad skrivforskning (Flower 1994, Ekvall & Chrystal 1997). Begreppet emanerar från Vygotskys (1978) teori om den närmaste utvecklingszonen, som avser avståndet mellan den utvecklingsnivå som barnet klarar av på egen hand och den nivå som uppnås under ledning av en mer vuxen och kompetent person i samband med problemlösning. I denna zon utvecklas barnets mentala processer genom de språkliga medel som används som redskap i den sociala interaktionen. Inom teorin om kognitivt lärlingskap har man lagt tonvikten på interaktionen mellan *novis* och *expert* och på *lärandestödet*, dvs. den ledning som den vuxne ger barnet i problemlösningsprocessen.

En forskare med sociokulturell inriktning som nått stort erkännande i Norden för sina studier av tal och samtal i skrivprocessen är Hoel (2001). Hennes forskning bygger på en processororienterad skrivpedagogik, där texterna växer fram i dialog med lärare och elever i responsgrupper. Hoel (2001 s. 80) framhåller att en avgörande faktor som påverkar läranderesultatet i grupperna ligger i själva diskursformen och interaktionens kvalitet, som i sin tur är beroende av uppgiftens relevans, elevernas engagemang, samtalskulturen etc. Läranderesultatet ska här förstås som både de språkutvecklande aktiviteter som kan iaktas i samtalet och det mer bestående värdet av dessa aktiviteter som har effekter för elevens skrivprocesser i ett längre tidsperspektiv. Den form av samtal som ger mest är det utforskande talet, där eleverna testar och utvecklar tankar. Denna diskursform utmärks av en rik repertoar av språkfunktioner, där eleverna växlar mellan rollen som expert och novis. Det är språkfunktionen att ge råd och förklara som fungerar bäst från lärosynpunkt, menar Hoel, eftersom det är i dessa situationer som eleven i egenskap av expert får användning för sin metakunskap om språk och texter. Genom lärandestödet som utvecklas i

samtalsdiskursen aktiveras också resurser hos skribenterna/eleverna, som t.ex. tidigare erfarenheter och bakgrundskunskaper om språk, texter och genrer, som de inte förmår utnyttja på egen hand. Hoels undersökning bygger i sin tur på amerikansk skolforskning (se t.ex. Gere & Stevens 1985 och Sweigart 1991) som pekat på de positiva effekter som det utforskande talet har för elevens individuella skrivprocesser.

Tal och samtal är viktiga redskap även under kollaborativt skrivande (andra benämningar som förekommer i litteraturen är samförfattarskap och samskrivning, se t.ex. Hoel 2001 s. 233 ff.), som är fokus i denna artikel. Kollaborativt skrivande innebär att en text tillkommer kollektivt i samkonstruktion. Det handlar alltså om samarbete under själva skrivfasen och inte endast under efterarbetet, som är fallet vid kamratrespons. Tidigare undersökningar av samskrivning är genomförda på skolbarn som skriver berättelser tillsammans vid dator (se t.ex. Daiute & Dalton 1988 och Hansen 1999). Denna forskning har pekat på en rad drag som samskrivning har gemensamt med kamratrespons, bl.a. fokus på språklig form, förekomst av metadiskussioner om genrekriterier, ökad mottagarmedvetenhet samt en växling av expertrollen mellan deltagarna. Men det finns också drag som är unika för kollaborativt skrivande och som har att göra med de sociokognitiva konflikter som kan uppstå när eleverna ska enas om olika lösningsförslag på olika nivåer i texten. Till skillnad från kamratrespons ska ju samtalet under samskrivandet leda fram till en gemensam text. Dessa valsituationer gör att eleverna tvingas explicitgöra sina tankar och sin metakunskap om språk och genrer genom att motivera sina val och värdera och bedöma olika alternativ. I en tidigare studie (Jansson 2004) har jag visat hur sådana sociokognitiva konflikter kan uppstå under kollaborativt skrivande, när skribenter måste ompröva och anpassa tidigare bakgrundskunskaper till en ny skrivkontext (jfr även Flower 1994). Ett annat unikt drag är växlingen mellan tal och skrift som påverkar hela skrivprocessen, eftersom skribenterna fortlöpande går tillbaka och granskar det de skrivit i stället för att vänta med revideringen tills textutkastet är färdigskrivet.

Sociokulturellt inriktad forskning om tal och samtal under skrivprocessen på ett andraspråk har så gott som uteslutande bedrivits i USA. En studie som fått relativt stor uppmärksamhet är de Guerrero & Villamils (1994) undersökning om kollaborativ kamratrespons i grupper med vuxna spansktalande inlärare av engelska som andraspråk. Författarna kom fram till liknande resultat som Daiute & Dalton (1988) och Hansen (1999), nämligen att den sociala interaktionen bidrog till att studenterna använde en rad både explicita och implicita metakognitiva strategier som t.ex. att värdera och bedöma olika lösningsför-

slag och att förklara språkliga kriterier. Ett intressant resultat som skiljer undersökningen från tidigare studier är att informanterna till övervägande del fokuserade på form och lexikon under responssamtalen, och det var även denna typ av språklig respons som i störst utsträckning ledde till justeringar i responsmottagarens revideringsarbete. Författarna kopplar detta resultat till informanternas andraspråksbakgrund.

En intressant svensk undersökning som har relevans i det här sammanhanget är Inger Lindbergs (1998, 2003) forskning om kollaborativt smågruppsarbete kring rekonstruktion av uppläst text enligt dictoglossmetoden. Lindbergs undersökning, som är genomförd inom ramen för sfi-undervisning, visar tydligt att kollaborativt skrivarbete tvingar inlärare att uttrycka sin metakunskap, när det uppstår argumentation i gruppen kring ett språkligt problem. Mig veterligt har ingen tidigare undersökt hur kollaborativt skrivande kan bidra till vår förståelse av vilka språkliga problem som kan vara förknippade med andraspråksstudenter inläring av en vetenskaplig fackgenre i en högskolekontext. Det som skiljer min undersökning från tidigare studier är även att samskrivandet och samtalet under skrivprocessen inte är en arrangerad situation av läraren eller av forskaren utan ett spontant val och en verkligt uppkommen kommunikationssituation (jfr Berge 1988 s. 54 ff.). Från internationellt håll har man efterlyst denna typ av undersökningar om skrivprocessen på ett andraspråk (de Larios et al. 2002 s. 46 f.).

2. Undersökningen

2.1 Datainsamling

Eftersom jag redogjort för projektets datainsamling i en tidigare publikation (Jansson 2004) kommer jag här att begränsa mig till bakgrundsdata som är relevanta för denna studie. Undersökningen baseras på ett empiriskt material bestående av ljudupptagningar av elva kollaborativa skrivargrupperns interaktion kring skrivandet av ett antal laborationsrapporter som ingick i en kurs i data-teknik för högskoleingenjörer. Inspelningarna är gjorda på en högskola i Stockholmsregionen. I materialet ingår även studenternas, dvs. gruppernas gemensamma, laborationsrapporter, etnografiska studier i högskolemiljön samt intervjuer med studenter och lärare. I den här artikeln har jag valt att fokusera på en av skrivargruppernas förhandling kring konstruktionen av två av kursens

sju laborationsrapporter. Dessa två rapporter skrevs i början på kursen och var den andra (labb 2) och den tredje (labb 3) i ordningen.

Labbrapporterna ingick som examination på en kurs sent i utbildningen, nämligen på ett ettårigt magisterprogram, som kan beskrivas som ett slags påbyggnadsutbildning till det treåriga högskoleingenjörsprogrammet. Tanken var att utbildningen, som var relativt nyinrättad, skulle vara kompetenshöjande och öka studenternas konkurrenskraft på arbetsmarknaden. Det ställdes därför höga krav på rapportens innehållsliga och språkliga utformning. Utöver en disposition för vilka delar som ingick i rapporten på övergripande nivå gavs inga explicita anvisningar för hur rapporten skulle skrivas, utan normerna för den språkliga och innehållsliga utformningen var i hög grad implicita. Genom lärarnas respons, som ofta gavs muntligt, fick studenterna efterhand klart för sig hur rapporten skulle se ut.

Tabell 1. Sammansättning av informantgruppen i undersökningen.

Deltagare ²	Kön	Ålder	Modersmål	Vistelsetid i Sverige
Karman	man	34	kurdiska	10 år
Davoud	man	33	persiska	12 år
Mehrdad	man	30	kurdiska	6 år

Gruppen samarbetade kring utförandet av samtliga sju rapporter på kursen, inte enbart vid framtagande och tolkning av tekniska resultat utan även under själva skrivfasen. En översikt över informantgruppens sammansättning ges i tabell 1.

Samtliga tre informanter är andraspråksbrukare och har påbörjat sin andraspråksinläring i vuxen ålder. Davouds förstaspråk är persiska, medan Karman och Mehrdad har kurdiska som förstaspråk och persiska som andraspråk – för dem är svenskan följaktligen ett tredje språk. Alla tre är persisktalande och har valt att samarbeta i samma skrivargrupp. Kodväxling förekommer därför i viss utsträckning i inspelningarna, ett resultat av potentiellt intresse som jag får anledning att återkomma till i framtida studier. Jag har i förekommande fall angivit den persiska replikens längd i sekunder. I analysen har jag redogjort för innehållet i replikerna, men däremot har jag inte återgivit de persiska transkriptionerna³ i utdragen. Ytterligare en omständighet som visar på komplexiteten i gruppens språkliga situation är att labbmanualer och kurslitteratur var engelsk-

² Namnen är fingerade.

³ Transkriptioner och tolkning av innehållet i de persiska replikerna i utdragen har genomförts av Helena Bani-Shoraka, fil. dr i iranska språk och forskare vid SCASSS (The Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences).

språkiga. Labbrapporterna skrevs på svenska och läraren fäste stor vikt vid att studenterna höll sig till svensk fackprosa så långt som möjligt.

Rapporterna skrevs vid tre tillfällen i en av högskolans datasalar utanför lektionstid med drygt en veckas mellanrum. Det tredje tillfället ägnades åt revidering av labb 2. En av deltagarna, Mehrdad, deltog på grund av förhinder endast vid denna skrivsession. Han förekommer av den anledningen endast i två av de transkriptionsutdrag som visas i analysen.

Inspelningen gick till så att en bärbar minidiskspelare placerades på bordet mellan gruppdeltagarna. Jag var närvarande vid inspelningstillfällena men försökte hålla mig så mycket i bakgrunden som möjligt. Ljudupptagningarna med minidiskspelare har fungerat väl både i tekniskt och metodiskt avseende – ljudkvaliteten är alltigenom god och informanterna verkar heller inte ha störts nämnvärt av inspelningsproceduren. Deltagarna satt framför samma dator under samtliga skrivsessioner i inspelningarna och turades om att ha kommandot vid tangentbordet. Davoud har dock ett visst övertag här – han sköter nedskrivningsarbetet i åtta av de elva transkriptionsutdrag som visas i analysen.

2.2 Transkription

Inspelningstiden för gruppens interaktion kring de två rapporter som ligger till grund för denna undersökning uppgår till 11 timmar och 30 minuter (5 timmar och 5 minuter för labb 2, 6 timmar och 10 minuter för labb 3 och 15 minuter för revidering av labb 2). Inspelningen täcker så gott som all tid som ägnats åt de skriftliga rapporterna. Jag har tillämpat en så noggrann transkriptionsteknik som möjligt. Anledningen är att jag inte bara undersöker innehållet i samtalet, dvs. gruppdeltagarnas kommentarer om språk, utan att även interaktionella drag i samtalsdiskursen såsom pauser, röststyrka, intonation, skratt och uppbackningar (av typen *ja, jaha, åkej*) tillskrivs betydelse i analysen. Utgångspunkten för transkriberingen har varit en dialogisk språksyn med rötter i CA-analysen, där ett interaktionellt bidrag ska ses som ett samarbete mellan samtalsdeltagarna (Londen 1995, Linell 1998). Ett yttrande kan därför aldrig analyseras isolerat utan ska förstås i relation till tidigare yttranden och till den yttre, sociala kontexten. Alla pauser i talflödet har noga angivits i antal sekunder inom parentes. Om inte annat anges kan dessa pauser förklaras med att talaren funderar över en formulering. Sådana pauser omnämns som *tankepauser* i analysen. I ett mindre antal fall är det fråga om en paus orsakad av att talaren är upptagen av själva nedskrivningen, vilket i så fall har angivits i transkrip-

tionen. Detta har nämligen varit möjligt att avgöra, eftersom ljudet från tangenttryckningarna kan uppfattas i inspelningen. Att skilja på de olika typerna av pauser är relevant för analysen med tanke på att förekomsten av tankepauser kan belysa en viktig aspekt i skrivprocessen. De symboler jag använder mig av vid transkriptionen förtecknas sist i artikeln.

2.3 Analysprinciper

Analysen av inspelningsmaterialet baseras på de interaktionssekvenser där ett specifikt problem som kan relateras till den språkliga aspekten av genrekompetensen fokuseras. En episod inleds med att en deltagare upptäcker en problempunkt i samband med textkonstruktionen och initierar en diskussion, och den avslutas när diskussionen är slutförd (jfr Linell 1998 s. 183, Swain 1998 och Lindberg 1998 s. 203).

Kategoriseringen i denna undersökning baseras på Hillocks (1987) texttriangel, som innefattar olika abstraktionsnivåer i texten. På global nivå urskiljer jag episoder där deltagarna fokuserar problem som rör övergripande textmönster (*organisering av idéinnehåll* samt *utförlighet och utveckling av idéinnehåll*). På lägre, lokala abstraktionsnivåer räknar jag med episoder där informanterna är koncentrerade på problem på sats- och ordnivå. I tabell 2 visas hur problemepisoderna fördelar sig på de olika typerna i materialet.

Tabell 2. Antal språkrelaterade problemepisoder i inspelningsmaterialet fördelade på kategori.

Labbrapport	Kategori av episod						Totalt
	Organisering av innehåll	Utförlighet och utveckling av innehåll	Ord och fraser	Interpunktation	Ortografi	Grammatisk form och syntax	
Labb 2	9	33	31	1	7	19	100
Labb 3	9	32	44	6	9	16	116
Totalt	18	65	75	7	16	35	216

Som framgår av tabellen överväger de lexikala problemen framför de övriga kategorierna på lokal nivå om man ser till andelen av det totala antalet episoder i materialet. I labb 3 utgör de den största och i labb 2 den näst största kategorin. Tillsammans med övriga kategorier på ord- och satsnivå (ord/fras, interpunktion, ortografi och grammatisk form/syntax) är de mer frekventa än episoder på textens globala nivå i inspelningsmaterialet från bägge labbrapporterna.

Problemkällan i episoder av typen ord och fraser, som fokuseras i den kvalitativa analysen av samtalsdiskursen, kan utgöras av ett enskilt ord eller en ordkombination (av typen *dra en slutsats*). Anledningen till att jag har valt att begränsa mig till ordvalsproblem i analysen är dels att de utgör den största delen i materialet i förhållande till övriga problemtyper, dels att de är intressanta både i ett genrekonstituerande perspektiv och i ett andraspråksperspektiv. Såsom alla textsorter väcker vetenskapliga fackgenrer prototypföreställningar om det språkliga uttrycket på lokal textnivå (jfr Ledin 1999 s. 23 f.). Hit hör de klart fackområdesbundna fackorden och ord ur det allmänna ordförrådet, av vilka vissa är överrepresenterade inom ett givet område, där de har en ämnesspecifik betydelse utan att vara helt fackområdesbundna (jfr Ralph 1980 s. 167). Den senare kategorin är representerad i ett brett register av formellt skriftspråkliga genrer i vetenskaplig och utredande sakprosa. Vid en närmare analys av de lexikala problemepisoderna i tabell 2 framgår att det är de formellt skriftspråkliga orden av allmänvetenskaplig karaktär ur det allmänna ordförrådet som utgör problemkälla i de flesta fall. De förekommer i 44 av de totalt 75 lexikala episoderna (59 procent). Som exempel kan nämnas substantiven *förfarande* och *fördröjning* av vilka det senare används i en abstrakt, ämnesspecifik betydelse begränsad till fackområdet telefoni. De klart fackområdesbundna orden (t.ex. de rena facktermerna *hubb* och *batch*) förekommer i 25 episoder (33 procent). Allmänna ord som tillhör en mer stilneutral vokabulär (t.ex. *tog* i st.f. *var*, *ta* i st.f. *ha*, *men* i st.f. *och* etc.) med låg relevans för textens anpassning till den aktuella genren utgör problemkälla i endast 6 episoder (8 procent).

Att fokusera på lexikala problem framstår även som högst relevant i ett andraspråksperspektiv. Det finns ett flertal studier som visar att det tar mycket lång tid för en andraspråksinlärare att tillägna sig full behärskning av ords betydelseaspekter (se t.ex. Verhallen & Schoonen 1993, Enström 1996 och Haastrup & Viberg 1998).

För att kunna diskutera utvecklingspotentialer i informanternas kollaborativa skrivande utifrån antagandet att språkinläring är inbäddad i språkanvändning i alla sociala kontexter ska jag i det följande närstudera transkriptionerna och se vad som händer i samtalet, när en deltagare upptäcker ett lexikalt problem. Mitt syfte med analysen är att peka på såväl kvalitetsdrag som begränsningar som skapas i deltagarnas interaktion. Eftersom tidigare forskning har visat att kvaliteten i diskursformen är väsentligt för läranderesultatet (Gere & Stevens 1985, Daiute & Dalton 1988, Sweigart 1991, Hoel 2001) är jag intresserad av att veta vilka metaspråkliga strategier som deltagarna använder när ett ordvalsproblem initieras i kontexten.

I analysen kommer jag att utgå från några preciserade frågeställningar som ska belysa kvaliteten såväl i diskursen som i resultatet. Jag kommer att studera hur ett problem relevantgörs, dvs. aktiveras, i kontexten, om ordet/ordkombinationen utgjort problemkälla i en tidigare kontext, om initiativet leder till förhandling om olika alternativ, om deltagarna värderar och motiverar olika lösningsförslag, antingen explicit genom metaspråkliga kommentarer eller implicit genom olika interaktionella drag i diskursen samt i vilken grad expertrollen växlar mellan deltagarna. Till sist kommer jag att diskutera adekvansen i de lexikala val som deltagarna slutligen hamnar på i textversionen, dvs. i vilken mån deras ordval närmar sig genreadekvata lösningar. När jag bedömer genreadekvansen tar jag hänsyn till vilken relevans ordet har för textens genreanpassning på så sätt att det ingår i ett fackområdesspecifikt eller allmänvetenskapligt/allmänspråkligt och formellt skriftspråkligt register.

2.4 Metaspråkliga strategier i lexikala problemepisoder

Transkriptionsutdragen som jag utgår från i analysen är inte slumpmässigt valda utan har plockats ut med tanke på att de ska vara någorlunda representativa för materialets totalt 75 lexikala problemepisoder utifrån vilken typ av ord som ger upphov till problemkällor under skrivandet. Ett annat viktigt urvalskriterium har varit att utdragen ska ge en bild av deltagarnas användning av metaspråkliga strategier såsom de framträder i materialet som helhet.

Ett ord som utgör källa till problemepisoder på flera ställen i materialet är kohesionsmarkören *ovannämnda*. Utdrag 1 kommer från interaktionen kring labb 2, där ordet är föremål för förhandling första gången (Da = Davoud, Ka = Karman):

(1)

1. Da: ja: bra förklarat (.) dessa värden har matats in i simuleringsverktyget (3)
2. OVANNÄMNDA värden (.) för att när du säger dessa då tittar man ner
3. (Ka: aha) intuitivt
4. Ka: åkej
5. Da: ((replik på persiska 2 s.))

Ordvalsproblemet i utdrag 1 initieras av Davoud, som stannar upp i högläsningen av en mening, som deltagarna precis har konstruerat tillsammans (rad 1). Efter en tre sekunders tankepaus (rad 1) föreslår han själv den alternativa lösningen *ovannämnda*. Karman, som sköter inskrivningen vid tangentbordet, visar genom instämmande återkopplings signaler (rad 3–4) att han accepterat

ändringsförslaget. Davouds försök till motivering på rad 2–3 av den språkliga justeringen i texten vittnar om en viss medvetenhet om ordens semantiska innehåll. Motiveringen att man intuitivt tittar ner när man säger *dessa* visar att deltagaren har en form av metaspråklig insikt om hur de två kohesionsmarkörerna *dessa* och *ovannämnda* skiljer sig åt semantiskt, som han här försöker förklara för sin kamrat. Efter Karmans instämmande på rad 4 upprepar Davoud denna ordförklaring på persiska (rad 5). Faktum är att Davouds försök till förklaring träffar rätt: kohesionsmarkören *ovannämnda* kan fungera som sambandslänk mellan större textavsnitt, medan det deiktiska pronomenet *dessa* är utpekande i situationen och inte har samma tillbakasyftande räckvidd som *ovannämnda*. I sitt sammanhang i texten skulle båda orden ha fungerat väl, eftersom det inte var fråga om att binda samman större textavsnitt utan snarare att syfta tillbaka på referenter i den närmaste språkliga kontexten. Ser man däremot till textens genreanpassning har deltagarna närmast sig en adekvat lösning, eftersom *ovannämnda* är exempel på den typ av sambandsord som är utmärkande för ett allmänvetenskapligt och formellt skriftspråkligt register.

Några minuter senare är ordet *ovannämnda* i samma mening som i utdrag 1 problemkälla till en ny episod. Karman har fortfarande kommandot vid tangentbordet och denna gång är det grammatikkontrollens markering som är upptakten till att problemet relevantgörs:

(2)

1. Da: vad säger den (.) beakta ordformen ovannämnda ()
2. Ka: nej () byråkratisk
3. Da: aha
4. (4)
5. Ka: åkej de e bra (.) vi sitter inte å (.) åkej↑

I utdrag 2 har informanterna precis fortsatt innehållsdiskussionen efter den lexikala justeringen i utdrag 1, då grammatikkontrollens markering under ordet *ovannämnda* uppmärksammas av den ene deltagaren. Av Davouds replik på rad 1 (»vad säger den») framgår att han ställer sig frågande till Words stilkommentar. Han får då hjälp med att tyda den av Karman som fyller i med ordet »byråkratisk». Davouds instämmande respons på rad 3 tyder på att han slutligen förstått kommentaren. Efter en fyra sekunders tankepaus lämnar deltagarna problemet och återvänder till innehållsdiskussionen (rad 5).

Som redan framgått av analysen av utdrag 1 återfinns ordet *ovannämnda* i textversionen och av sammanhanget framgår att ordet är använt på ett adekvat sätt. I motsats till i utdrag 1 leder dock inte det initierade problemet i utdrag 2

till en förhandling, där andra alternativ till formuleringar föreslås och prövas.

Nästa gång ordet utgör problemkälla är i labb 3. I utdrag 3 kommer vi in i förhandlingen då deltagarna precis har kommit fram till ett förslag till formulering av en mening (rad 1). I motsats till i utdrag 2 initieras problemet denna gång av den ene deltagaren utan hjälp av grammatikkontrollens markering:

(3)

1. Da: ehh (5) de fyra typer av internet lan som behandlas ((replik på persiska 0,5
2. s.)) ehh
3. (3)
4. Ka: du kan säga så här (.) de (7) dom OVANNÄMNDA (2) nät- (.) nätverktyper
5. (2) är följande
6. (2)
7. Da: ja de kan du också säga (.) de var byråkratiskt
8. Ka: ((skrattar)) (1) denna del av rapporten ((replik på persiska 0,5 s.))
9. Da: ((replik på persiska 0,4 s.)) dom fyra internet lan som (2) dom fyra internet
10. lan (1) som behandlas är bla bla bla (.) eller de ovannämnda (1) dom
11. ovannämnda kan du också säga de e ingen fara (1) ((replik på persiska
12. 0,5 s.))
13. (3)
14. Ka: dom tidigare nämnda (.) nej
15. Da: ja ((replik på persiska 1 s.)) (1) dom (2) fyra olik- (.) dom fyra (.) ((replik på
16. persiska 0,5 s.)) typer av internet lan (2) dom fyra (2) som som (.) behand-
17. las
18. Ka: mm

På rad 1 börjar Davoud efter en lång tankepaus att formulera en mening som han inte fullbordar. Han stannar upp i formuleringsarbetet och växlar till persiska, då han säger till Karman, som även vid detta tillfälle sköter inskrivningen vid tangentbordet, »skriv här / här». Därpå följer en tankepaus igen (rad 3). På rad 4 relevantgör Karman ett lexikalt problem, när han föreslår en alternativ formulering till den fras som påbörjats av Davoud i föregående tur: »dom ovannämnda nätverktyper är följande». Detta alternativ värderar Davoud som »byråkratiskt», men ändå lika godtagbart som den ursprungliga formuleringen (rad 7: »de kan du också säga / de var byråkratiskt»), som följs av ett skratt som respons från Karman, som därefter försöker med en ny formulering, som avbryts av en kort replikväxling på persiska, då Karman frågar »vad gjorde du nu då» (rad 8), som följs av en respons från Davoud (rad 9: »inget särskilt»). Tolkningen av denna replikväxling är inte helt tydlig, men anspelar förmodligen på någonting som händer vid själva nedskrivningen vid tangentbordet. I sin kommentar på rad 7 anspelar Davoud skämtsamt på gruppens tidigare problemepi-

sod i labb 2, då grammatikkontrollen varnade för användningen av ordet *ovannämnda* som byråkratiskt, ett resultat som framgick av utdrag 2. De långa pauserna på rad 1, 3 och 4 är tankepauser då deltagarna stannar upp i formulering och nedskrivning. Jag tolkar Karmans tankepauser på rad 3 och 4 som att han denna gång är mån om att uppnå en stilistiskt adekvat formulering. Att det är just ordet *ovannämnda* som fokuseras tyder den emfatiska betoningen av ordet på (rad 4). På rad 9–12 upprepar Davoud de båda alternativen, som han nu värderar som likvärdiga: »dom ovannämnda kan du också säga / de e ingen fara». Att båda alternativen är lika bra bekräftar han därefter på persiska (rad 11–12: »du skulle kunna säga så»). Efter en tankepaus lägger Karman fram ytterligare ett förslag (rad 14: »dom tidigare nämnda»), som kan tolkas som ett enklare och mindre »byråkratiskt» alternativ. Han förkastar emellertid förslaget efter en kort paus, som följs av en kort respons på persiska från Davoud, då han backar upp Karmans förslag (rad 15: »jo / skriv så här som du gjort»). Därefter återgår Davoud till den ursprungliga formuleringen »dom fyra typer av internet lan» (rad 15–16), som även accepteras av Karman (rad 18) och som slutgiltigt hamnar i textversionen. I den persiska repliken på rad 15–16 (på 0,5 sekunder) instrueras Karman av Davoud att ta bort något han skrivit (»deleta/sudda ut det där»).

I utdrag 3 avbryter Karman Davoud i hans formuleringsfas och föreslår alternativa formuleringar. I detta avseende skiljer sig exemplet från utdrag 2, där förhandlingen ledde till ett godkännande av ordet *ovannämnda* och då de därför avstod från att söka efter och pröva alternativ. Att Karman fäster vikt vid att hitta en adekvat formulering framgår av en rad drag i samtalsdiskursen: de långa tankepauserna i anslutning till de föreslagna alternativen (rad 3, 4 och 13), den emfatiska betoningen på ordet *ovannämnda* samt det faktum att han inte nöjer sig med ett förslag utan går vidare i sökningen efter fler alternativ. Det är även intressant att Karman får respons av Davoud som fångar upp alternativen och värderar dem. I denna bemärkelse är deltagarna mer explicita än i utdrag 1 och 2. Vilka motiveringar som har styrt deras slutgiltiga val, dvs. varför de fastnar för formuleringen »de fyra typer av internet lan» utan någon av de föreslagna sambandsmarkörerna *ovannämnda* eller *tidigare nämnda*, är däremot en tolkningsfråga. En möjlig tolkning är att deras val bär spår av grammatikkontrollens stilkommentar i en tidigare kontext och att de därför denna gång väljer det mer stilneutrala alternativet. Ser man till den akademiska kontext som informanterna ska anpassa sig till, skulle något av de bägge alternativen som inte kom med i textversionen ha varit mer adekvat. Innehållet i de persiska replikerna utgörs i de flesta fall av inskjutna kommentarer och uppback-

ningar från Davoud, då han guidar Karman vid tangentbordet. Davouds strategi på rad 11–12 tolkar jag dock som ett metaspråkligt drag, då han understryker en värdering av två ord som likvärdiga genom att bekräfta sitt ställningstagande på persiska (»du skulle kunna säga så«).

I utdrag 4, som kommer från labb 3, har Davoud kommandot vid tangentbordet, och det är också han som relevantgör ett ordvalsproblem:

(4)

1. Da: men efter 600 kbites per sekund börjar en ständig ökning av-
2. Ka: fördröjningvärdet
3. Da: ja just de fördröj- fördröj:- dröj:ningen (Ka: nej) att märkas (1) vad säger du nu
- 4.
5. Ka: men efter sex-
6. Da: hundra kbites per sekund då börjar en ständig ökning av fördröjningen
7. (2) ehh jag har en bättre (nedskrivning 1 s.) göra sej synbart
8. Ka: mm
9. Da: å:h
10. Ka: detta tolkas (.) eller (.) detta kan tolkas
11. Da: hell Davoud
12. ((skrattar))
13. Da: the god of hh
14. Ka+Da: of the rapport
15. ((skrattar))

I utdrag 4 söker Davoud en värderande respons från Karman på den formulering han föreslagit (rad 3–4 »vad säger du nu«). Karman hinner dock inte ge någon respons förrän Davoud tar saken i egna händer och börjar läsa meningen högt igen. Efter en tankepaus frambringar han ett alternativ till frasen »att märkas« (rad 7). Varför Davoud föreslår denna justering är en tolkningsfråga, eftersom han inte ger någon explicit motivering. Att han är nöjd med sitt förslag framgår av en rad signaler i diskursen: interjektionen »åh« på rad 9, exklamationen »hell Davoud« på rad 11, följt av ett gemensamt skratt, samt interaktionen på rad 13–14, där han i samstämmighet med Karman utnämner sig själv till »the god of the rapport«, varpå båda utbrister i skratt. Dessa signaler och känslouttryck kan tolkas som att hans ändringsförslag, som sedan hamnar i textversionen, är ett stilistiskt val och ett försök att anpassa ordvalet till det han uppfattar som ett vetenskapligt register. Att han söker Karmans respons på rad 3–4 (»vad säger du nu«) samt att han stannar upp i formuleringen och gör en tankepaus på rad 7 pekar mot att han tillmäter ordvalsproblemet en viss betydelse. Här undrar man om inte deltagarna ändå hamnar lite fel i sitt val, och om det inte är den näraliggande ordkombinationen *göra sig märkbar* som Davoud

är ute efter. Verbfrasen *att märkas* innebär att något observeras av mottagaren, medan *göra sig märkbar* förutsätter någon typ av aktivitet hos agenten/källan. Den senare lösningen skulle ha varit mer adekvat än frasen *göra sig synbar*, som inte är riktigt idiomatiskt gångbar. En sökning i Press 97 i Språkbanken ger vid handen att adjektivet *synbar* i de flesta belägg används attributivt (t.ex. *en synbar förändring*) och endast undantagsvis predikativt (*?förändringen är synbar*). Huruvida semantiska eller stilistiska kriterier har styrt deltagarnas strategi att byta ut frasen *att märkas* mot att *göra sig synbar* förblir emellertid en tolkningsfråga. Det finns dock drag i diskursen som jag pekat på i analysen som tyder på att deltagarna eftersträvat en mer formell rapportstil och ett slags »vetenskaplighet» och att det därför är det senare alternativet som är troligt. Även om ordet inte är adekvat från idiomatisk synpunkt ger deltagarnas strategier alltså uttryck för en viss känsla för vad som utmärker ett allmänvetenskapligt och formellt skriftspråkligt register.

I utdrag 5 (från labb 3) möter vi deltagarna när de håller på att tolka data utifrån en graf (Davoud har kommandot vid tangentbordet). På rad 1–3 gör Karman en trevande ansats till formulering, som avbryts av flera tankepauser. Till sist övergår han till persiska och frågar Davoud om en engelsk term (rad 2–3: »vad är det för något»), som följs av ett ohörbart svar från Davoud (rad 4):

(5)

1. Ka: från ehh: grafen (1) kan man se att (2) (Da: ja) switchen har högre värde på
2. fördröjning (1) på grund av den här (1) ja (4) store å ((replik på persiska
3. 0,4 s.))
4. Da: store [()]
5. Ka. [store and forward
6. ((skrattar))
7. Da: av (1) av grafen
8. Ka: ser man
9. Da: framgår
10. Ka: ja framgår
11. Da: ja ((nedskrivning i 2 s.)) framgår att (Ka: att) switchen ger mer fördröjning

På rad 7–8 tar Davoud och Karman en ny ansats och börjar formulera en mening i samkonstruktion (»av grafen ser man»). Här sker det första stilförändrande steget när den ursprungliga frasen med hjälpverb *kan man se* (rad 1) ändras till frasen *ser man* utan modalitetsmarkör. Nästa justering sker på rad 9 då Davoud är snabb att föreslå verbet *framgår* som alternativ till frasen »ser man». Alternativet godtas utan motargument av Karman, som svarar instämmande varpå han upprepar ordet (rad 10: »ja framgår»). Davoud bekräftar över-

enskommelsen med en återkopplingsignal (rad 11: »ja») och återgår därpå till textformuleringen och nedskrivningen, nu med konstruktionen *ser man* i frasen *av grafen ser man* utbytt mot verbfrasen *framgår*, som hamnar i textversionen. Pausen på rad 11 är orsakad av att talaren är upptagen av nedskrivningen vid tangentbordet. Inte heller denna gång erbjuder deltagarna några motiveringar till de språkliga justeringarna. I motsats till i föregående utdrag finns inga drag i diskursen i form av exklamationer, pauser och prosodiska mönster som kan tolkas som implicita värderingar. Att valsituationer uppstår och att de leder till lexikala justeringar är i sig intressant. Det finns visserligen en semantisk skillnad mellan alternativen *ser man* och *framgår* – orden har inte exakt samma uppsättning av betydelsekomponenter, men frågan är om det inte snarare är stilistiska kriterier som styr deltagarnas strategier även denna gång. Verbfrasen *framgår* är ett mycket gångbart allmänvetenskapligt språkligt redskap i akademiska fackgenrer, och brukas i samband med tolkning av data som presenteras i grafisk form. Båda alternativen skulle ha fungerat väl i sitt sammanhang i texten, men *framgår* är utan tvekan ett mer adekvat val med tanke på textens genreanpassning. Även den första justeringen från *kan man se* till *ser man* måste betraktas som ett stilsförändrande steg, eftersom den senare frasen signalerar en mindre grad av reservation jämfört med den först valda frasen, som ger uttryck för en osäkerhetsgardering.

I utdrag 6 (från labb 3) föreslår deltagarna flera alternativ innan de landar på en ordform som de är nöjda med:

(6)

1. Da: utan någon ((nedskrivning 3 s.)) (Ka: fem millisekund) ja (3) så där utan
2. nästan ingen fördröjning
3. Ka: mm
4. (4)
5. Da: ((replik på persiska 3 s.))
6. Ka: kännbart fördröjning
7. Da: nästan ingen ((replik på persiska 1 s.))
8. Ka: ingen märkbart
9. Da: ((replik på persiska 0,5 s.)) märk-
10. Ka: ((replik på persiska 7 s.))
11. Da: nämnvärt (2) utan ((nedskrivning 3 s.)) någon ((nedskrivning 3 s.)) något nämnvärt fördröjning

På rad 1–2 föreslår Davoud, som har kommandot vid tangentbordet, formuleringen »utan nästan ingen fördröjning». Problemkällan i detta exempel är både av grammatisk och lexikal natur. Från grammatisk/idiomatisk synpunkt hade

konstruktionen »nästan utan någon fördröjning» varit mer adekvat. Det grammatiska problemet i den felkonstruerade nominalfrasen »utan nästan ingen fördröjning» rör den inbördes ordningen mellan bestämningarna *utan* och *nästan* samt valet av indefinit pronomen (*ingen* i st.f. *någon*). Tankepausen på rad 1 under formuleringsarbetet samt den långa tankepausen på rad 4 tyder på en viss tveksamhet från deltagarna beträffande adekvansen hos den föreslagna formuleringen. Denna tolkning styrks av att deltagarna i den efterföljande interaktionen prövar flera alternativa formuleringar. På rad 6 föreslår Karman alternativet »kännbart fördröjning». Davoud prövar då att återgå till den ursprungliga formuleringen »nästan ingen fördröjning», som han kommenterar på persiska (»det betyder att det finns men»), men avbryts av Karman som föreslår adjektivet »märkbart» (rad 8). Det senare alternativet kommenteras med en persisk-svensk replik av Davoud (rad 9): »du gillar märk-». Davouds kommentar besvaras på persiska av Karman, som garderar sig mot ordet genom att säga att han egentligen inte tycker om det: (rad 10: »nej jag gillar inte det / jag vill bara att det ska vara bra»). Davoud lägger då fram ytterligare ett alternativ, »utan något nämnvärt fördröjning», som han skriver ner (rad 11–12) och som också återfinns i textversionen. I den persiska repliken på rad 5 kommenteras en gammal rapport som deltagarna har som modell (»vi borde inte titta på den här rapporten / den är inte viktig»). Liksom i föregående exempel är det svårt att veta om det är semantiska, grammatiska/idiomatiska eller stilistiska kriterier som styr deltagarnas strategier. Det troliga är att de söker efter ett ord som nyanserar uttrycket »utan nästan ingen fördröjning» och som mer precist motsvarar det innehåll de vill uttrycka, dvs. att fördröjningen var så försumbar eller närapå obefintlig (jfr deltagarnas formulering »utan nästan ingen fördröjning») att den inte var nämnvärd. Denna strategi kan samtidigt tolkas som ett tecken på att deltagarna är måna om att uppnå ett innehållsligt adekvat uttryck, vilket i sig vittnar om en viss implicit genrekompetens, dvs. en förmåga att inta ett mottagarperspektiv genom att eftersträva begriplighet på den konkreta språkliga nivån. Orden *kännbar*, *märkbar* och *nämnvärd* är allmänspråkliga. För att kunna använda orden rätt måste man känna till att de uttrycker olika grader av förändring av ett tillstånd. I den kontext där orden förekommer i texten skulle samtliga alternativ ha fungerat väl stilistiskt. Möjligen är det alternativ som deltagarna landar på, *nämnvärd*, mer formellt skriftspråkligt än de övriga två och därmed mer adekvat ur genresynpunkt. Sannolikt är ordet även det alternativ som bäst uttrycker avsett innehåll i sammanhanget. Liksom i utdrag 1 och 3 uttrycks viss metakunskap på persiska, när Karman på rad 10 som svar på Davouds fråga antyder att han valt ordet *märkbart* för att han vill att resultatet

ska bli bra, trots att han inte »gillar» ordet. Här får man ett intryck av att skribenternas kommentarer gäller ordets stilnivå.

I utdrag 7, som kommer från interaktionen kring labb 3, initieras ett problem kring användningen av ordformen *vad gäller* som svar på grammatikkontrollens markering. Situationen är den att deltagarna tidigare under samtalet kring samma labbrapport har diskuterat ordformen *vad gäller*, som Davoud undviker att använda med motiveringen att han inte »gillar» den. I transkriptionsutdraget avbryter Davoud, som har kommandot vid tangentbordet, diskussionen kring tolkningen av en graf, när grammatikkontrollens markering under formuleringen *vad gäller* dyker upp (rad 1):

(7)

1. Da: vad betyder det här (1) han gillar inte (.) han gillar inte heller »vad
2. gäller » ((läser ur grammatikkontrollens kommentar)) »beakta ordformen
3. vad gäller (.) i vanlig text kan det kännas invecklat å byråkratiskt» (.) e de
4. vanlig text det här (.) de här e inte vanlig text det här e en d-uppsats
5. Ka+Da: ((skrattar))
6. Da: med ökning av bithastighet (.) vad gäller switchen så syns en proportio-
7. nell åkning ökning (.) åkning (.) åker båt (.) ökning på fördröjningen i
8. samband med ökning av bithastigheten (3) de e bra (.) de e en invecklad
9. mening (Ka: ja) ingen djävel fattar (.) de e bra (2) vad hände sen
10. Ka: detta tolkas som

På rad 1–2 refererar Davoud till gruppens tidigare interaktion kring formuleringen *vad gäller* genom att säga att grammatikkontrollen i Word »inte heller» accepterar denna ordform (»han gillar inte heller vad gäller»). Eftersom Davoud konstaterar att rapporten i det här fallet inte är en vanlig text får man förmoda att han menar att det är en vetenskaplig text (rad 2–4). Min tolkning är därför att grammatikkontrollens stilkommentar angående ordformens användning uppfattas korrekt av Davoud, som konstaterar att uttrycket kan användas i en text med rapportens genrekrav som i det här fallet närmar sig en d-uppsats. Davouds respons på Words förklaring, »de här e inte vanlig text / de här e en d-uppsats», återspeglar en uppfattning som kommit till uttryck i en tidigare kontext i samtalet kring samma labbrapport, nämligen att textens längd och kvalitetskrav snarare borde motsvara en d-uppsats än en vanlig labbrapport (Da: »det här är en d-uppsats för fan / c-uppsats skrev vi senast»). Davoud syftar i denna replik på examensarbetet på högskoleingenjörsutbildningen, som kvalitetsmässigt motsvarar en c-uppsats enligt högskolans nivåkrav. Här ställs deltagarnas tidigare bakgrundskunskaper mot grammatikkontrollens förklaring, när labbrapporten jämförs med andra akademiska studenttexter. Att kon-

texten upplevs som bekant av den andre gruppdeltagaren, Karman, bekräftas av dennes instämmande skratt (rad 5).

På rad 6–8 högläser Davoud den mening som ordformen »vad gäller» ingår i, varefter han värderar meningen med en stilkommentar (»de e bra / de e en invecklad mening / ingen djävel fattar / de e bra»), som Karman instämmer i genom att inflika ett »ja» (rad 9). Efter en tankepaus på två sekunder lämnar gruppen det lexikala problemet och återgår till tolkningen av tekniska data (rad 9–10).

Ordformen *vad gäller* återfinns i den textversion som lämnades till läraren. Frasen tillhör ett formellt skriftspråkligt register och får därmed anses som genreadekvat. I motsats till i föregående utdrag avstår gruppen från att pröva alternativa formuleringar. De språkliga värderingar som deltagarna gör kan dock på ett implicit sätt säga något om deras uppfattning om vad som är utmärkande för ett vetenskapligt register. En möjlig tolkning är att gruppen anser att ordformen *vad gäller*, som Word varnar för som byråkratisk och invecklad, passar i rapporten, eftersom de anser att den inte räknas som »vanlig text». Denna tolkning bekräftas även av att gruppen värderar meningen som ordet ingår i som bra, eftersom den är »invecklad» (rad 8). Sammantaget pekar alltså samtalsstrategierna i utdrag 7 i en enda riktning, nämligen att informanterna strävar efter att författa en vetenskaplig text.

Utdrag 8 kommer från interaktionen kring labb 2 (Davoud vid tangentbordet). Ordvalsproblemet gäller att hitta en svensk motsvarighet till det ämnes-specifika engelska fackordet *task*. Problemet initieras och relevantgörs av den ene deltagaren, Karman, genom att han föreslår olika alternativ och söker efter Davouds respons (rad 1: »simuleringsval / simuleringstask / eller»):

(8)

1. Ka: i annan simulering (.) simuleringsval (.) simuleringstask eller
2. Da: man kan säja simuleringsförfarande (.) Karman då blir det väldigt väldigt
3. väldigt djävligt väldigt=
4. Ka: =simuleringsförsök
5. Da: simuleringsförsöket tror jag e lite mildare sagt
6. Ka: bättre
7. Da: förfarande (.) de blir mycket eh (2) administrativt (Ka: nej) jag hatar ((ned-
8. skrivning 2 s.))
9. Da: procedur (.) förstår du (2) nä
10. Ka: nej de e bra så här (1) försök (.) de ska vara enkelt å lätt alltså
11. Da: ja de ska va enkelt så till å med Göran⁴ kan förstå

⁴ Fingerat namn på läraren på kursen.

I utdrag 8 leder Karmans initiativ till en förhandling, där deltagarna värderar och prövar olika lexikala alternativ. Här ser vi åter ett exempel på hur de ger uttryck för sin uppfattning om ordens stilnivå. På rad 2 ger Davoud respons på Karmans initiativ och föreslår ett alternativ som han försöker värdera, men han når inte riktigt fram till en explicit värdering förrän på rad 5 och 7. Översättningen *simuleringsförsök* anses som »mildare» (rad 5) och föredras framför *förfarande* som förkastas med motiveringen att det är »administrativt» (rad 7). Davoud visar även sin känsla för ordets stilnivå genom ett värderande känslouttryck (rad 7: »jag hatar»). Denna strategi kan tolkas som en positionering mot vad han uppfattar som ett formellt skriftspråk, som han förhåller sig kritisk till. En annan språklig värdering som pekar åt samma håll görs på rad 10–11 då deltagarna uttrycker att det ska vara »enkelt». I detta exempel är deltagarna mer explicita än i föregående utdrag, när de väljer mellan olika alternativ. Deltagarna uppnår även en adekvat lösning – ordet *simuleringsförsök* var den vedertagna svenska term som användes på kursen. De båda alternativen *förfarande* och *procedur* (som föreslås på rad 9) har deltagarna troligen med sig från en tidigare kontext i samma inspelning från Words översättnings- och synonymfunktion, då ordet diskuterades första gången.

Ett annat ämnesbundet fackord som diskuteras vid tre tillfällen under inspelningarna är den engelska facktermen *offered*, som förekommer i kombinationen *offered traffic* i studenternas labbmanual. Den svenska motsvarigheten är enligt kurslitteraturen *erbjuden*, dvs. »erbjuden trafik». Denna term är enligt läraren sedan länge vedertagen inom telefoni. Transkriptionsutdrag 9–11 (samtliga från interaktionen kring labb 2) visar hur deltagarna är på väg att hitta rätt ord men ändå inte når ända fram (Me = Mehrdad):

(9)

1. Ka. nej nej ((replik på persiska 0,4 s.)) det står offered trafik (Da: mm.) inte trafik bara
2. fik bara
3. Da: ja (1) offered trafik (.) vad är offered trafik (.) all trafik (Ka: de e) som kan-
4. Ka: trafik som tillgänglig för dej (.) du kan använda
5. Da: ja (.) all trafik som kan förekomma eller↑
6. Ka: nej nej trafiken som (.) erbju- erbju- erbjudes till dej
7. (4)
8. Da: aha (.) som användare (1) som den som ringer (.) eller vadå
9. Ka: ja ja de e trafik som du kan hantera
10. Da: du menar trafik som linjen erbjuder (1) ere så (1) eller trafik som –
11. ((interaktion på persiska i 6 s.))
12. Da. ((läser ur labbmanualen)) offered trafik is defined as the amount of traffic
13. that COULD be handled in the case of infinite resources ((replik på persiska
14. 3 s.)) de e all trafik som du KAN erbjuda inte bara (.) jag förstår så (1) asså

15. Ka: could be handled
16. (2)
17. Da: °could be handled°
18. Ka: °handled° asså den trafik som du (.) you hh you hh ((skrattar))
19. Da: do you (1) ((båda skrattar)) get it or not
20. ((interaktion på persiska 9 s.))
21. Da: e du säker
22. Ka: ja ja åkej här
23. Da: då skriver vi så här

(10)

1. Da: a ett (.) offered trafik (.) hur gör man (.) hur säger man på eng- på svenska
2. (1) (Ka: eh) offered trafik (2) vad vad säger man
3. Ka: offered trafik ehh:
4. Me: se vad offered offered å så (.) trafik e trafik
5. Da: a ett (.) jag vill säga så har man ökar antal linjer och ökar (2) den där
6. Ka: nej trafiken som man får (Da: ehh↑) trafiken som är tillgänglig (1) den
7. tillgängliga trafiken
8. Da: tillgänglig trafik↑
9. (3)
10. Ka: ((bekräftande återkopplingssignal på persiska 0,5 s.))↑
11. Me: se på offered
12. (1)
13. Da: offered de e-

(11)

1. Da: så här ska jag skriva (2) antal linjer (1) de e[bullshit alltså (2) offered
2. Me: [skrattar
3. Ka: böjd↑
4. Da: [bjöd bjöd
5. Me: [bjöd bjöd (1) bjuden trafik=
6. Ka: =bjudande trafik jaha: åkej
7. Da: bjudande: (1) de påminn- de får mej att tänka på Malmskillnadsgatan jag
8. vet inte varför (.) bjudande bjuder (Me: vi-) trafik bjuder (1) bilar
9. Me+Ka:((skrattar))
10. Da: fan (2) de skulle va SÅ mycket lättare att skriva den här rapporten på eng-
11. elska
12. Ka: javisst visst absolut
13. Da: hundra gånger bättre

Utdrag 9 kommer från förhandlingen kring själva textkonstruktionen, medan utdrag 10 och 11 är hämtade från gruppens revideringsarbete med rapporten, då gruppen precis hade fått lärarens kommentarer.

Kontexten i utdrag 9 är att deltagarna diskuterar hur uppgiftsinstruktionerna i den engelska labbmanualen ska tolkas (Davoud vid tangentbordet), när Kar-

man gör Davoud uppmärksam på ordet *offered* i sammanhanget genom att påpeka – först på persiska och sedan på svenska – att det står *offered* trafik i labbmanualen (rad 1). Davoud initierar då en problemdiskussion kring den engelska termens betydelse (rad 3). Därefter utvecklas en förhandling, då Karman, som denna gång intar expertrollen, prövar olika förklaringar efterhand som Davoud i sin respons signalerar att han inte riktigt förstått ordets rätta innebörd (rad 4–10). Vi ser hur deltagarna pendlar mellan oprecisa och diffusa och mer precisa och adekvata förklaringar av ordet. På rad 6 och 10 är de i verkligheten mycket nära en korrekt tolkning. När de inte riktigt hittar en svensk motsvarighet till termen som de är nöjda med, påpekar Davoud på persiska att han läst om termen någonstans (rad 11) och tar då fram den engelska labbmanualen och läser högt ur den (rad 12), varpå han tolkar innehållet på persiska för att sedan ta samma sak på svenska (rad 14–15). Inte heller labbmanualen hjälper dem fram till rätt lösning, utan leder dem tvärtom på avvägar, eftersom Davoud nu avviker från den mer korrekta förklaringen »trafik som linjen erbjuder/erbjuden trafik», när han med emfas på ordet *kan* omtolkar betydelsen till »de e trafik som du kan erbjuda». Deltagarna dröjer kvar vid den engelska texten genom att upprepa frasen *could be handled* och bolla den mellan sig. Särskilt ordet *handled* verkar orsaka bekymmer, eftersom det upprepas flera gånger och uttalas lågmält och med eftertanke (rad 17–18). Till slut tar deltagarna till persiskan igen på rad 20, då Karman prövar en något utvecklad förklaring (»den trafik du behöver för samtalet / den mängd trafik du behöver för att kunna ringa»). Inte heller denna leder fram till en korrekt svensk motsvarighet till det engelska ordet *offered*, som också återfinns i textversionen.

I utdrag 10–11 möter vi gruppen då de precis fått lärarens återkoppling (Davoud vid tangentbordet). Bland annat har läraren påpekat att i den mån det finns vedertagna svenska termer ska dessa användas framför de engelska. Ordet *offered*, som hamnade i den första textversionen, blir därför föremål för problemdiskussion igen, eftersom deltagarna inte kom fram till en acceptabel lösning förra gången. Den resurs som deltagarna har med sig från det tidigare skrivtillfället är den mindre precisa förklaringen »trafik som är tillgänglig». På initiativ av Mehrdad aktiverar nu deltagarna översättningsfunktionen i Word som resurs i tolkningsarbetet. I utdrag 11 som följer någon minut senare är Davoud inne i Words översättningsverktyg. I den förhandling som följer därefter ser vi prov på hur deltagarna positionerar sig mot den svenska översättning som ges i Word genom skrott och skämt (rad 1–9). Deras kritiska förhållningssätt kan tolkas som att Words översättning gör dem förvirrade. Denna tolkning bekräftas även av slutklämmen på förhandlingen: »de skulle vara så

mycket lättare att skriva den här rapporten på engelska». Även denna gång lämnar deltagarna problemdiskussionen utan att ha kommit fram till ett korrekt svenskt alternativ till ordet *offered*, som därför finns kvar i den andra textversionen.

Förhandlingen kring Words översättning av ordet *offered* är intressant i ett andraspråksperspektiv. De svenska ordformer som erbjuds i Word, *bjuder* och *bjudande*, väcker inadekvata associationer hos deltagarna i stället för att ge dem ledtrådar till den avledda ordformen *erbjuden*. En bidragande orsak till att de inte hittar rätt kan vara att svenskans sätt att bilda verbala sammansättningar genom partiklar är språkspecifikt, vilket kan ha försvårat deltagarnas tillgång till det mentala lexikonet. Det är dock svårt att utifrån samtalsstrategierna i utdragen dra slutsatser om deltagarnas kunskap om ordet. Det finns givetvis en möjlighet att de skulle ha haft tillgång till ordet i en annan kontext som erbjuder andra ledtrådar. Man kan även tycka att det är en brist i Words översättning att ordformen *erbjuden* inte finns som förslag, ett belysande exempel på att verket inte är anpassat till andraspråksbrukare.

3. Resultatdiskussion och teoretisk anknytning

Utifrån resultaten av analysen av transkriptionsutdragen ur materialet ska jag nu med anknytning till tidigare forskning – och med utgångspunkt i de frågeställningar som presenterades inledningsvis – diskutera vilka utvecklingspotentialer i form av *möjligheter* till utveckling av ett ämnesspecifikt språk som skapas i interaktionen under informantgruppens kollaborativa skrivande. Utvecklingspotentialer ska här tolkas som de lärandeprocesser som kan beskrivas i den sociala interaktionen och som kan förmodas vara gynnsamma för studenternas andraspråksanvändning i framtida språkligt krävande situationer. Kort sagt vill jag diskutera på vilket sätt man kan tala om en lärandemiljö, där språkinlärnin är inbäddad i den sociala kontexten.

De resultat jag lyft fram i undersökningen är intressanta för tidigare forskning om andraspråksanvändning och genreinlärnin på en rad punkter. Att tillgången till lexikal precision är en komplikation i informanternas skrivprocess torde ha framgått tydligt av min analys. Detta resultat skall ses i ljuset av den kunskap vi har om ordinlärnin och ordförståelse på ett andraspråk. Behärsknin av ett ord omfattar långt mer än att känna till ordets lexikala kärnbetydelse, som uppges när man slår upp ordet i ett lexikon. För att kunna ett ord

måste man också känna till dess konnotationer, dvs. de bibetydelser och associationer som ordet väcker (jfr Stroud 1979 s. 174 f. och Malmgren 1994 s. 7 ff.). Vidare måste man känna till dess stilnivå och i vilka situationer det används, om det har någon speciell värdeladdning och hur det kan kombineras med andra ord i kollokationer. För en modersmålstalare är detta i regel självklar kunskap som förvärvats genom vardagslivets och skolans språksocialisation. En andraspråksbrukare däremot kan i många fall genom formell språkundervisning och vistelse i målspråkssamhället känna till ett ords lexikala kärnbetydelse, men har inte sällan luckor när det gäller ordets användning.

Hur kan då den lexikala problematiken i informanternas skrivprocess beskrivas mer exakt? Problemkällorna i de lexikala diskussionerna ger oss kunskap om vilka specifika svårigheter som möter avancerade andraspråksbrukare på en högskoleutbildning. Många av de problem som initieras i dialogen kan förklaras med att inlärarna inte har en tillräckligt automatiserad tillgång till ett varierat och idiomatiskt lexikon. Problemen är i hög grad kopplade till informanternas osäkerhet inför vad som ingår i ett allmänvetenskapligt register. I analysen har jag visat att deltagarna hamnar i valsituationer, där det inte enbart handlar om att känna till ordens innehållssida och betydelsekomponenter utan också att ha kunskap om ordens stilistiska lämplighet i förhållande till den aktuella genren. I de citerade exemplen gäller det att känna till den precisa betydelserelationen och/eller stilskillnaden mellan orden *dess* och *ovannämnda* (utdrag 1), mellan *ovannämnda* och *tidigare nämnda* (utdrag 3), mellan *kännbar*, *märkbar* och *nämnvärd* (utdrag 6), mellan orden *försök*, *procedur* och *förfarande* (utdrag 8), samt mellan fraserna *av grafen ser man* och *av grafen framgår* (utdrag 5). I utdrag 4 handlar det om att känna till att adjektivet *synbar* inte gärna används predikativt och därför inte kan uppträda i kombination med verbfrasen *göra*. I några fall, i utdrag 1, 8, 9 och 10, gör deltagarna försök till semantiska och stilistiska motiveringar av sina val. Denna strategi tyder på att de är uppmärksamma på den språkliga formen och att de bemödar sig om att hitta målspråksadekvata ord och ordkombinationer för att uttrycka avsett innehåll i stället för att hemfalla åt en automatiserad språkanvändning, som kan leda till felaktiga och mindre lämpliga strukturer. Detta kan tolkas som att deltagarna utnyttjar den möjlighet som interaktionen erbjuder att explicitgöra och skapa mening kring sin uppfattning både om ordens distinktiva och icke distinktiva betydelsekomponenter. Det finns flera undersökningar inom aktuell svensk och internationell andraspråksforskning som har fokuserat på inläringen av ordens rent sakliga komponenter och intensionsdjup och på behärsksningen av hur orden kombineras med varandra i kollokationer (se t.ex. Viberg

1988, 2000 och 2004, Granger 1998, Enström 1996, 1997 och 2004). Enström (1996 och 2004) och Holmegaard (1999) har pekat på att det krävs stor metaspråklig insikt av en inlärare på avancerad nivå för att han/hon ska kunna använda semantiskt närbesläktade ord korrekt i alla kontexter. Det finns också nordisk forskning som beskrivit processen i tillägnandet av ordens precisa betydelse och relationen till närliggande ord (Haastrup & Henriksen 1998 s. 97 ff. och Hene 2004). Mindre ofta har man intresserat sig för tillägnandet av komponenter hos orden som gäller deras stilvärde och associativa betydelse. Resultaten av min studie ger empiriskt stöd för vad tidigare forskare har uppmärksammat (se t.ex. Ekeröth 1995), nämligen att det är de associativa, ofta kulturbundna komponenterna hos orden – som spelar en central roll i första-språksinläringen – som är särskilt svårtillgängliga för andraspråksinläring. Den pragmatiska sidan av orden är en viktig kunskap i tillägnandet av en bred repertoar av genrer och texttyper. Det är denna del av språkbehärsksningen som deltagarna i min undersökning sporras till att aktivera i valsituationer, då de måste kunna avgöra vilka ord och fraser som är passande att använda i den naturvetenskapliga skriftspråkskultur som var normen i högskolekontexten.

Ett annat resultat av min studie som jag vill lyfta fram som ett bidrag till andraspråksforskningen gäller vilken typ av ord som är mest problematiska för rapportskribenterna. Orden som utgör problemkälla i de utvalda interaktionssekvenserna liksom de alternativ till lösning som föreslås har alla relevans för textens genreanpassning. De flesta kan kategoriseras som fackområdes-/ämnesoberoende ord (jfr Ralph 1980 s. 170 ff. och Enström 2004 s. 173 f.), som representerar ett formellt skriftspråkligt register och tillhör ett mer generellt sakprosetypiskt ordförråd utan att vara fullvärdiga facktermer. Dessa ord återfinns i såväl utredande sakprosa som i akademiska fackgenrer. Det gäller kohesionsmarkörerna *dess*, *ovannämnda* och *tidigare nämnda*, ordformen *vad gäller*, verbfraserna *att märkas*, *göra sig märkbar* och *framgår*, adjektiven *kännbar*, *märkbar* och *nämnvärd* samt substantiven *förfarande* och *procedur*. Det är egentligen endast två problemkällor, översättningen av de engelska facktermerna *task* och *offered* till de svenska motsvarigheterna *simuleringsförsök* respektive *erbjuden*, som är områdesspecifika facktermer och representativa för den naturvetenskapliga fackgenre som gällde i kontexten. Andra fackord av allmän karaktär i materialet, som inte valts ut för den kvalitativa analysen, är exempelvis sammansättningarna *genomströmning* och *nyttighetsgrad*, som används i en abstrakt, ämnesspecifik betydelse begränsad till fackområdet telefoni. Detta är ord ur det allmänna ordförrådet som informanterna i undersökningen säkerligen behärskar och har mött i andra sammanhang i en mer all-

mängiltig betydelse. Anledningen till att orden ger upphov till problem i labb-kontexten är med all sannolikhet att de används i en överförd och abstrakt betydelse, som är ny för deltagarna. Detta förhållande ger en rättvis bild av materialet som helhet. Av den kvantitativa analysen av de lexikala episoderna har framgått att det är de formellt skriftspråkliga orden av allmänvetenskaplig/allmänspråklig karaktär som utgör problemkälla i de flesta fall. Det är intressant att jämföra dessa resultat med försök med läromedelskorporar uppbyggda kring textgenrer, som har gjorts i ett norskt projekt (Golden & Hvenekilde 1983) och som genomförs i ett pågående projekt vid Institutet för svenska som andraspråk (se Lindberg 2004). Det norska projektet leder fram till slutsatsen att de ord i läromedlen som vållar mest problem för andraspråkseleverna troligen inte är de rena fackorden (som i regel förklaras av läraren) utan ämnesspecifika ord ur det allmänna ordförrådet, som ofta har en svåråtkomlig betydelse. En liknande tendens har alltså kunnat påvisas när det gäller avancerade inlärare i en högskolekontext.

Ytterligare en fråga som ställdes inledningsvis var vilka resurser som rapportskribenterna utnyttjar för att lösa problem som dyker upp under skrivprocessen och i vilken mån dessa strategier kan bilda underlag för vidare språkutveckling. Mot bakgrund av tidigare sociokulturellt orienterad skrivforskning kan man peka på en rad strategier i deltagarnas samtal som kan tolkas som kvalitetsmått, som ger möjlighet till utveckling av förståelsen av ords betydelse och användning inom en social praktik. Flera av de språkfunktioner som enligt tidigare forskning visat sig ge mest ur lärandesynpunkt – att föreslå, pröva och värdera alternativa ord och fraser (Hoel 2001 s. 80) – används av deltagarna och ger en bild av deras sociokognitiva arbete med att skapa förståelse för dels vad som utmärker ett vetenskapligt register, dels hur den text de själva framställer kan inordnas i vetenskapligt skrivande. Den metaspråkliga kunskapen tvingas fram i ljuset i interaktionen på ett mer eller mindre explicit sätt genom språkliga förklaringar (utdrag 1, 9 och 10), genom intuitiva värdeuttryck såsom »enkelt», »administrativt», »mildare», »byråkratiskt», »invecklat» och »vanlig text» och genom känslouttryck (»jag hatar»). Genom näranalysen av samtalet på mikronivå har jag kunnat blottlägga metaspråkliga strategier som uttrycks på ett mer implicit sätt. Jag tänker här på interjektioner och exklamationer (se t.ex. utdrag 4) samt paralingvistiska drag i diskursen, såsom långa tankepauser och prosodiska mönster i samband med att ett problem initieras och som kan tolkas som att deltagarna är måna om att uppnå stilistiskt adekvata lösningar.

Utifrån konceptet kognitivt lärlingskap uppvisar diskursformen i deltagar-

nas samtal ytterligare en kvalitet, som i enlighet med sociokulturell teoribildning torde påverka läranderesultatet positivt. I analysen har framkommit hur lärandestödet skiftar mellan deltagarna, eftersom båda i egenskap av experter initierar problem kring ordens användning, föreslår alternativ samt ger förklaringar, värderingar och motiveringar av sina språkliga val. Möjligen är expertrollen tydligare hos den ene deltagaren, Davoud, eftersom han är den som står för de flesta metaspråkliga kommentarerna. När det gäller att initiera problem och föreslå alternativ tillskjuter båda deltagarna lärandestöd i samma grad. Detta resultat är också i överensstämmelse med tidigare forskning om samtal under skrivprocessen, som pekat på att erfarenheter och bakgrundskunskaper som inte deltagarna förmår utnyttja på egen hand, aktiveras i samtalet och tvingas fram av det ömsesidiga lärandestödet (Hoel 2001 s. 83).

Deltagarnas sätt att utnyttja resurser som finns till hands i kontexten framstår ännu tydligare mot bakgrund av nyvygotskyansk sociokulturell teori (Bahktin 1986, Wertsch 1991). Enligt en dialogisk språksyn betraktas ett yttrande som en länk i en kedja av yttranden som ingår i en vidare sociohistorisk kontext. Jag har i analysen visat att deltagarna aktualiserar och relevantgör problemkällor som uppträtt tidigare under diskursen. Ordformen *vad gäller* och den engelska facktermen *task* är vardera problemkälla i två episoder i materialet. Ordet *ovannämnda* och facktermen *offered* återkommer i tre episoder. I flera av transkriptionsutdragen rekontextualiseras yttranden och röster från tidigare kontexter. Det är intressant att notera att värderingar och motiveringar i deltagarnas argumentation i flera fall bär spår av grammatikkontrollens normativa stilkommentarer (se t.ex. värderingen »byråkratisk» om ordet *ovannämnda* i utdrag 3 som är en rekontextualisering av grammatikkontrollens stilkommentar om samma ord i utdrag 2). Omvänt kan deltagarna referera till sina egna stilkommentarer i en tidigare kontext som svar på grammatikkontrollens markering. Det senare gäller t.ex. i utdrag 7, när Davoud konstaterar att grammatikkontrollen delar hans uppfattning om ordformen *vad gäller* (»han gillar inte heller vad gäller»). Words stilkommentarer återspeglar en språkvårdande, normerande samhällsdimension. Att deltagarna i samtalet fångar upp dessa kommentarer i sina värderingar av ord och fraser kan tolkas som att de är uppmärksamma på språklig form.

Ett intressant men kanske lite oväntat resultat är att persiskan används i flera av utdragen som stöd i skrivprocessen och som resurs för att uttrycka metakunskap, när man kört fast i ett problem. Strategin att bekräfta en förklaring eller värdering genom att upprepa den på persiska (se utdrag 1, 3 och 6) manar till eftertanke, när det gäller modersmålets roll som tankeredskap i kunskapsbild-

ning både inom högre studier och i skolans ämnesundervisning. Fortsatt forskning inom projektets ram får visa om dessa tendenser är generaliserbara på ett större material.

Den sista aspekten på informanternas andraspråksanvändning som jag vill belysa är kvaliteten i slutprodukten, dvs. adekvansen i de språkliga val som deltagarna slutligen hamnar på i textversionen. Som jag visat i analysen skulle fler än ett av de alternativ som föreslås ha fungerat i sitt textsammanhang. Det är därför svårt att värdera deras lösningar i termer av rätt och fel. Däremot kan man diskutera i vilken mån deras val närmar sig adekvata lösningar i den bemärkelsen att ordet eller frasen i egenskap av att det är mer eller mindre utmärkande för vetenskapligt och formellt skriftspråk tillför texten språk- och stildrag som är väsentliga för textens genreanpassning på global nivå. När det gäller att hitta en svensk motsvarighet till engelska fackord kan man dock tala om rätt och fel, eftersom det datatekniska fackspråket tillhandahåller vedertagna svenska motsvarigheter. Som har framgått av analysen är deltagarna på rätt väg i sina val i flera av exemplen. I några fall kan man dock tycka att deltagarna misslyckas med att hitta en korrekt lösning, som är fallet i utdrag 9–11. I ett par fall landar de på mindre adekvata lösningar, antingen ur idiomatisk språkriktighetssynpunkt som i utdrag 4 eller ur stilistisk synpunkt som i utdrag 3, då de avstår från att använda kohesionsmarkörerna *ovannämnda* och *tidigare nämnda* som är exempel på den typ av metatext som hör hemma inom vetenskaplig diskurs med dess krav på explicititet. Detta kan å andra sidan tolkas som en begränsning som hindrar deltagarna från att närma sig mer adekvata och idiomatiska lösningar i texten.

En undersökning som jag avslutningsvis vill lyfta fram och jämföra med min egen är Freedmans (1987) studie av en grupp juridikstudenters successiva tillägnande av en fackgenre. Freedman visar att studenterna hade en mycket vag genreuppfattning, som de antingen fick bekräftad eller vederlagd genom lärarens kommentarer. De närmade sig skrivuppgiften med en intuitiv känsla för vad som passade och utgick från innehållet. Freedman slutsats är att genreinläring är en omedveten process som kan beskrivas som en interaktion mellan studenterna och en rad faktorer i diskursmiljön. På liknande sätt prövar sig informanterna i min undersökning fram i sin uppfattning om vad som kännetecknar ett vetenskapligt språkbruk och vilka ord och fraser som är passande i sammanhanget. Detta resultat kan ge ny belysning åt frågan hur vi tillägnar oss nya genrer. Det finns mycket som talar för att skrivsamarbete kan tillmätas större betydelse för insocialisering och genreinläring än vad vi tidigare trott, och att kamrattstöttning har en essentiell funktion i processen såväl för första-

språksstudenter (jfr Blåsjö 2004) som för studenter som genomgår denna process på sitt andraspråk.

Sammanfattningsvis framstår den form av spontant skrivsamarbete som jag visat prov på i denna undersökning i flera bemärkelser som en lärandemiljö där användning av metaspråklig kunskap och ömsesidig stöttning torde bilda underlag för vidare utveckling av ett ämnesspecifikt språk som ett led i tillägnandet av en ny textgenre. I jämförelse med Lindbergs (1998, 2003) undersökning, där den formella språkundervisningen är i centrum, är det i mitt fall snarare fråga om språk som redskap i kunskapsbyggandet – målet för mina informanter är ju inte att lära sig svenska utan att fördjupa sina ämneskunskaper i syfte att bli mer konkurrenskraftiga på arbetsmarknaden. I ljuset av tidigare forskning är det alltså intressant att konstatera att så stort utrymme ges åt språklig form i ett sammanhang där språkinläring inte är målet för verksamheten. Detta resultat talar för att lärande av ett ämnesinnehåll erbjuder rika möjligheter till språkutveckling för andraspråksbrukare och torde även kunna användas som argument i den pedagogiska debatten om hur andraspråkselevs språkinläring kan integreras i skolans ämnesundervisning (jfr t.ex. Gibbons 2002). Min studie pekar mot att den typ av ämnesspecifika ord som visat sig vara problematiska för andraspråksbrukare lärs bäst in i sitt ämnessammanhang. Det innebär att en betydande del av den lexikala inläringen skall ses som integrerad i socialiseringsprocessen, vilket är i linje med vad som hävdas av sociokulturellt inriktade språkinlärningsforskare (Kramsch 2002, Watson-Gegeo & Nielsen 2003).

Resultaten belyser också på ett illustrativt sätt hur arbetet med språkligt processande i samband med lexikal användning kan gripa in i skrivprocessen på ett andraspråk. Preliminära resultat från ett pågående avhandlingsarbete inom projektets ram (Berends u.u.) tyder på att lexikala problemepisoder är långt ifrån lika vanliga i modersmålssvenska studenters samtal under kollaborativt skrivande (jfr även Jansson 2004). Vilka likheter och olikheter som kan upptäckas mellan modersmålssvenska studenters och andraspråksstudenters problemdiskussioner i skrivprocessen är dock en fråga som behöver utforskas mer.

Litteratur

- Bakhtin, Mikhail, 1986: Speech genres and other late essays. Red. C. Emerson & M. Holquist. Översätn. V.W. McGee. Austin.
- Berends, Gerrit, (u.u.): Skrivanvisningarnas roll i skrivprocessen. Under utgivning i ASLA:s skriftserie 18. Association Suédoise de Linguistique Appliquée. Uppsala.

- Berge, Kjell Lars, 1988: Skolestilen som genre. Med påtvungen penn. Landslaget for norskundervisning (LNU).
- Blåsjö, Mona, 2004: Studenters skrivande i två kunskapsbyggande miljöer. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New series 37. Stockholm.
- Blåsjö, Mona & Strand, Hans, 2005: Examensarbetets hemligheter. I: *Språkvård* 2/2005. S. 22–28.
- Daiute, Colette & Dalton, Bridget, 1988: »Lets brighten it up a bit»: Collaboration and cognition in writing. I: *The social construction of written communication*, red. av Bennett A. Rafoth, & Donald L. Rubin. New Jersey. S. 249–269.
- Ekeröth, Lars-Johan, 1995: Ordföljd, tempus, bestämdhet. Föreläsningar om svenska som andraspråk. Kristianstad.
- Ekvall, Ulla & Chrystal, Judith-Ann, 1995: Kognitivt lärlingskap i högskoleundervisning. Del 1. Teoretisk bakgrund och undervisningsmodeller. PU-rapport nr 1995: 2. Pedagogiskt utvecklingsarbete. Stockholms universitet.
- Enström, Ingegerd, 1996: Klara verba. Andraspråksinlärares verbanvändning i svenskan. *Nordistica Gothenburgensia* 18. *Acta Universitatis Gothoburgensis*. Göteborg.
- Enström, Ingegerd, 1997: Kan lätta ord vara svåra? I: *Svenska som andraspråk och andra språk*. Festskrift till Gunnar Tingbjörn, red. av Anders-Börje Andersson m.fl. Institutionen för svenska språket. Göteborgs universitet. S. 73–86.
- Enström, Ingegerd, 2004: Ordförråd och ordinläring – med särskilt fokus på avancerade inlärare. I: *Svenska som andraspråk – i forskning, undervisning och samhälle*, red. av Kenneth Hytenstam & Inger Lindberg. Lund. S. 171–195.
- Flower, Linda, 1994: *The construction of negotiated meaning. A social cognitive theory of writing*. Southern Illinois University Press.
- Freedman, Aviva, 1987: *Learning to write again: Discipline-Specific writing at university*. I: *Carleton Papers in Applied Language Studies*. Vol. 4. S. 95–116.
- Gee, James Paul, 1996: *Social linguistics and literacies: Ideology in discourses*. London & New York.
- Gere, Anne Ruggles & Stevens, Ralph, 1985: The language of writing groups: How oral response shapes revision. I: *The acquisition of written language: Response and revision*, red. av Sarah Warshauer Freedman. Norwood & New Jersey. S. 85–105.
- Gibbons, Pauline, 2002: *Scaffolding language. Teaching second language learners in the mainstream classroom*. Portsmouth.
- Golden, Anne & Hvenekilde, Anne, 1983: Rapport fra prosjektet Lærebokspråk. Sentret for Språkpædagogikk, Universitetet i Oslo.
- Granger, Sylviane, 1998: Prefabricated patterns in advanced EFL writing: Collocations and formulae. I: *Phraseology. Theory, analysis and applications*, red. av Anthony P. Cowie. Oxford. S. 145–243.
- de Guerrero, Maria C. M. & Villamil, Olga S., 1994: Social-cognitive dimensions of interaction in L2 peer revision. I: *The Modern Language Journal* 78. S. 484–496.
- Haastrup, Kirsten & Henriksen, Birgit, 1998: Vocabulary acquisition: from partial to precise understanding. I: *Perspectives on lexical acquisition in a second language*, red. av Kirsten Haastrup & Åke Viberg. Lund. S. 97–124.
- Haastrup, Kirsten & Viberg, Åke (red.), 1998: *Perspectives on lexical acquisition in a second language*. Lund.

- Hansen, Helle Mejlhede, 1999: Computeren – et medium for kommunikativ skrivepædagogik. I: Sproget som kilde til personlig og kulturel identitet. Arbejdspapirer nr 24. Danmarks Lærerhøjskole. København. S. 25–27.
- Hene, Birgitta, 2004: Adjektivets metaforiska betydelser – utlandsadopterade och svenska barns tolkningar. I: Svenska som andraspråk – i forskning, undervisning och samhälle, red. av Kenneth Hyltenstam & Inger Lindberg. Lund. S. 277–296.
- Hillocks, George, 1987: Synthesis of research in teaching writing. I: Educational Leadership 44. S. 71–82.
- Hoel, Torlaug Løkensgard, 2001: Skriva och samtala. Lärande genom responsgrupper. Lund.
- Holmegaard, Margareta, 1999: Språkmedvetenhet och ordinläring. Lärare och inlärare reflekterar kring en betydelsefäldsövning i svenska som andraspråk. Göteborg Studies in Educational Sciences 135. Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborg.
- Jansson, Gunilla, 2004: »Hur kan man säga det på ett bättre sätt?» Interaktion och skrivprocess i heterogena studentgrupper på en ingenjörsutbildning. I: Språk & Stil 13. S. 87–122.
- Kramsch, Claire, 2002: Language acquisition and language socialization. Ecological perspectives. London.
- de Larios, Julio Roca, Murphy, Liz & Marin, Javier, 2002: A critical examination of L2 writing process research. I: New directions for research in L2 writing, red. av Sarah Ransdell & M. Marie-Laurie Barbier. Dordrecht & Boston. S. 11–47.
- Larsen-Freeman, Diane, 2002: Language acquisition and language use from a chaos/complexity theory perspective. I: Language acquisition and language socialization. Ecological perspectives. London. S. 33–46.
- Ledin, Per, 1999: Texter och textslag – en teoretisk diskussion. Rapport från projektet Svensk sakprosa 27. Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.
- Lillis, Theresa M., 2001: Student writing. Access, regulation, desire. London & New York.
- Lindberg, Inger, 1998: Interaktion med fokus på form. I: Nordiske sprog som andet-sprog. Københavnerstudier i tosprogethed 30, red. av Anne Holmen m.fl. Danmarks Lærerhøjskole. København. S. 193–217.
- Lindberg, Inger, 2003: With a little help from my friends – on the role of collaborative tasks in second language learning. I: Multilingualism in global and local perspectives. Selected papers from the 8th Nordic Conference on Bilingualism, red. av Kari Fraurud & Kenneth Hyltenstam. Stockholm-Rinkeby. S. 357–370.
- Lindberg, Inger, 2004: Språkanvändning – kreativt skapande eller förutsägbara mönster? I: Symposium 2003. Arena andraspråk, red. av Mikael Olofsson. LHSFörlag. Stockholm. S. 357–370.
- Linell, Per, 1998: Approaching dialogue. Talk, interaction and contexts in dialogical perspectives. Amsterdam/Philadelphia.
- Londen, Ann-Marie, 1995: Samtalsforskning: en introduktion. I: Folkmålsstudier 36. S. 11–52.
- Malmgren, Göran, 1994: Svensk lexikologi. Ord, ordbildning och orddatabaser. Lund.
- Ralph, Bo, 1980: Hur mycket fackspråk är fackspråk? I: Svenskans beskrivning 12. Umeå. S. 163–172.

- Rogoff, Barbara, 1990: *Apprenticeship in thinking: Cognitive development in social context*. New York.
- Stroud, Christopher, 1979: Kontrastiv lexikologi. I: Svenska i invandarperspektiv. Kontrastiv analys och språktypologi, red. av Kenneth Hyltenstam. Lund. S. 174–218.
- Swain, Merrill, 1998: Focus on form through conscious reflection. I: Focus on form in classroom second language acquisition. red av Catherine J. Doughty & Jessica Williams. Cambridge. S. 64–81.
- Swiegart, William, 1991: Classroom talk, knowledge development, and writing. I: Research in the Teaching of English 25. S. 469–496.
- Watson-Gegeo, Karen Ann & Nielsen, Sarah, 2003: Language socialization in SLA. I: The handbook of second language acquisition, red. av Catherine J. Doughty & Michael H. Long. Oxford. S. 155–177.
- Verhallen, Marianne & Schoonen, Rob, 1993: Lexical knowledge of monolingual and bilingual children. I: Applied Linguistics 14. S. 344–363.
- Wertsch, James V., 1991: *Voices of the mind: A sociocultural approach to mediated action*. London.
- Viberg, Åke, 1988: Ordförråd och ordinläring. Några utgångspunkter för en studie av hur ordförrådet lärs in. I: Första symposiet om svenska som andraspråk. Volym 1: Föredrag om språk, språkinläring och interaktion, red. av Kenneth Hyltenstam & Inger Lindberg. Stockholm. S. 215–233.
- Viberg, Åke, 2000: Svenskt OrdNät – lexikon på dator som modell för ordförrådet i hjärnan hos infödda talare och andraspråkstalare. I: Svenskan i tiden – verklighet och visioner, red. av Hans Åhl. HLS Förlag. Stockholm. S. 287–305.
- Viberg, Åke, 2004: Lexikal utveckling i ett andraspråk. I: Svenska som andraspråk – i forskning, undervisning och samhälle, red. av Kenneth Hyltenstam & Inger Lindberg. Lund. S. 197–220.
- Vygotsky, Lev, 1978: *Mind in society. The development of higher psychological processes*. Cambridge.

Transkriptionssymboler

(5)	pauslängd i sekunder.
(.)	en mycket kort paus, ca en tiondels sekund.
(())	dubbel parentes, kommentar eller tolkning av ljud.
()	tom parentes, ohörbart avsnitt med tal.
[	hakparenteser, överlappande tal, endast början markeras.
↑	uppåtgående pil markerar stigande ton.
INTE	ord med versaler, enfatisk betoning.
-	avbrutet ord eller yttrande.
hh men hh	ord som sägs under skratt.
:	förlängt ljud (ja:).
°åkej°	ord eller replik som uttalas med lägre röststyrka än omgivande tal.
=	likhetstecken i början av replik, markerar att repliker av två skilda talare följer på varandra utan paus.

Hur man än vänder sig har man rumpan bak

– om hur man konstruerar kön i en progressiv lärobok

Av LENA LIND PALICKI

Äntligen sitter alla vid köksbordet. Eva prasslar med dagstidningen. Hon har redan ätit och ska snart ge sig iväg. Under rubriken »Bilar – till salu» hittar hon en intressant annons om en nästan ny bil av ett märke som hon gärna skulle vilja ha. Priset verkar rimligt – tänk om hon skulle slå till? Hon har länge velat ha en sådan bil, och nu när hon har fått högre lön skulle det kanske gå.

Lars tjarar på Lisa som bara sitter och hänger över sin filtallrik utan att få någonting i sig.

– Pappa, utbrister hon, jag vill ha ett nytt dataspel! Får inte du lön idag?

Magnus knuffar till henne så att hans glas med lågkalorijuice välter.

– Du fick nya rullskridskor förra veckan – du ska inte ha nånting! Men jag måste få nya jeans!

Lars suckar. Han hade faktiskt tänkt sig åka på en fisketur med sin bror. Men pengarna vill ju aldrig räcka till, hur mycket man än har. (Cronlund 2003 s. 103.)

Inledning

Citatet är hämtat ur *Attityd*, en lärobok i samhällskunskap för gymnasiet och komvux, utgiven av Bonnier Utbildning 2003. Det utmärkande med den här boken är att redaktören och författaren har haft ambitionen att arbeta med könsperspektivet; man har med feministiska ansatser velat bryta mot gängse normer och strukturer.

Boken kommer till i en tid då jämställdhetsdebatten är livligare än på många år. Jämställdhetsombudsmannen Claes Borgström spår i en intervju att den här tiden, början av 2000-talet, i framtiden kommer att beskrivas som en brytnings-tid (DN 2004-07-21). Det produceras böcker, skrivs debattartiklar och alla etablerade partier har skrivit in jämställdhet i sina partiprogram. *Genus* är ett ord som snart sagt står i varje dagstidning.¹ Och även om det finns en motkraft med ökande löneklyftor och en ständig ökning av sexualisering och objektifie-

¹ Vid en snabb sökning i Språkbankens konkordanser kan man konstatera att under 1960- och 1970-talen återfinns inte ordet *genus* en enda gång, medan det under 1990- och 2000-talen stiger kraftigt i frekvens.

ring så händer det onekligen något – vi befinner oss i en progressiv period, och det finns anledning att belysa det progressiva. Genom att fokusera en praktik där man faktiskt arbetar med jämställdhet, blir det förhoppningsvis möjligt att få syn på de språkliga strategier, medvetna eller omedvetna, som visar sig behövas och används i denna brytningstid.

Den här artikeln handlar om hur man konstruerar kön i ovan nämnda lärobok. Syftet är att beskriva och diskutera vad som händer i en faktisk skolpraktik när problematiserande av kön är en uttalad målsättning. Jag är inte i första hand ute efter att avslöja eller demaskera föreställningar om kön, utan vill i stället diskutera och problematisera det avancerade projekt som det innebär att lyfta fram en av de mest omdiskuterade frågorna just nu.

Skolan är den institution som gör anspråk på att kanske starkast forma vårt sätt att förhålla oss till kunskap, vilket delvis handlar om kunskapsinnehållet i sig, men också om vad som ska ingå i vår kunskap om omvärlden (Selander 2003). Det är därför enkelt att motivera varför skolans litteratur blir viktigt att undersöka ur detta perspektiv.

Läroboken *Attityd*

Framväxten av läroboken *Attityd* utmärker sig på ett flertal punkter. Bonnier Utbildning är ett relativt nytt förlag och har ambitionen att försöka slå sig in på marknaden. Man kan därför förhålla sig friare än de traditionella förlagen. Redaktören Hjördis Meyer och författaren Katri Cronlund har från start haft ambitionen att göra ett läromedel där man tar hänsyn till och förhåller sig till könsaspekten, men också till andra aspekter såsom etniska och kulturella. Så här uttrycker redaktören sin inställning till boken:

Ambitionen har varit att göra ett så nyanserat läromedel som möjligt och försöka problematisera genusaspekten. Vi har lyft fram kvinnor och män i statistikuppgifter samt preciserat vilket kön som avses (en samhällsförändring kan ju få olika följder för kvinnor och män). Men samtidigt har vi inte velat ta ut svängarna alldeles för att boken inte ska stämplas som 'feministisk' (har en negativ klang för många). Vi har velat erbjuda förklaringar till t.ex. varför arbetsmarknaden är könssegregerad. Men vill inte skriva eleverna på näsan, utan få dem att själva reflektera över frågor som tas upp. Vi har försökt förmedla en bild av att kvinnor och män inte har samma förutsättningar p.g.a. de föreställningar som finns i samhället (det tas framför allt upp i det sociala). Vi har medvetet plockat bort stereotypa bilder av kvinnor och män. Andra aspekter har lyfts fram än de traditionella. (Ur mejl från Hjördis Meyer, redaktör på Bonnier Utbildning.)

Redaktören pekar på det förnyande arbetet men problematiserar också den ekonomiska aspekten. Hon menar att feministiska tankar knappast är kommersiellt gångbara. Vid ett samtal under våren 2003 berättar redaktören att man från förlagets sida i mycket brottas med det tröga system som skolan utgör. Hon menar att det hänger samman med att lärare ofta är av den äldre generationen och att det råder en skepsis mot litteratur som bryter för mycket mot hur den traditionellt är skriven.

Hon skriver också att ambitionen har varit att boken genomgående ska genomsyras av ett annat angreppssätt än det traditionella och att hjälpa till att nyansera bilden av samhället. Den skiljer sig genom sitt berättande, har skönlitterära inslag och är inte lika strukturerad som andra läroböcker. Den skiljer sig också formmässigt och i bildval. Allt detta kan enligt redaktören hjälpa till att ge ett alternativ till de stereotypa föreställningar vi har om vad som ska ingå i vår kunskap om samhället. Det kan jämföras med det som pedagogen Staffan Selander uttrycker – det är inte bara innehållet i läroboken som skapar kunskap, utan läroboken bidrar också till att skapa kunskap i sin egenskap av att vara just lärobok (Selander 2003 s. 184).

I lanseringen av boken finns det inget som framhäver den könsmedvetenhet som redaktören ger uttryck för. I stället framhävs andra progressiva aspekter. På webbplatsen www.bonnierutbildning.se kan man läsa följande: »Inte minst viktigt är målet att ge en nyanserad bild av samhället. Därför innehåller Attityd många nya frågeställningar och perspektiv på såväl det svenska samhället som vår omvärld». Än mer vag är författaren i förordet till boken. Hon skriver där om vad hon tycker att samhällskunskap innebär för henne: den handlar »om människor i vår tid och allt det som vi skapar – det vi förstör, det vi bygger upp, det onda och det goda. Ingen av oss slipper ansvaret för att försöka göra världen till ett bättre ställe att leva på. Det handlar om attityd – vad vi vet, vad vi känner och hur vi till sist handlar».

Läroboken består av totalt 320 sidor och är uppdelad i tre huvuddelar: Socialt liv, Ekonomi och Politik. Dessa delar är i sig uppdelade i tre delar vardera: Individen, Sverige och Världen. Det råder en ojämн fördelning mellan delarna, där Ekonomidelen är längst (127 sidor), medan Socialt liv och Politik är ungefär lika långa (87 sidor respektive 84 sidor). Till detta kommer 5 sidor källhänvisningar och ett antal blanka sidor. Av sammanlagt 320 sidor består 76 sidor av enbart bilder, vilket ger en fingervisning om att även bilderna är viktiga för meningsskapandet.

Den första delen, Socialt liv, handlar om familjen ur olika synvinklar, om vår befolkning och om välfärden, men också om brottslighet och folkomflytt-

ningar. Den andra delen, Ekonomi, handlar om den privata ekonomin och samhällets och världens ekonomi, och också om arbetsmarknaden, fackföreningar, boende, arbetsliv och miljö. Den tredje delen, Politik, handlar om demokrati i olika former, styrelsesätt i Sverige och i världen, Nato, EU och FN och mänskliga rättigheter bland annat.

Läroboken består av flera olika typer av texter. Förutom brödtexten finns det exempeltexter (av skönlitterärt slag), citat, film- och lästips, statistikuppgifter, arbetsuppgifter, fördjupningsuppgifter samt faktarutor.

Skolans institutionella ramar

Läroboken är bunden till en rad institutionella villkor. Skolan är liksom andra institutioner i vårt samhälle knuten till specifika sociala regler och normer. Här finns ett flertal styrdokument som reglerar dess institutionella ramar. Skollagen är juridiskt bindande och där fastslås att skolan ska »främja jämställdhet mellan könen» (Skollagen 1998). Läroplanen är ett annat styrdokument där det tydligt framgår att man aktivt och medvetet ska »främja kvinnors och mäns lika rätt och möjligheter» och att »[s]kolan har ett ansvar för att motverka traditionella könsmönster» (Lpo 1994 s. 2). I riktlinjerna slås det också fast att läraren ska »verka för att flickor och pojkar får ett lika stort inflytande över och utrymme i undervisningen» (Lpo 1994 s. 7).

Per Ledin och Staffan Selander (2003) påpekar att en institution har spelregler som kan vara av formell eller informell art. Som exempel på formella spelregler kan man ta lagar och sanktioner och till de informella hör sedvänjor och konventioner. Inom skolans värld finns formella ramar i form av skollagen och läroplaner, medan man också brukar tala om en dold läroplan, vilken då är den informella. Häri ligger de konventioner och förväntningar som gör sig gällande inom skolvärlden, och de spelar också en betydande roll för hur texter tolkas och läses (Ledin & Selander 2003 s. 94 f.).

Det förekommer en uppsättning genrer som är knutna till den specifika institutionen, varav läroboken utgör en specifik sådan (se Ledin & Selander 2003 för en diskussion om institution och genre). Läroboken är, och har varit, central i undervisningssammanhang under en lång tid. Enligt Staffan Selander utgör läroböcker »den plats där vi har placerat sådana fakta, förklaringar och exempel som vi ser som grundläggande, giltiga, objektiva och nödvändiga för vår gemensamma sociala och kulturella orientering» (Selander 2003 s. 184). Han

menar att de därför är unika eftersom de är konstruerade för en särskild sorts praktik som skiljer sig från andra företeelser i samhället som också inbjuder till lärande. Läromedlen är normerande på det sättet att de befäster vad som är viktigt och relevant inom ett visst ämne. Det innebär att vi inte enbart lär oss nya saker när vi läser en lärobok; vi lär oss också vad som räknas som kunskaper i ett undervisningssammanhang. Det som utmärker skolans speciella lärsituation är att den inte är frivillig. Det är andra som väljer åt oss (Selander 2003 s. 184, 202 ff., se även Selander & Skjelbred 2004 för en diskussion om läroböcker).

Kön, genus och könsordning

Det finns en distinktion mellan begreppen *genus* och *kön* där kön används i betydelsen biologiskt kön medan genus betecknar ett socialt konstruerat kön. Denna uppdelning har på senare år alltmer ifrågasatts eftersom det är omöjligt att avgöra vad som skulle vara kön och vad som skulle vara genus (Moi 1997, Milles 2003, *Kön eller genus?* 1999). Historikern Thomas Laqueur ifrågasätter att det över huvud taget skulle gå att prata om kön som något endast biologiskt: »[j]ag vill med stöd av historiska vittnesbörd visa att nästan allt som man kan säga om kön – oavsett hur man uppfattar ordet – från början innehåller en ut-saga om genus» (Laqueur 1994 s. 25). Han menar att även könet är situationsbundet, att det endast går att förklara i samband med strider om genus och makt. Judith Butler går så långt att hon menar att kön är lika kulturellt konstruerat som genus (*Kön eller genus?* 1999 s. 10). Jag kommer därför att använda begreppet kön, utom i de fall där jag hänvisar till forskare som själva använder genus.

Könsordning är den sociala struktur som upprätthåller, legitimerar och reproducerar kön (Kulick 1987 s. 32 f., jfr Wahl et al. 2001, Holmberg 1993). Yvonne Hirdman menar att könsordningen (*genussystem* med hennes term) styrs av vad hon kallar två logiker: dels isärhållandets tabu som innebär att man inte ska blanda samman det som anses kvinnligt med det som anses manligt, dels att det i denna tudelning finns en hierarki där män som grupp står över kvinnor som grupp och därmed fungerar som norm (Hirdman 1988). Karin Milles påpekar att den första logiken inte enbart handlar om sammanblandningen utan också om kategoriseringen i sig – det faktum att alla individer måste klassas som tillhörande det ena eller andra könet (Milles 2003 s. 13, jfr de Beauvoir [1949] 2002, Butler 1993).

Ett fruktbart sätt att förklara reproducerandet av kön är att använda begreppet *doing gender*, ofta översatt till *göra kön*. Det syftar till att uppmärksamma att en persons könstillhörighet inte är stabil utan någonting som ständigt återskapas i interaktion: »gender is not merely an individual attribute but something that is accomplished in interaction with others» (West & Fenstermaker 1995 s. 21, se även Milles 2003). Karin Milles skriver: »Det är alltså mot könsordningens normativa föreställningar om kvinnor och män, kvinnligt och manligt, som en enskild individs (språkliga) beteende relateras. [...] Detta innebär, menar jag, att betydelsen av en persons handlande delvis kan sägas skapas i skärningspunkten mellan personens könstillhörighet, hans eller hennes handlande och normativa föreställningar om kvinnligt och manligt, dvs. vad som här benämns könsordningen» (Milles 2003 s. 14). En individ kan inte själv välja att låta bli att göra kön eller att välja »fel» kön; därtill är de bakomliggande maktstrukturerna alltför starka och medför bestraffning (Butler 1990 s. 140, Milles 2003 s. 15).

Könsordningen är inte den enda sociala ordningen i samhället och man kan dra paralleller till andra ordningar såsom etniska eller politiska, men Hirdman menar att könsordningen är förutsättningen för andra sociala ordningar: »Ordningen av människor i genus har blivit basen för de sociala, ekonomiska och politiska ordningarna» (Hirdman 1988 s. 51).

Könsneutralitet – att markera eller inte markera kön

Språket hänger intimt samman med samhället och kulturen i ett dialektiskt förhållande (Fairclough & Wodak 1997 s. 258, 273, Hellspång & Ledin 1997 s. 258 f., Wodak 1997 s. 4 f.). Den könsordning som finns i samhället avspeglas och manifesteras genom språket, och i språkets uttryck kan det finnas ett förtryck i sig. Enkelt uttryckt så är inte språket könsneutralt eftersom samhället inte är det. Det finns idéer om hur det könsneutrala språket ser ut. Yvonne Hirdman menar att ett könsneutralt språk är ett språk som inte förmedlar och återskapar en könshierarkisk världsbild (Hirdman 1988 s. 51). Karin Milles skriver: »Ett könsneutralt språk skall varken bidra till bevarandet av negativa eller normerande uppfattningar om kvinnor (eller män), eller leda till att osynliggöra kvinnor (eller män). Ett könsneutralt språk behöver däremot inte vara ett könsblint språk, som undviker att tala om kön överhuvudtaget» (Milles 2001 s. 190). Hon menar att man kan urskilja två typer av diskriminering – ge-

nom språkbruket och genom språksystemet. Språkbruket kan förlöjliga, förminska eller på annat sätt bekräfta kvinnors underordning. Det kan till exempel innebära negativt laddade personbeteckningar för ettdera könet eller att kvinnor och män ges olika stort utrymme eller stereotypa roller i en text. Den andra typen innebär att det ena könet osynliggörs därför att språksystemet inte har några neutrala former att tillgå. I svenskan kretsar ofta debatten kring generiskt *han*, eller yrkesbeteckningar som inte är könsneutrala (t.ex. *riksdagsman* eller *barnmorska*). Hon påpekar dock att det kan vara svårt att särskilja dessa typer eftersom de ofta hänger intimt samman (Milles 2001 s. 190 f.).

I den statliga offentliga utredningen *Mål i mun* (2002) tas sexism i språket upp. Man uppmärksammar att språket på olika sätt kan reflektera och därigenom också bevara traditionella uppfattningar om kön. Man hänvisar till Jan Einarssons och Tor G. Hultmans undersökning av skolan från 1984 i vilken det slås fast att språket i sig är en konserverande kraft eftersom det »i ordförrådet avspeglar tidigare generationers villkor, materiellt, socialt och psykologiskt, och endast långsamt anpassar sig till ändrade förhållanden» (Einarsson & Hultman 1984 s. 9). Det påpekas också att den allmänna trenden i svenskan har varit att försöka minska de inslag där kvinnor osynliggörs och man ger som exempel att det numera blir allt vanligare att skriva *han eller hon* i stället för generiskt *han*, eller att använda *riksdagsledamot* eller *justerare* i stället för *riksdagsman* eller *justeringsman*. Andra fall där språkbruket diskriminerar uppmärksammas också – ord som *brunett* och *blondin* används till exempel endast om kvinnor eftersom kvinnors hårfärg har setts, och kanske fortfarande ses, som en central egenskap. Kommittén för svenska språket går ut med rekommendationen att insatser bör göras för att motverka språkbruk som konserverar uppfattningar om kön och osynliggör kvinnor och slår också fast att det behövs mer forskning på området (*Mål i mun* 2002 s. 326).

Resonemanget implicerar att könsneutralitet kan manifesteras genom språket på primärt två sätt – antingen kan språkbrukaren skriva fram kön i en könsmarkerad konstruktion eller skriva bort kön i en omarkerad konstruktion. Båda sätten kan diskuteras ur jämställdhetssynpunkt. Den könsmarkerade konstruktionen lyfter fram könsordningen och synliggör den, vilket i sig kan ha fördelar. Bland annat skriver pedagogen Moira von Wright att man inte kan välja att bortse från kön eftersom man då bidrar till att upprätthålla den rådande könsordningen (von Wright 1999 s. 29). Även redaktören för *Attityd* påpekar att man jobbat med att särskilja och därmed framhäva kön eftersom konsekvenserna av samhällsförändringar är olika för kvinnor och män, vilket bara framkommer vid könsmarkerade konstruktioner där kön skrivs fram. Men framhä-

vande av kön kan även bidra till att förstärka den gängse ordningen av kön och därmed riskera cementering. Det finns också en risk, som von Wright påpekar, att framhävandet av kön kan ske på bekostnad av andra aspekter, såsom etniska, sociala eller kulturella (von Wright 1999 s. 29).

De omarkerade konstruktionerna kan å ena sidan medverka till att kön inte fokuseras, vilket i sig kan bidra till att påverka tanken till att inte särskilja kön – den rådande könsordningen reproduceras inte och upprätthållandet undviks. Men de kan å andra sidan verka kamouflerande för de maktstrukturer som finns i samhället (och därmed, som von Wright påpekar, bidra till att upprätthålla dessa). I ett samhälle där mannen fungerar som norm kan de omarkerade konstruktionerna också misstas för en konstruktion där män avses, vilket Gunilla Byrman och Britt Hultén belyser när de kallar en artikel »Varför många företagsledare bär damunderkläder» (Byrman & Hultén 2003 s. 181).²

I svenska språket har traditionen påbjudit omarkerade konstruktioner (se exempel från *Mål i mun* ovan). Det har funnits förslag att införa ett könsneutralt pronomen såsom *hen*, *hän* eller *hin* (motsvarande finskans *hen*), men dessa avfärdas av Svenska språknämnden som skrivbordskonstruktioner, eftersom en så vanlig ordklass som pronomen måste vara talspråksanpassad och lätthanterlig (Josephson i SvD 99-09-12). Olle Josephson nämner ett flertal strategier som man kan använda när man inte vill markera kön: göra om till flertal, överanvända substantivet, *en- som-* eller *den- som-*konstruktioner, substantivera, passivera eller utnyttja infinitivkonstruktioner (Josephson a.a., se även Språknämndens webbplats). Till detta kan även läggas konstruktionerna *han eller hon*. Josephson påpekar att de konstruktioner han nämner kan fungera utmärkt, men att det finns en risk för tillkrångling. Svenska språknämnden avråder från generiskt *han* och också från att införa generiskt *hon*, eftersom det ger samma problem. Josephson rekommenderar *den*, även om han medger att det inte är någon ideal lösning, främst därför att det kan vara svårt att vänja sig vid förtingligandet av människan (a.a.).

Även när det gäller yrkesbeteckningar har den svenska modellen varit att antingen hitta en könsneutral beteckning (såsom *chef* eller *assistent*) eller att betrakta efterleden som könsneutral (som i *ombudsman*, *talman* eller *sjuksköterska*). I till exempel tyskan förordas i stället könsmarkerade beteckningar (motsvarande till exempel *lärare/lärlarinna*). Bruket med *-man* är seglivat, vilket kan bero på att pronomenet *man* är accepterat som könsneutralt generiskt pronomen. När de könsneutrala beteckningarna saknas finns det enligt Joseph-

² Poängen är naturligtvis att företagsledare också kan vara kvinnor.

son tre möjliga val: man kan hugga av ordet tidigare (*kontakt* i stället för *kontaktman* och *upphov* i stället för *upphovsman*), men det fungerar bara i undantagsfall. Man kan göra sammansättningar med *-person*, *-ledamot* och liknande ord (*riksdagsledamot*, *ämbetsperson*, *kontaktsansvarig*) som efterled, men konstruktionerna riskerar att bli klumpiga. Man kan också betrakta konstruktioner som slutar på *-are*, eller *-ör* som könsneutrala, även om de historiskt har förbehållits män (*städare*, *kassör*). Det är också denna konstruktion som Josephson förespråkar, men han påpekar att i vissa fall är konstruktionen upptagen av en fast betydelse (*talare* är något annat än *talman*, och *förare* skiljer sig från *förman* till exempel) (Josephson a.a.).

Språk och kön i läroböcker

Den könsinriktade läromedelsforskningen har som regel en kritisk inriktning (se Selander 2003 och Melander 2003 för en översikt över läromedelsforskningen). Jag ansluter mig delvis till den forskningstraditionen, även om min ansats snarare är att problematisera och diskutera än att kritisera och synliggöra brister.

Den största svenska undersökningen om kön i läroböcker har Moira von Wright gjort. Hon ingick i projektet Jämställdhet i läromedel där hon skrev huvudrapporten. I fokus för projektet stod frågan om hur läroböcker i fysik är upplagda, hur fysik presenteras och huruvida dessa böcker kan anses vända sig till pojkar och flickor i lika stor utsträckning (Selander i von Wright 1999 s. 3). von Wright ställer frågan »När kan man tala om jämställdhet i läromedel?» och försöker sedan genom en närläsning av läroböcker i fysik för grundskolan och gymnasiet se i vilken mån fysikläromedlen kan sägas stödja jämställdhet. Hon har också formulerat frågor och kriterier för en jämställd lärobok (von Wright 1999 s. 7).

Hon diskuterar en jämställd text utifrån två begrepp – *genuskänslighet* och *genusmedvetenhet*. Genuskänslighet handlar om att »ta hänsyn till genusfrågan i de fall där den har betydelse och bortse från den då den inte spelar någon roll» (von Wright 1999 s. 29). Med det menar hon att frågan måste hanteras med hänsyn till sammanhanget. Genusmedvetenhet använder hon för att beteckna att man medvetet problematiserar genusfrågan, vilket innebär att man inte kan välja att bortse från den eftersom det snarast skulle bidra till att upprätthålla den rådande könsordningen, men att man heller inte i alla lägen kan fokusera

just kön eftersom det kan leda till att man förminskar andra aspekter såsom etniska, sociala eller kulturella. Hon menar också att om genusmedvetenheten ska bidra till ett aktivt ställningstagande för jämställdhet så måste texten vara inkluderande. De texter som motsvarar dessa kriterier kallar hon för en *jämställd text* (von Wright 1999 s. 29). Man kan dock fråga sig om inte termerna *genuskänslighet* och *genusmedvetenhet* överlappar varandra, eftersom genusmedvetenhet förutsätter genuskänslighet.

von Wright sammanfattar resultaten som dystra, även om det visar sig vara stora skillnader mellan de analyserade texterna. Hon menar att texterna ytterst sällan utstrålar vare sig genuskänslighet eller genusmedvetenhet. »Slutsatsen av denna textanalys blir att läromedlen i fysik otvivelaktigt värderar det som traditionellt tillskrivs manligt genus högre än kvinnligt genus» (von Wright 1999 s. 62). Hon menar att det innebär att texterna därför i hög grad bidrar till återskapandet av de orättvisor som jämställdhetssträvandena försöker att råda bot på. Hon menar dock att de få texter som ställer elevernas egen kunskapskonstruktion och självreflektion i fokus har ett försprång från jämställdhetssynpunkt, men den rådande asymmetriska relationen mellan manligt och kvinnligt i naturvetenskapen bekräftas och befästs genom texterna om man inte erbjuder alternativ.

UNESCO tog under 1980-talet initiativ till undersökningar i flera olika länder om könsroller i läroböcker och barnlitteratur.³ De rapporter som kom visar på en mörk och entydig bild. I den norska rapporten kan vi läsa följande: »hovedkonklusjonen er negativ: Jenter og kvinner omtales og avbildes i langt færre og mindre varierte roller enn gutter og menn» (baksidan på Vogt 1984). Flickorna ges därmed långt färre identifikationsmodeller än pojkarna, och nästan inga utöver modersrollen. På så sätt vidareförs stereotypa könsmonster i grundskolans läroböcker, även om direkt diskriminerande utsagor inte förekommer (Vogt 1984).

I de kriterier som UNESCO satte upp kan man läsa att det i jämställda texter ska finnas största möjliga kvantitativa balans och det ska finnas en fördelning av yrken och fritidsaktiviteter, där man visar på bredden i yrkesaktiviteter för båda könen. Familjekonstellationer ska inte endast utgå från den stereotypa idealfamiljen på fyra personer utan också andra familjekonstellationer i olika sociala miljöer. Läroböckerna bör inte heller koncentrera sig på manssamhället utan ha en så fullständig beskrivning som möjligt av kvinnans roll genom tiderna, där också de förhållanden som hindrat kvinnor från att använda sina intel-

³ De länder som deltog var Norge, Kina, Peru, Tunisien, Ukraina och Zambia.

lektuella och konstnärliga förmågor i samhällslivet ska belysas (Vogt 1984 s. 14).

I analysen av de norska läroböckerna har man dels sett på en ytlig nivå i ett första led, där man analyserat vilka yrken som tillskrivs vilket kön. Sedan har man gått på en mer innehållslig nivå där man arbetat utifrån begreppen *stereotypisering*, *osynliggörande* och *beslötning* (*tilsløring* med norsk terminologi). Stereotypisering innebär att man förmedlar en traditionell bild av könsroller och egenskaper, där kvinnors dominerande verksamhetsfält är inom ramen för hemmet, medan mäns huvudsakliga verksamhetsfält är utanför hemmet. Det man kallar osynliggörande innebär att kvinnor och deras liv, omständigheter och verksamhet inte finns med i tillräcklig omfattning i läroböckerna. Beslötning innebär att maktförhållandena mellan könen framställs som jämlika och jämställdhet som något vi har i praktiken (Vogt 1984 s. 19).

Resultaten från tidigare forskning kring kön i läroböcker är alltså rätt entydiga. Det har konstaterats att kvinnor får mindre utrymme, att kvinnor inte tilltalas och att stereotypa bilder av kön gör sig gällande (se även Nordenstam 2003 för en översikt). De kriterier för jämställda texter som ställts upp i dessa undersökningar är dock värda att hålla i minnet vid undersökningen av lärobokstexten. Kriterierna indikerar en rad ingångar till analysen.

Metod

Det tidigare resonemanget om att skriva fram respektive bort kön implicerar i huvudsak två huvudkategorier som är relevanta att analysera: könsmarkerade konstruktioner och (köns)omarkerade konstruktioner. Konstruktionerna manifesteras på olika sätt och på olika nivåer i texten, och jag har därför valt till synes disparata metoder, kvalitativa såväl som kvantitativa, för att ge en mångfasetterad bild av lärobokens sätt att konstruera kön och förhålla sig till könsordningen. Jag är alltså inte ute efter att ge en heltäckande bild av läroboken, men vill däremot angripa den från flera olika håll, på flera olika nivåer.

De könsmarkerade konstruktionerna manifesteras främst på en lexikal nivå, varför jag i ett första steg exciperar de ord som knyts till kön i en kvantitativ analys. Ordvalet är enligt Fairclough sällan en slump utan ett val som inte enbart är individuellt utan också är knutet till sociala och kulturella aspekter (Fairclough 1992 s. 185 ff., 236). De könsmarkerade orden utgörs av pronomen i tredje person, adjektiven *manlig/kvinnlig* med synonymer, substantiven

man/kvinna med synonymer, sammansättningar med *man-/kvinno-* som förled samt personnamn och ett antal övriga könsmarkerade ord (i huvudsak yrkes- och släktbeteckningar).

De omarkerade konstruktionerna är inte lika enkla att kvantifiera eftersom de kan vara svåra att särskilja från andra typer av konstruktioner. Komplikationen blir att klarlägga huruvida konstruktionen verkligen döljer en animat referens (som då skulle kunna kopplas till kön) eller inte, vilket har betydelse för hur resultatet kan komma att tolkas. Jag har analyserat de konstruktioner som kan antas ha en implicit animat referent. Det rör sig i första hand om samordnade nominalfraser, *den- som-* och *en- som-*konstruktioner, passiveringar och pronomen (Josephson 1999).

Könsmarkerade konstruktioner såväl som omarkerade kan också analyseras i termer av intertextualitet, då hänvisningar och referenser till utomstående källor ofta antingen knyts till kön eller en neutral källa. Det rör sig då om den form som Fairclough benämner som manifest intertextualitet »where specific other texts are overtly drawn upon within text» (Fairclough 1992 s. 85). Intertextualiteten operationaliseras här i form av anföringar, citat eller direkta hänvisningar (Fairclough 1992 s. 85, Hellspång & Ledin 1997 s. 57).

Uppfattningar om kön kan också på ett implicit plan visa sig i form av presuppositioner, vilket Fairclough ser som en form av intertextualitet. Genom att se vad som presupponeras är det möjligt att synliggöra bakomliggande föreställningar om samhället och könsordningen och se vilka föreställningar om världen som tas för givna (Fairclough 1992 s. 120 f., 234). Enligt Hellspång och Ledin rör presuppositioner de »förhållanden som texten förutsätter att de gäller som en bakgrund till vad den för fram» (Hellspång & Ledin 1997 s. 127). Det är genom presuppositioner möjligt att synliggöra det som i den norska rapporten kallas *stereotypisering* (Vogt 1984 s. 19). Ett enkelt sätt att undersöka vilka presuppositioner som förekommer är att se vilka ord som står i bestämd form, men också genom syntaxen, till exempel frågesatser, adverb eller negationer. Typiskt för presuppositioner är att satsen kan negeras utan att presuppositionen ändras. När satsen lyder »kvinnan i familjen tar mest ansvar för barnen» så kan man sluta sig till att en kvinna och barn är något som ses som delar av en familj. Om man säger »kvinnan i familjen tar inte mest ansvar för barnen» så har man ändå sagt att i familjen finns det en kvinna och barn.

En annan form av intertextualitet åskådliggörs av Per Linell, vilken han benämner *rekontextualisering*. Begreppet syftar på att ord, begrepp, tänkesätt och liknande flyttas från en text till en annan, mellan kontexter. Det innebär att deras innebörd omvandlas och möjligheten att tolka dem på ett nytt sätt uppstår.

Man kan tala om intrakontextuella rekontextualiseringar på ett mikroplan, inom samma text eller samtal, eller intertextuella rekontextualiseringar, det vill säga relationer och förflyttningar mellan olika texter eller samtal (Linell 1998 s. 14 ff.). Jag menar att man då kan få fram underliggande antaganden om kön, vilket ger möjlighet att komma åt det som i den norska rapporten kallas *osynliggörande* och *beslöjning* (Vogt 1984 s. 19).

Analysen av rekontextualisering sker i flera steg, så att betydelsen av omarkerade konstruktioner sammanförs med könsmarkerade – en metod som påminner om retorikens syllogismer. På så sätt får man fram en betydelse som inte har explicitgjorts i texten. Man kan på så sätt klargöra vad som sägs om kön, inte enbart i den enskilda frasen utan i ett större inom-textuellt sammanhang. Jag ska illustrera genom att ta ett exempel: Om det på en plats står att »om man har mycket pengar så har man mycket makt» så har man använt en omarkerad konstruktion med det indefinita pronomenet *man*, vilket skapar den första propositionen. Om det på ett annat ställe i texten står »män har mera pengar än kvinnor», vilket är en könsmarkerad konstruktion, skapar det den andra propositionen. Då har man goda skäl att tro att referenten i den första propositionen också är män, vilket blir slutsatsen. Det ovan nämnda (fiktiva) exemplet skulle då se ut så här:

Proposition 1: Mycket pengar ger mycket makt
Proposition 2: Män har mer pengar än kvinnor
Slutsats: Män har mera makt än kvinnor

De omarkerade konstruktionerna rekontextualiseras tillsammans med de könsmarkerade och skapar därmed delvis ny mening. Av den här rekontextualiseringskedjan kan man dra slutsatsen att »män har mera makt än kvinnor», trots att det inte finns någon explicit sats som har den innebörden.

Resultat

Könsmarkerade konstruktioner

Tabell 1 överblickar antalet könsmarkerade konstruktioner i texten. Tabellen visar att det sammanlagt finns 841 ord som relaterar till kvinnor, medan det finns 722 ord som relaterar till män. Det är således en relativ jämn fördelning totalt sett, även om ord som relaterar till kvinnor överväger. En del avvikelser förekommer dock. Adjektivet *kvinnlig* är vanligare än adjektivet *manlig*. Sub-

stantivet *kvinna* med synonymer (det rör sig främst om *flicka* och *tjej*) förekommer mycket oftare än substantivet *man* med synonymer (främst *pojke* och *kille*). Dock är pronomen för män frekventare än pronomen för kvinnor, vilket är anmärkningsvärt eftersom pronomen och substantiv eller personnamn ofta uppträder tillsammans, vilket tyder på att substantiv för män pronominaliseras oftare än de för kvinnor. Även personnamn är långt många fler för män än för kvinnor. Personnamnen förekommer till största delen i exempeltexterna, de texter som är fiktiva och skönlitterära till sin karaktär. Några personnamn är namn på kända personer som det refereras till i texten.

Tabell 1. Antal könsmarkerade konstruktioner.

Språkdrag	Kvinna	Man	Totalt
Pronomen	148	176	324
Adjektiv – kvinnlig/manlig	22	15	37
Substantiv – kvinna/man med synonymer	441	298	736
Sammansättningar – könsmarkerad förled	37	0	37
Övriga könsmarkerade ord, yrkesbeteckn. etc.	117	118	235
Personnamn	76	115	191
Totalt	841	722	1563

Ett anmärkningsvärt resultat är kategorin med sammansättningar där 37 belägg relaterar till kvinnor och inte en enda till män. De sammansättningar som förekommer har nästan alltid *kvinno-* som förled (undantaget är 4 belägg för *flickkebarnen*). Vanliga är sammansättningar som relaterar till arbete: *kvinnoarbete* (3 belägg), *kvinnoön* (4 belägg) och *kvinnojobb* (1 belägg), men också sådana som relaterar till kvinnors situation som till exempel: *kvinnoförtryck* (1 belägg), *kvinnomisshandel* (4 belägg), *kvinnojourer* (5 belägg).⁴

Bland de övriga orden återfinns i stort två huvudkategorier: släktbeteckningar (såsom *make* eller *farmor*) och yrkesbeteckningar. Jag har räknat yrkesbeteckningar när det klart framgår av sammanhanget att de relaterar till en man eller kvinna, men däremot inte räknat dessa då det skulle kunna relatera till båda könen (alltså är t.ex. *brandman* inte medräknat om det inte klart framgår av sammanhanget att det refererar till en person av ettdera könet). Sammanlagt i de tre delarna finns 117 referenser till kvinnor och 118 till män, alltså ett jämnt fördelat resultat.

Det är också intressant att se hur orden är fördelade mellan de olika delarna i boken.

⁴ Orden *flickvän*/*pojkvän* är visserligen sammansättningar, men mer fasta sådana och jag har därför räknat dessa till kategorin övriga ord där motsvarigheter som *make/hustru* återfinns.

I den del som kallas Socialt liv är antalet ord relaterade till kvinnor 404 medan antalet ord som relaterar till män är 313. I Ekonomidelen är ord för män i knapp majoritet med 362 belägg mot 324 ord för kvinnor. Motsvarande resultat i Politikdelen är fler ord för män, 165 mot 113 för kvinnor. Det finns alltså en betydande ojämvtikt mellan de olika delarna.

I delen Socialt liv är de övriga orden långt många fler än i de andra delarna och till stor del familjerelaterade. Sammanlagt finns det 61 familjerelaterade referenser till män (vanligast är *man*, *pappa* och *pojkvän*) och 61 till kvinnor (vanligast är *mamma*, *fru* och *flickvän*). Det finns relativt få yrkesbeteckningar och även antalet övriga ord inskränker sig till ett fåtal: *sambo* (3 ggr), *knuttar* (2 ggr), *raggare* (2 ggr) och *korean* som relaterar till män, och *sambo* (2 ggr), *spättor*, *änka*, *marockanska*, *babyn* (3 ggr) som relaterar till kvinnor.

I delen Politik förhåller det sig lite annorlunda. Antalet familjerelaterade beteckningar är här lågt (det finns dock 7 belägg på *son/söner*, 2 *dotter/döttrar*, 3 *mamma* och 1 *pappa*) medan yrkesbeteckningarna dominerar. Exempel på ord som relaterar till män är *kommunalråd*, *advokat*, *statsminister*, *general-sekreterare*, *politiker* – övriga ord är *kung* (8 ggr), *kejsare* (2 ggr), *tänkare* (2 ggr), *filosof*, *tysk* (2 ggr), *socialist* (2 ggr) och *amerikan*. Även kvinnor har epitet som *ledamot*, *minister* och *partiledare*, men i samtliga dessa fall föregås titlarna av adjektivet *kvinnlig* medan övriga ord som relaterar till kvinnor är *drottning* (4 belägg), *kronprinsessa* (1 belägg) och *demonstrant* (1 belägg). Utmärkande för Politikdelen är också att det där förekommer långt fler personnamn för män än för kvinnor och därmed referenser till kända personer (som exempelvis *John Stuart Mill*, *Edmund Burkes*, *Karl Marx*, *Friedrich Engels*, *Hitler*) än i de övriga delarna. Andelen pronomen för män är också högre i Politikdelen, medan fördelningen av tredje personens pronomen i de övriga delarna är jämn.

Ekonomidelen befinner sig någonstans mitt emellan. Det mest anmärkningsvärda resultatet är här vilken typ av ord som relaterar till vilket kön. Bland de övriga orden finns: *bror*, *man*, *landshövding*, *sambo*, *lillebror*, *bilmekaniker*, *pojkvän* och *brandmän* som relaterar till män, och *hembiträde*, *husmödrar*, *änka*, *lillasyster*, *mormor*, *farmor*, *sjuksköterska*, *kassörska*, *hustru*, *hemsömmerskor*, *barnmorskor*, *mamma*, *låtsasmamma*, *kurtisan*, *älskarinna*, *geisha* och *svärmor* som relaterar till kvinnor.

Omarkerade konstruktioner

Den vanligaste omarkerade konstruktionen är det generiska pronomenet *man*, vilket förekommer 373 gånger i texten (vilket motsvarar 1,6 belägg per text-sida, eller 4,4 belägg per 1000 ord, om man vill få en uppfattning om frekvensen) i fraser som:

Därför gäller det att hushålla med sina tillgångar, alltså använda de pengar man har på bästa möjliga sätt och inte slösa bort dem på onödiga saker. (s. 104)

Ungefär 1/3 av en normalinkomst går till skatt, tjänar man mer är skatten högre. På årsinkomster upp till 271 500 kronor betalar man enbart skatt till kommunen. Har man en högre årsinkomst betalar man dessutom inkomstskatt till staten. (s. 105)

Däremot får varje kommun själv avgöra om man ska satsa pengar på annan service. (s. 252)

I nyhetsförmedlingen måste man alltid ange om bilden är manipulerad. (s. 12)

Frågan är om man vill ha föräldrar som accepterar allt. (s. 17)

Ett mer specifikt sätt att uttrycka en omarkerad form är att använda kvantitativa pronomen. Det finns några exempel i texten: »För ungefär hundra år sedan arbetade de flesta i Sverige inom jord- och skogsbruket» (s. 162) eller »Hur blir det då om den ena har haft högre inkomst och gjort större delen av de dyra inköpen?» (s. 112). Referenterna är här mer begränsade än när generiskt *man* används.

Även personliga pronomen kan användas för att skriva omarkerat. I den här texten förekommer de personliga pronomenen *du* och *vi* relativt frekvent, medan *jag* inte har något belägg i brödtexten. Det finns dock 153 belägg av *jag* i de skönlitterära exempeltexterna och i citaten. Som en jämförelse kan nämnas att räknat på hela texten förekommer *du* 514 gånger och *vi* 280 gånger. Att använda sig av personliga pronomen behöver inte vara en omarkerad konstruktion. Det kan också vara ett sätt att vända sig direkt till läsaren, som i meningen: »Letar du efter en hyreslägenhet finns det flera vägar att gå» (s. 106). Vanligare är det i sådana fall med *vi* som ett led i en omarkerad konstruktion. I *vi* kan man inbegripa både läsaren och författaren liksom i nominalfraser som *vi som människor i världen* eller *vi som familjer*. I meningen »Så fort vi handlar någonting – det kan vara en vara eller en tjänst – och betalar för detta, kallas vi konsumenter» (s. 117) så är det *vi som konsumenter* som avses, vilket är en omarkerad konstruktion.

Att ställa en fråga med frågepronomen kan också vara ett sätt att inte nämna

kön, men de retoriska frågorna som ställs i den här läroboken verkar ha som främsta syfte att söka delaktighet av läsaren. I frågor som »Vem bestämmer egentligen priset?» (s. 138) är subjektet visserligen dolt men kan så vara av helt andra anledningar än att motverka att kön framhävs.

Ett annat sätt är att använda samordnade nominalfraser. *Hon eller han* återfinns sammanlagt 11 gånger i läroboken, till exempel i en faktaruta om konsumenträtt: »Hon eller han kan då ta kontakt med affären och om inte det räcker, hjälpa dig att göra en anmälan till Allmänna Reklamationsnämnden» (s. 119). Fyra andra belägg återfinns i samma stycke: »Höjer säljaren priset får hon eller han sälja mindre. Sänker säljaren priset, får hon eller han sälja mer. Tycker köparen att priset är för högt, köper hon eller han mindre. Sänks priset, köper hon eller han mer.» (s. 138). Värt att notera är formen för det hela – att *hon* får stå före *han* i satsen. Det vanligare fallet är att *han* står först. I Språkbankens koncordans över press 1997 (spraakbanken.gu.se) förekommer *han eller hon* 181 gånger medan *hon eller han* förekommer 25 gånger, vilket bekräftar att man valt den ovanligare konstruktionen i läroboken.

Vid ett par tillfällen har man frångått principen med samordnat pronomen och i stället använt generiskt *han* i texten: »Där sitter också den åtalade och hans försvarare, åkla[ga]ren, du och eventuella vittnen» (s. 56). Exemplet föregås av en beskrivning av vad som sker efter ett brott och är i övrigt ommarkerat med konstruktioner som *den misstänkte*, *den åtalade* och *honom eller henne*. Det andra exemplet är: »Om åklagaren eller den dömda och hans försvarare är missnöjda med tingsrättens dom [...]» (s. 59). Generiskt *hon* förekommer en gång i en exempeltext, där det syftar på människan (s. 245).

Frasen *kvinnor och män* återfinns 2 gånger som en ommarkerad konstruktion: »Från mitten av 1800-talet lämnade många kvinnor och män jordbruket och började i stället arbeta i fabriker som byggdes upp.» (s. 174) och i frasen »Medan huvuddelen av alla kvinnor och män arbetar med tjänster, har antalet anställda inom industrin minskat sedan 1950- och 1960-talen.» (s. 115). *Kvinnor och män* har sammanlagt 28 belägg men fyller i de resterande fallen inte funktionen som ommarkerad konstruktion, utan syftet är snarast att jämföra könen. Utmärkande för den ommarkerade formen är att frasen är utbytbar mot ord som *människor* eller liknande. Även här är det värt att påpeka att *kvinnor* står före ordet *män*, vilket är den ovanligare ordningen. I Språkbankens koncordans för press 1997 återfinns *kvinnor och män* 106 gånger medan *män och kvinnor* förekommer 176 gånger.

Det finns inga liknande former i läroboken som fungerar som ommarkerade konstruktioner, såsom *män och kvinnor*, *kvinnor eller män*, *män eller kvinnor*,

han och hon eller *han* eller *hon*. Det finns dock 1 belägg för *honom eller henne* i frasen »Döms den åtalade till fängelse (vilket är troligt i det här fallet) eller skyddstillsyn tar kriminalvården hand om honom eller henne» (s. 56); det är intressant att notera att *honom* får stå före *henne*, i motsats till övriga konstruktioner.

Det finns en del andra nominalfraser som fungerar som omarkerade konstruktioner. När man skriver »Den allmänna försäkringen gäller endast vuxna som har inkomster och betalar skatt» (s. 117) eller »Därtill har den som blir arbetslös sämre ekonomi och mindre att handla för» (s. 147) är *vuxna som har inkomster och betalar skatt* respektive *den som blir arbetslös* nominalfraser som döljer vilket kön referenten har.

Det förekommer också en del passiveringar. När man väljer formuleringen »Trots att det har utförts och utförs en hel del jämställdhetsarbete i landet finns det en klyfta på arbetsmarknaden mellan män och kvinnor oavsett etnisk bakgrund» (s. 168) så sägs det ingenting om vem som har bedrivit det jämställdhetsarbetet. I satsen »Ofta ägs då aktierna inom samma familj» (s. 136) är verbet också passiverat. En rubrik lyder »Det köps och det säljs» (s. 186) och det säger ingenting om vem det är som köper och säljer. Passiveringar är inte vanliga, men de konstruktioner som finns är exempel på omarkerade konstruktioner.

Manifest intertextualitet

Tabell 2 visar den manifesta intertextualiteten i form av hänvisningar till utomstående källor. Av källorna hänvisar 54 till en kvinnlig källa, 78 till en manlig och 29 till en icke könsrelaterad källa. Boktipsen är knutna till en kvinnlig författare i 20 belägg och till en manlig i 10 belägg. En stor del av övervikten för kvinnliga författare manifesteras i delen Socialt liv där det förekommer 11 referenser till kvinnor och endast 2 till män. I Ekonomidelen är det något jämnare med 7 kvinnliga rekommenderade författare och 4 manliga. I Politikdelen förekommer dubbelt så många manliga författare, 4 mot 2 kvinnliga.

Tabell 2. Antal referenser till utomstående källor.

Källa	Kvinnlig referens	Manlig referens	Ej könsrelaterad referens	Totalt
Boktips	20	10	–	30
Filmtips	9	43	–	52
Övriga	25	25	29	79
Totalt	54	78	29	161

Vid filmtipsen har de manliga referenserna stor övervikt: 43 refererar till en manlig källa och 9 till kvinnliga. Filmerna är indelade efter vem står bakom filmen, vem som får komma till tals. Jag har bedömt det som att regissören och manusförfattaren är de personer som får sina röster hörda. Detta är naturligtvis ingen självklar indelning. När man rekommenderar filmer kan det finnas en rad anledningar till att man rekommenderar just dem. Flera av filmerna handlar om starka kvinnor som gör karriär och lyckas (till exempel *Erin Brockowitz*) och de kan vara valda för att man vill belysa det. Men om man i stället delar in filmen efter huvudrollen (och i de fall då huvudrollerna består både av kvinnor och män så får de så att säga en poäng var) så är det fortfarande männen som överväger, 47 manliga huvudroller och 38 kvinnliga.

De icke könsrelaterade referenserna har en neutral källa såsom *Amerikanskt ordspråk*, *Kvinnoslanten – statstjänstemannaförbundet*, *Världsbankens rapport* och *Mänskliga rättigheter – artikel 23*. Bakom dessa källor finns naturligtvis också en implicit källa, men de ligger alltför långt borta för att kunna härledas.

Presuppositioner

Jag har analyserat presuppositionerna i några av de avsnitt som tar upp frågor som rör kvinnor och män och jämställdhet. För en slumpmässig fördelning har jag valt de två första avsnitten i varje del som handlar om könsproblematik på något sätt. Politikdelen har endast ett sådant avsnitt och representeras således enbart av det. I delen Socialt liv har jag valt »Han och hon ... Hon och han» (s. 25 f.) och »Mamma, pappa, barn» (s. 31), i Ekonomidelen »Hennes pengar och hans pengar» (s. 112) och »Lönebeskedet» (s. 121) och i Politikdelen »Är hela folket representerat?» (s. 262). Av platsbrist är styckena här aningen kortade från slutet.

Han och hon ... Hon och han?

Väljer vi att leva i en parrelation – med eller utan barn – så gör vi det knappast av ekonomiska eller praktiska skäl idag, eller för att våra föräldrar vill det.

I stället väljer de flesta av oss att flytta ihop eller gifta oss med någon vi älskar. Men känslor kan förändras och därför blir parrelationen sårbar och spricker lättare. När relationen inte längre fyller våra känslomässiga behov, saknar den mening och vi väljer i stället en ny partner. Av alla äktenskap spricker nästan hälften förr eller senare, trots den vackra tanken att man ska älska varandra »i nöd och lust». (s. 25 f.)

Här presupponeras att parrelationen är norm; vi har ett val att leva i den eller inte. Med *knappast* presupponeras att det kan finnas ekonomiska och praktiska

skäl till att leva i parrelationer, och att det finns föräldrar som vill att deras barn ska leva i en parrelation. Med adverbet *idag* presupponeras att dessa skäl ligger tillbaka i tiden. Man får också fram att normen är att flytta ihop eller att gifta sig, och att man kan välja en ny partner. Att relationer är sårbara och lätt kan spricka tas också som en sanning. Kort kan man säga att man i det här stycket presupponerar vissa normer: parrelationen, att bo ihop, att få barn i parrelationen. Framträdande i det här stycket är den heteronormativa uppfattning som det vilar på. *Att gifta sig* implicerar heterosexualitet, liksom barntemat, och också den historiska kontext som förs i det första stycket.

Mamma, pappa, barn

Hälften av alla barn i Sverige har föräldrar som är gifta med varandra. Ett av åtta nyfödda barn har en ensamstående mamma och resterande, ungefär tre av åtta barn, har föräldrar som är sambor.

Oavsett om föräldrarna är gifta eller sambor har de alltid gemensam vårdnad om barnen, i annat fall är enskild vårdnad möjlig. Gemensam vårdnad innebär att föräldrarna ska samarbeta om barnet och dela lika på ansvaret, men de behöver inte vara överens om detaljer. (s. 31)

Kort kan man här säga att man presupponerar att barn har föräldrar som tar hand om dem, oavsett om föräldrarna är gifta, sambor eller ensamstående. I förlängningen kan man säga att det förutsätts att föräldrar alltid vill ta hand om sina barn, att barn som föds utan att kunna leva med sina biologiska föräldrar inte existerar.

Är hela folket representerat?

Eftersom folkets vilja ska avspeglas i riksdagen, är det viktigt att andelen män och kvinnor i riksdagen står i proportion till deras andel av befolkningen.

Idag är nästan hälften av politikerna i riksdagen, riksdagsledamöterna, kvinnor. Men bara nästan, och det är ganska nytt. Det är nämligen först under de senaste 25 till 30 åren som vi har fått en jämnare fördelning mellan könen. Jämfört med andra länder har Sverige den största andelen kvinnliga riksdagsledamöter. (s. 262)

Här presupponerar man en vilja till förändring. Adverbet *idag* presupponerar att det tidigare inte har funnits så många kvinnor i politiken, och i och med *näst* så indikerar man att vi ännu inte har nått målet. Att förändringen kom sent indikeras också genom *först under de senaste 25 till 30 åren*.

I avsnittet som heter »Hennes pengar och hans pengar» läggs grunden redan i rubriken; det förutsätts att det finns en han och en hon och att de båda har pengar. Texten fortsätter:

För fyrtio, femtio år sedan var det vanligt att mannen i familjen arbetade och tjänade pengar, medan kvinnan var hemma och tog hand om barnen och hushålls-

arbetet. Var och en bidrog till familjens gemensamma ekonomi på sitt sätt. Fast det var nog mannen som ägde huset, bilen och sommarstugan. Det var ju han som hade pengarna och betalade det som köptes in, medan kvinnan blev ekonomiskt beroende av honom. Så det var synd om henne om de separerade eller om hon blev änka. (s. 12)

De presuppositioner som förekommer handlar om *mannen, familjen, kvinnan, barnen, hushållsarbetet, huset, bilen, sommarstugan, pengarna, det som köptes in*. Man presupponerar alltså att det finns en man och en kvinna och att det finns barn vilka utgör en familj. Man förutsätter också att det i den förmodade familjen ägdes ett hus, en bil och en sommarstuga. I familjen fanns det också ett flöde av pengar som betalade det som köptes in. Det här avsnittet förmedlar framför allt en heteronormativ uppfattning, där kärnfamiljen är det grundläggande, det normala.

Under rubriken »Lönebeskedet» kan vi läsa om kvinnors och mäns olika löner. Löneskillnaden står i bestämd form och tas för given. I femte stycket står att läsa:

En av orsakerna till att många kvinnor slutar arbeta när de får barn är den dåligt utbyggda barnomsorgen i flertalet EU-länder. Detta påverkar även de kvinnor som väljer att fortsätta arbeta efter att ha skaffat barn, men inte männen. För att kunna behålla sitt arbete och samtidigt ta hand om sina barn tvingas de många gånger till deltidarbete och oönskade arbetstider, vilket sällan gynnar deras karriärer. (s. 121 f.)

Framför allt presupponeras det här att kvinnorna får barn; det står inte *om* de får barn utan *när*. Kvinnor förutsätts alltså föda barn. Det förutsätts också att det ska finnas barnomsorg i varje land som tar hand om barnen och att det finns kvinnor som fortsätter arbeta efter att de skaffat barn (märk väl att kvinnor som inte skaffar barn lyser med sin frånvaro). Det förutsätts vidare att det finns män, men de figurerar inte i det här sammanhanget som pappor, utan som arbetare. Kvinnorna förväntas i den här kontexten ta hand om barnen medan männen inte påverkas av den dåliga barnomsorgen. Man hjälper till att förmedla en bild av mannen som den arbetande, medan kvinnan framför allt framställs som mamma. Genom att undvika att förklara varför inte männen påverkas av den dåliga barnomsorgen tar man för givet att männen inte har ansvar för barnen.

Rekontextualisering

Ett exempel på en rekontextualiseringskedja kan se ut så här:

Proposition 1: De flesta företag i Sverige ägs av män

Proposition 2: Företagen har mycket makt

Slutsats: Män innehar den mesta makten

Den första propositionen är en könsmarkerad konstruktion, medan den andra propositionen är omarkerad. Propositionerna är manifesterade på olika ställen i texten, i satser som »Tre av fyra företag i Sverige har startats av män» (s. 126) och »Drygt 80 procent av alla chefer på arbetsmarknaden är män och av styrelseledamöterna i de börsnoterade företagen är 95 procent män» (s. 172). Av det kan en rimlig tolkning vara att de flesta företag också ägs av män, vilket bildar den första propositionen. På ett annat ställe kan vi läsa: »som företagare är Anton en viktig kugge i det ekonomiska hjulet. Han fattar nämligen dagligen, liksom många andra, ekonomiska beslut som påverkar Sveriges ekonomiska utveckling. [...] Som företagare kanske han tvingas säga upp sin personal eller får en stor beställning från utlandet» (s. 133–134). Och: »Antons företag och alla andra företag är alltså tillsammans med hushållen betydelsefulla i det ekonomiska kretsloppet» (s. 135). Vi kan också läsa att: »Alla stora företagen är aktiebolag (AB) och ägs av aktieägarna. En aktie innebär nämligen att man äger en andel i bolaget. Och ju fler aktier man har, desto mer har man att säga till om» (s. 136). Det står alltså inte explicit någonstans att företag har mycket makt, men det är ingen orimlig tolkning när man slår samman innebörden av dessa propositioner. Då kan man också dra slutsatsen att män har det mesta av den makten, även om det inte står att läsa explicit någonstans. Resultatet ska alltså ses som en tolkning av texten som man gör med hjälp av sin kunskap om världen. Det är ju heller inte orimligt att påstå att män har mest makt i och med att de innehar 95 procent av styrelseposterna, men jag vill visa att det finns mer information som pekar åt samma håll.

Ett annat exempel kan se ut så här:

Proposition 1: Män har mest pengar

Proposition 2: Män äger mest

Proposition 3: Den som äger mycket har mycket att säga till om

Slutsats: Män har mest att säga till om

I det här fallet är den första och andra propositionen könsmarkerade, medan den tredje är en omarkerad proposition. I kapitlet »Hennes pengar och hans pengar» kan vi läsa att för fyrtio, femtio år sedan var det vanligt att män arbetade och att kvinnor tog hand om hushållet och barnen: »Det var ju han som hade pengarna och betalade det som köptes in, medan kvinnan blev ekonomiskt beroende av honom» (s. 112). Sedan kan vi läsa att idag ser det lite anorlunda ut och att kvinnors ekonomiska beroende har minskat »även om eko-

nomisk jämställdhet fortfarande är ovanlig» (s. 112). Vidare kan vi finna att: »Många gånger har han arbetat heltid medan hon varit hemma med barnen en tid. Så hennes livsinkomst och därmed pension har blivit mycket lägre än hans» (s. 112). Av detta kan vi sluta oss till den första propositionen – att män generellt har mer pengar än kvinnor. Senare i samma stycke kan vi läsa att »hennes livsinkomst till största delen gått till mat och kläder, medan det är han som stått som ägare för bilen och båten. Maten är uppäten, men bilen och båten finns kvar ...» (s. 112). Det är då rimligt att tolka detta som att mannen är den som äger mest. Vi har dessutom kunnat läsa att flest män äger företag och aktier. Den andra propositionen är då klar – att män äger mest. Vi har tidigare kunnat konstatera att den som äger mycket aktier har mycket att säga till om (s. 136), att företagen har mycket makt (s. 135), och att det är män som äger flest företag och flest aktier. Om vi därtill adderar det som står att finna i ett annat sammanhang: »Som konsument kan man nämligen använda sig av sina pengar för att få makt» (s. 118), så kan vi sluta oss till att pengar ger makt. I ovanstående sats använder man den omarkerade formen generiskt *man*, men eftersom det tidigare formulerats att män har mer pengar än kvinnor så kan en rimlig slutsats här bli att män har mer makt. Med en annan rekontextualiseringskedja kan man dra samma slutsats:

Proposition 1: Män tjänar mer än kvinnor

Proposition 2: När man tjänar mycket pengar kan man vara en stark konsument

Proposition 3: Konsumenter har mycket makt

Slutsats: Män har mer makt än kvinnor

En annan rekontextualiseringskedja kan formas på det här sättet:

Proposition 1: Kvinnor blir oftare utsatta för sexuella trakasserier

Proposition 2: Människor som utsätts för kränkande behandling kan inte sköta sitt arbete i lugn och ro och blir inte respekterade som individer

Proposition 3: När man inte kan sköta sitt arbete i lugn och ro och inte blir respekterad som individ kan man bli deprimerad och må dåligt

Slutsats: Kvinnor blir oftare deprimerade och mår oftare dåligt på grund av sitt arbete (s. 129)

Man har kunnat läsa att »1997 blev en av tio män och så många som fem av tio kvinnor utsatta för sexuella trakasserier på sin arbetsplats» (s. 129). Det är alltså enkelt att veta att det är flest kvinnor som blir utsatta för sexuella trakasserier. Vi får sedan ta del av jämställdhetslagen där det står att sexuella trakasserier innebär en kränkning av arbetstagarens integritet (s. 129). Senare kan vi läsa att »Principen är att alla ska få sköta sitt arbete i lugn och ro, bli respekter-

rade som individer och slippa alla typer av kränkande behandling. [...] Vi ser det som en självklarhet att man inte ska behöva bryta armar eller ben, få cancer eller svåra allergier av sitt arbete. Då ska man väl inte heller behöva bli deprimerad eller på annat sätt må dåligt av sitt arbete?» (s. 129). Av detta kan man dra slutsatsen att eftersom flest kvinnor utsätts för sexuella trakasserier så är det flest kvinnor som kränks, vilket gör att det är flest kvinnor som mår dåligt på grund av sitt arbete.

På detta sätt kan man argumentera för en rad betydelser som kommer fram. Här är några andra exempel:

Proposition 1: Män arbetar mer än kvinnor (s. 163)

Proposition 2: Människor som arbetar får sociala kontakter och utlopp för sitt behov av stimulans och aktivitet. Dessutom kan arbetet innebära inflytande och berömmelse, eller vara ett sätt att förverkliga sig själv (s. 122)

Slutsats: Män har större chans att få sociala kontakter, att stimuleras, aktiveras, att få inflytande och berömmelse och att förverkliga sig själva

Proposition 1: Alla länder strävar efter att få det bättre

Proposition 2: Ekonomisk tillväxt mäts i BNP

Proposition 3: I BNP-måttet ingår inte oavlönat arbete såsom hemarbete

Proposition 4: Det mesta hemarbetet utförs av kvinnor

Proposition 5: Kvinnors arbete ingår inte i lika stor utsträckning i BNP

Slutsats: Den ekonomiska tillväxten uppskattas mera efter mäns arbete än kvinnors (s. 142)

Proposition 1: De flesta företagare är män

Proposition 2: Företagare drar in pengar till staten

Proposition 3: Staten använder pengarna till den offentliga sektorn

Proposition 4: I den offentliga sektorn arbetar flest kvinnor

Proposition 5: Av den offentliga sektorn får företagare tjänster

Slutsats: Kvinnor ger och män får i det ekonomiska kretsloppet (s. 133–134)

Proposition 1: Det var män som drev bondgårdar (s. 26)

Proposition 2: Bönder skaffade billig arbetskraft genom att köpa föräldralösa barn (s. 46)

Slutsats: Män köpte föräldralösa barn

Det man sammanfattningsvis kan utläsa är alltså att män innehar mest makt, att män har mest att säga till om, att kvinnor är de som ger mest medan män får mest, att kvinnor oftare är deprimerade och mår dåligt på grund av sitt arbete, att män har större chans att stimuleras av sitt arbete och att män har större möjligheter att påverka den ekonomiska tillväxten och samhällsekonomin.

Bilden av vilken verklighet som förmedlas blottläggs på det här sättet. Utan att explicit förmedla en specifik världsbild gör man det ändå. Slutsatserna kan ses som en aning långsökta vissa gånger, men frekvensen av dessa konstruk-

tioner förstärker tendensen, även om det hela tiden handlar om en tolkning av texten.

Diskussion

På något sätt så verkar det som att hur man än vänder sig så har man rumpan bak – ett omarkerat språk kan bli ett könsblint språk som bidrar till att dölja den rådande könsordningen och ett könsmarkerat språk kan fokusera kön så pass mycket att man i stället bidrar till att upprätthålla samma ordning. Låt oss återgå till de kriterier som Moira von Wright har satt upp för en jämställd text. Hon menar att en jämställd text är en text som är genuskänslig och genusmedveten. Det genuskänsliga handlar då om att ta hänsyn till könsfrågan i de fall där den har betydelse och bortse från den då den inte spelar någon roll. Kön ska alltså hanteras med hänsyn till sammanhanget. Det genusmedvetna handlar om att medvetet problematisera könsfrågan eftersom ett ignorande i praktiken ger samma effekt som att legitimera och upprätthålla könsstrukturerna. Och om man ska följa de kriterierna så kan man i största korthet konstatera att det här nog handlar om en jämställd text; man undviker att tala om kön när det inte är av värde för framställningen, samtidigt som man fokuserar kön när det verkar rimligt och relevant.

Samtidigt är kriterierna luddiga – när har könsfrågan betydelse och när spelar den ingen roll? Har den inte betydelse i alla sammanhang? Och för vem spelar det roll och när? Det är visserligen möjligt att återge en »korrekt» bild av samhället och dess för tiden givna diskurs, men om man vill gå steget längre och påverka i en emancipatorisk riktning så framstår kriterierna som otillräckliga.

På ett plan är den könsmedvetenhet som präglat den undersökta läroboken tydlig; samtidigt kan man se den rådande könsordningens tydliga avtryck. Tvektigheten blir tydlig vid granskningen av den lexikala nivån. I det stora hela är fördelningen mellan könen relativt jämn, vilket man skulle kunna tolka som att texten är könsmedveten. Men när man sedan benar ut siffrorna så visar det sig att så inte alltid är fallet. I samtliga delar finns en ganska stark övervikt i kategorin substantiv där *kvinna* med synonymer är i majoritet gentemot *man* med synonymer. Detta skulle man kunna tolka som att mannens normställning genererar fler belägg för kvinna – att det är kvinnan som är det markerade som måste nämnas, som marginaliseras och måste legitimeras, medan mannen till-

hör det allmängiltiga. Tolkningen verkar rimlig, ända tills man vänder på perspektiven och frågar sig hur ett omvänt resultat skulle tolkas. Om mannen nämnts många fler gånger än kvinnan – hade inte tolkningen kunnat vara densamma då? Att mannen är norm, alltså nämns han oftare. Men ett sådant resonemang haltar. Det som är det normala behöver ofta inte nämnas, utan tas för givet. När man skriver att »fyra femtedelar av deltidsarbetet inom unionen utförs av kvinnor» så är en rimlig uppfattning att deltidsarbetet är ett undantag och att heltidsarbete är det som betraktas som norm, det som mannen gör. Om kvinnan hade varit normen hade man nog uttryckt det på ett annat sätt, kanske att »fyra femtedelar av heltidsarbetet utförs av män». Om man väljer den konstruktionen har man valt ett annat perspektiv, nämligen att heltidsarbetet är undantaget som måste nämnas, det som utförs av män. Så är inte fallet (se även Fowler 1991 för en diskussion om överlexikalisering).

Ännu tydligare blir det när man ser på sammansättningarna, där det inte förekommer en enda sammansättning med *man-* som förled, på det sätt som *kvinn-* är förled i 37 belägg. Om man talar med Hirdman så blir här kvinnan det undantag som måste nämnas medan mannen fungerar som normen, som det omarkerade som inte måste föras med förled (Hirdman 1988). Strängen med *kvinnolöner*, *kvinnarbeten* och *kvinnunderskott* kanske inte är anmärkningsvärd i sig. Men om man vänder på det och tänker sig *manslöner*, *mansarbeten* och *mansunderskott* så förefaller dessa konstruktioner iögonfallande och främmande. Sammansättningarna är ovanliga och återfinns inte i en ordbok, vilket både *kvinnarbete* och *kvinnöverskott* (dock inte *kvinnunderskott*) gör (SAOL 1998). Det tyder på att till exempel arbete som sådant främst kopplas till det manliga könet medan arbete för kvinnor ibland behöver kommenteras och föras med förled.

Adjektiven *manlig* och *kvinnlig* har inte särskilt många belägg men förtjänar ändå uppmärksamhet eftersom de kan ses som extra känsliga konstruktioner i könssammanhang. Konstruktionen av kön ligger som en grund i själva orden. Att vara *kvinnlig* är att ha konstruerat något av grundformen *kvinna*, både språkligt och kulturellt. När man påstår att ett yrke är kvinnligt så säger man i de flesta fall något om de egenskaper som krävs för det yrket. Man lägger in egenskaper i grundformen *kvinna*. Orden är också kulturellt infekterade eftersom de konnotationer som de innebär är infekterade och kontroversiella. När Don Kulick skriver att man ibland blandar ihop symboler med det som symbolerna symboliserar tangerar han detta problem (Kulick 1987 s. 21). Att vara *kvinnlig* eller *manlig* i vår kultur är förenat med en rad föreställningar om vad det innebär. Men man måste då komma ihåg att det är just de kulturella sym-

bolerna som ligger som grund för dessa föreställningar och inte kvinnans eller mannens könstillhörighet i sig. Men innebörden i de språkliga formerna kan också vara mera neutral. När man skriver att man vill »ha sökande av manligt kön» är det kanske inte främst de kulturella tolkningarna av *man* som man vill åt utan just det biologiska könet man. Att det i sig innebär en rad föreställningar som är svåra att komma ifrån ligger inte just då i begreppet. Men om vi inte hade dessa föreställningar om vad som ligger i begreppen kvinnligt och manligt skulle det säkerligen heller inte vara intressant att söka efter det ena eller andra könet i en platsannons. Formerna kan ses som infekterade och kanske på sätt och vis upptagna. Yvonne Hirdman skriver att ordet *kön* är ett upptaget ord som är fyllt med genusdiskursens innehåll och av en rad föreställningar som har följt oss i årtusenden (Hirdman 2001 s. 15). På samma sätt kan man resonera om *manlig* och *kvinnlig* – de är fyllda med könsdiskursens innehåll och därmed infekterade och upptagna. I det aktuella materialet används dock de adjektiva formerna av man och kvinna sparsamt och i sammanhang där de infekterade betydelserna har reducerats. Dels används orden ofta som delar av samma dikotomi, i samma sats, som i meningen: »en arbetsgivare föredrar manliga eller kvinnliga sökande» (s. 128). Dels problematiseras användningen i meningar som: »Ibland speglar t.o.m. själva yrkesbeteckningen om yrket anses kvinnligt eller manligt» (s. 168). Eftersom man lagt in den passiverade formen av verbet *anse* så säger man inget om vem som anser att det skulle vara manligt eller kvinnligt. Man har därmed också markerat ett avstånd till det betraktelsesättet. Det finns heller inga exempel på att man explicit lägger några kulturella innebörder i begreppen.

Den manifesta intertextualiteten visar också den exempel på tvetydighet, vilket verkar ha att göra med explicitet. Vid en närmare granskning av de böcker som rekommenderas, så visar det sig att dubbelt så många av titlarna har en kvinnlig författare, vilket är en enkel kategori när man vill påverka könsordningen. När man sedan ser närmare på filmerna är det långt många fler manliga röster som får komma till tals. Filmerna är en vanskelig kategori eftersom rösten här inte är klar eller entydig, och avsändaren förblir till viss del dold. Men hur vanskelig kategorin än må vara så säger resultatet någonting om det samhälle som kommer till uttryck i den här läroboken, och det säger i sin tur något om den här läroboken.

Även presuppositionerna kan tolkas på flera plan. Vid analysen kommer det fram att man förmedlar en relativt neutral bild av kön, även om det finns små tendenser till att mannen placeras på den offentliga arenan och kvinnan i hemmet på ett stereotypiserande sätt. Vid en genomläsning av hela materialet har

jag bara funnit en presupposition som på ett mycket tydligt sätt uttrycker en vad man kan kalla förenklad könsuppfattning. När man i kapitlet om »Hem-mets förvandling» skriver om hushållsmaskinerna som kommit in i hushållsarbete, så står det: »Kanske har de många hushållsmaskinerna lockat männen att ta större ansvar för hushållsarbetet?» (s. 110). Här förutsätter man dels att män generellt är intresserade av maskiner, dels att män generellt inte tidigare varit intresserade av hushållsarbete, vilket bidrar till att reproducera könsordningen. Däremot väljer man att förmedla en världsbild som kan ses som heteronormativ och familjevänlig. Familjen är den grund i texten som framställs som det normala. I den ingår det en man och en kvinna och barn. Man väljer alltså att utestänga framför allt en annan aspekt – den icke-heterosexuella.⁵ Men man utestänger också andra former av förhållanden – ensamstående, par utan barn, flergenerationsfamiljer och så vidare. Kärnfamiljen är den plattform som man utgår från och som uppfattas som norm. Att förmedla en heteronormativ världsbild blir problematiskt på så sätt att heterosexualiteten kan sägas vara en förutsättning för den hierarkiska könsordning som råder i samhället. Icke-heterosexualiteten blir därmed också intressant vid konstruktionen av könsordningar i form av avsaknad av uttalad hierarki, och därför skulle man kunna säga att avsaknaden av det icke-heterosexuella perspektivet hjälper till att upprätthålla den rådande könsordningen (vilket även den norska rapporten tar upp och problematiserar).

Också genom rekontextualiseringskedjorna tonar en bild av världen fram där män har makt och mer att säga till om, medan kvinnor har större ansvar för hemmet och inte lika stort ansvar i det ekonomiska och politiska livet. De bilder som framträder är svåra att motbevisa. Vi lever i ett samhälle där det innebär stora fördelar att vara född till man. Det är alltså ingen falsk bild som förmedlas och genom att framhäva den bilden undviker man det som i den norska rapporten kallas beslöjning (Vogt 1984 s. 19). Den implicita informationen som kommer fram i rekontextualiseringskedjorna hjälper till att skapa en balans mellan det könsblinda och det könsneutrala. Man belyser inte könsaspekter i onödan men bidrar ändå till att förmedla en relevant bild av den samhälleliga könsordningen.

Intressant blir också en jämförelse mellan de olika delarna. Resultatet i Socialt liv och Ekonomi följs åt vid flera analyskategorier – här finns en relativt jämn fördelning av personnamn, av pronomen och av adjektiv. I Politikdelen har både personnamn och pronomen som relaterar till män en kraftig övervikt.

⁵ De man utesluter borde snarast betecknas som HBT-personer (homo-, bi-, trans-) men för att enkelt göra mig förstådd väljer jag att skriva icke-heterosexuella.

Politikdelen innehåller en lång rad referenser till kända människor, och då främst dem som har verkat politiskt på ett eller annat sätt. Här återfinns *Hitler*, *Mahatma Gandhi*, *Göran Persson*, *Per Albin Hansson*, *Usama bin Laden* och en hel del andra manliga kända personer. Kvinnor finns det ganska få; förutom *Julia* som är en fiktiv demonstrant i en exempeltext (och nämns 4 gånger) så finns *Rosa Parks*, *Rigoberta Menchú*, *Kerstin Hasselgren*, *Karin Kock* och *Karin Söder*. Framför de tre sistnämnda står epitetet *kvinnlig* (*ledamot*, *minister* och *partiledare* i nämnd ordning), vilket säger något om deras ovanliga roll i den här delen av boken. Andelen pronomen kan sättas i samband med andelen personnamn, men det verkar också finnas en tendens till att männen omtalas flera gånger – substantiven pronominaliseras i större utsträckning – medan kvinnor nämns mera tillfälligt.

I delarna Socialt liv och Ekonomi däremot är antalet övriga ord för kvinnor markant högre än ord för män, och då främst släktbeteckningar. Framför allt är det tydligt att orden för kvinnor oftare står i ett dikotomt förhållande till en man än tvärtom. Det gäller till exempel ord som *änka*, *hustru*, *kurtisan*, *älskarinna* och *geisha* medan orden där männen står i ett dikotomt förhållande till en kvinna är få, till exempel *man* och *make*. Att både *kurtisan* och *geisha* är beteckningar för en kvinnoroll där syftet är att behaga mannen är också värt att notera.

Av de kriterier som UNESCO satt upp för läroböcker är samtliga till viss del uppfyllda av läroboken *Attityd*; det finns en kvantitativ balans, och det finns i viss mån en bredd i fördelningen av yrken och fritidsaktiviteter, även om delen Politik här utgör ett undantag. Andra familjekonstellationer än idealfamiljen på fyra heterosexuella personer är representerade, men den reproducerande bilden av kärnfamiljen överväger. Man har heller inte enbart en koncentration av manssamhället, utan försöker lyfta fram kvinnliga förebilder och problematisera kvinnors förhållanden över tid (Vogt 1984 s. 14).

Och så en metodreflektion. När man arbetar med genus- eller könsfrågor kommer man alltid att brottas med ett problem – särhållandet som metod. För att uppnå ett slags ordning där individen och inte könet ska ses som främsta urvalsprincip, måste man först hålla isär könen. Det är en paradox där metoden och målet motverkar varandra. Man kan se metoden manifesteras i den här uppsatsen, men också i den lärobok som jag valt att analysera. Jag har, liksom många före mig, analyserat kvinnor och män för sig för att se hur man konstruerar kön. Det är antagligen en nödvändig metod men den kan också ha konsekvenser. När man till exempel diskuterar könskvotering så använder man också särhållandet som metod. För att få in kvinnor i styrelser och på universi-

teten måste man sätta kön i främsta rummet – det som man helst vill undvika. Som motargument kan man hävda att män har könskvoterats i alla tider; de har haft företräde just därför att de är män. Men jag tror att det man måste komma ihåg är varför man använder den metoden, och framför allt måste särhållandet ses just som en metod och inte som ett resultat. Anhängare av mindre konstruktivistiska synsätt kan sägas se särhållandet som resultat och biologin som förklaringsmodell. Det blir onekligen mer komplicerat att inte se det så.

Avslutande kommentar

Jag har i mycket fokuserat på samhällets avtryck i språket i den här artikeln, men den andra sidan av myntet är lika intressant – språkets påverkan på samhället. Om man anknyter till diskursanalysens teorier om det dialektiska förhållandet mellan språket och samhället så borde ett omarkerat språk rimligtvis påverka samhällets strukturer till att bli mera könsneutrala. Ett omarkerat språk påverkar tanken och möjliggör ett friare sätt att tänka, som inte är könsbundet. Skulle man då kunna gå längre – skulle texten kunna implicera ett än mer progressivt förhållningssätt till könsordningen? Det blir tydligt att skolpraktikens tröga system och de villkor som den för med sig innebär begränsningar. I lanseringen av boken har man valt att undvika att kalla den feministisk eftersom redaktören menar att det inte är kommersiellt gångbart. Det säljer helt enkelt inte. I stället är strategin i mycket lik von Wrights ställningstagande när hon sätter upp kriterier för en jämställd text – man vill både förmedla en relevant bild av hur det verkligen ser ut i samhället och undvika att fokusera kön när det inte är av vikt för framställningen (vilket också anknyter till termerna *beslötning* och *osynliggörande* i den norska studien). Antagligen är det så långt man kan gå i den typ av praktik som den här texten finns i.

Vi befinner oss i en brytningstid. Enligt Fairclough är det just i brytningstider möjligt att få en indikation på vart man är på väg och hur långt man kommit. Resultaten och diskussionen i den här artikeln kan därför förhoppningsvis ge en fingervisning om hur långt vi har nått med jämställdheten i Sveriges skolvärld idag – en liten bit på väg, men en hel resa kvar.

Litteratur

- de Beauvoir, Simone, 2002: *Det andra könet*. Stockholm. [Franskt original 1949.]
 Bonnier Utbildning. Webbplats: <http://www.bonnierutbildning.se>. Hämtad 2004-09-28.

- Borgström, Claes, 2004: Intervju i Dagens Nyheter 2004-07-21.
- Butler, Judith, 1990: *Gender Troubles. Feminism and the subversion of identity*. New York.
- Byrman, Gunilla & Hultén, Britt, 2003: »Varför många företagsledare bär damunderkläder»: diskussion om genus och sakprosa. I: *Teoretiska perspektiv på sakprosa*, red. av Boel Englund & Per Ledin. Lund. S. 181–200.
- Cronlund, Katri, 2003: *Attityd*. Stockholm.
- Einarsson, Jan & Hultman, Tor G., 1984: *Godmorgon pojkar och flickor: om språk och kön i skolan*. Malmö.
- Fairclough, Norman, 1992: *Discourse and Social Change*. Cambridge.
- Fairclough, Norman & Wodak, Ruth, 1997: *Critical Discourse Analysis. I: Discourse as social interaction*, ed. by Teun van Dijk. London. S. 258–284.
- Fowler, Roger, 1991: *Language in the News. Discourse and Ideology in the Press*. London & New York.
- Hellspång, Lennart & Ledin, Per, 1997: *Vägar genom texten. Handbok i brukstextanalys*. Lund.
- Hirdman, Yvonne, 1988: Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning. I: *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 3, 1988. S. 49–63.
- Hirdman, Yvonne, 2001: *Genus – om det stabilas föränderliga former*. Stockholm.
- Holmberg, Carin, 1993: *Det kallas kärlek. En socialpsykologisk studie om kvinnors underordning och mäns överordning bland unga jämställda par*. Göteborg.
- Josephson, Olle, 1999: Hur skriver man könsneutralt? I: *Svenska Dagbladet* 1999-09-12.
- Josephson, Olle, 2002: »Riksdagare» – modellen för framtiden. I: *Svenska Dagbladet* 2002-12-15.
- Kulick, Don (red.), 1987: *Från kön till genus. Kvinnligt och manligt i ett kulturellt perspektiv*. Borås.
- Kön eller genus? Efter en föreläsning av Eva Gothlin i augusti 1999. Nationella sekretariatet för genusforskning, Göteborgs universitet.
- Laqueur, Thomas, 1994: *Om könsens uppkomst. Hur kroppen blev kvinnlig och manlig*. Stockholm.
- Ledin, Per & Selander, Staffan, 2003: Institution, text och genre. I: *Teoretiska perspektiv på sakprosa*, red. av Boel Englund & Per Ledin. Lund. S. 91–122.
- Linell, Per, 1998: Interaktionen i samtal – en teoretisk bakgrund. I: *Samtal pågår. Dialogiska perspektiv på svenska mediedebatter*, red. av Per-Anders Forstorp & Per Linell. Stockholm. S. 9–48.
- Lpo 94/Lpf 94. *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet och de frivilliga skolorna*. Utbildningsdepartementet, Stockholm.
- Melander, Björn, 2003: *Läroboksspråket – en flintskallig primadonna? I: Kobran, nalen och majjen: Tradition och förnyelse i svensk skola och skolforskning*, red. av Staffan Selander. Stockholm. S. 133–153.
- Milles, Karin, 2001: *Könsneutralitet eller könsblindhet? En studie av två broschyrer från Socialstyrelsen*. I: *Svenskans beskrivning 25. Förhandlingar vid Tjugofemte sammankomsten för svenskans beskrivning*, red. av Marketta Sundman & Anne-Marie Londen. Åbo. S. 189–199.

- Milles, Karin, 2003: Kvinnor och män i möte. En samtalsanalytisk studie av interna arbetsmöten. Stockholm.
- Moi, Toril, 1997: Feminist, female, feminine. I: *The feminist reader*. Malden, MA. S. 104–116.
- Mål i mun: förslag till handlingsprogram för svenska språket. SOU 2002:27. Stockholm.
- Nordenstam, Kerstin, 2003: Genusperspektiv på språk. Höskoleverkets rapport. Stockholm.
- SAOL = Svenska Akademiens ordlista. 12 uppl. Stockholm 1998.
- Selander, Staffan, 2003: Pedagogiska texter och andra artefakter för kunskap och kommunikation. En översikt över läromedel – perspektiv och forskning. I: SOU 2003: 15. Stockholm. S. 181–256.
- Selander, Staffan & Skjelbred, Dagrun, 2004: Pedagogiske tekster for kommunikasjon og læring. Kjøpsvik.
- Skollagen, 1998. Stockholm.
- Språkbanken. Webbplats: <http://spraakbanken.gu.se>. Hämtad 2004-07-27.
- Svenska språknämnden. Webbplats: www.spraknamnden.se.
- Wahl, Anna; Holgersson, Charlotte; Höök, Pia & Linghag, Sofia, 2001: *Det ordnar sig. Teorier om organisation och kön*. Lund.
- West, Candace & Fenstermaker, Sarah, 1995: Doing difference. I: *Gender & society* 9. S. 8–37.
- Winther Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise, 2000: *Diskursanalys som teori och metod*. Lund.
- Wodak, Ruth (red.), 1997: *Gender and Discourse*. London.
- Vogt, Sidsel (red.), 1984: *Kjønnsroller i lærebøker*. Oslo.
- von Wright, Moira, 1999: *Genus och text: när kan man tala om jämställdhet i fysikläromedel?* Stockholm.

Smärre bidrag

SAG och samtalet

På första sidan i samlingsvolymen *Samtal och grammatik* hävdar utgivarna Jan Anward och Bengt Nordberg att det är »uppenbart» att Svenska Akademiens grammatik (SAG) huvudsakligen är en grammatik för svenskt skriftspråk: »De talspråksexempel som förekommer är antingen hämtade från litterär dialog, olika former av monologiskt tal eller helt enkelt påhittade.» (Anward & Nordberg 2005 s. 5.)

Låt oss börja med att granska påståendet om talspråksexemplen. Exempel från litterär dialog (och från skönlitteratur över huvud taget) är i SAG markerade med (R). Påhittade exempel har ingen markering alls. Autentiska talspråksexempel har markeringen (T). Det finns drygt 500 sådana exempel i SAG. Det är ungefär ett på var femte sida och alltså inte särskilt många (fast fler än i *Samtal och grammatik*, där jag räknar till 178). Men det är dessa exempel som svepande klassificeras som »monologiskt tal». Exempel från typisk envägskommunikation, såsom högtalarmeddelanden eller tevenyheter, finns det i själva verket mycket få av i SAG. Däremot finns det rikligt med exempel från Tal-syntax material, som består av intervjuer och arrangerade diskussioner och inte utmärker sig för särskilt täta turbyten. Man kan naturligtvis kalla det materialet monologiskt, fast det kräver kanske ett förtydligande om var man drar gränsen för det dialogiska.¹ För dagens läsare har väl utdrag ur lundaakademikers diskussion om förhållandet mellan kyrka och stat på 1960-talet inte samma underhållningsvärde som utdrag ur göteborgs-ungdomars diskussion om musikstilar på 1990-talet, men det var ju inte det frågan gällde.

Bland (T)-exemplen i SAG finns emellertid också en del hämtade från 1980-talsmaterialet *Samtal* i Göteborg, ett material som har klart dialogisk karaktär. Vidare finns det exempel som vi med avsikt har hämtat ur den vetenskapliga litteraturen, för att markera vårt beroende av tidigare forskning, t.ex. från Ulla-Britt Kotsinas inspelningar av ungdomligt stockholmspråk. Slutligen har vi själva avlyssnat och noterat en del exempel. Så här kan exemplen från göteborgsmaterialet se ut (SAG 2 s. 759–760, 4 s. 971):

- Om du tänker dig Vasa här va. – Hm. – Så har du husen här.
- Men detta har du bakat själv va? – Ja det är pomerans.
- Men-men jag har för mig att dom visade det på TV också. – Säkert.

Påståendet att SAG skulle sakna exempel på autentiskt samtalsspråk är helt enkelt inte riktigt sant. Viktigare är dock frågan vad exempelsamlingen säger om beskrivningens

¹ Det finns en intressant spänning mellan inledningens formulering »monologiskt tal» och volyvens avslutande uppsats, där Per Linell (2005) i anslutning till Bakhtin räknar allt tal som dialogiskt.

giltighet och räckvidd. Bakom Anward och Nordbergs argumentation skymtar en föreställning om att analysen i SAG skulle vara baserad på de exempel som ges. Vi skulle alltså ha letat fram en handfull exempel och utifrån detta spröda material dragit slutsatser om svenskans struktur. En sådan föreställning röjer en okunnighet om hur det går till att skriva en grammatik. Beskrivningarna i en grammatik vilar på tre ben: befintlig vetenskaplig litteratur, korpusstudier och infödda språkbrukares intuition (inte minst författarnas egen; Hellberg 2000, 2004). När beskrivningen är gjord, väljer man några exempel som så tydligt som möjligt illustrerar densamma. Påhittade exempel har då fördelen att kunna vara maximalt pedagogiska; autentiska exempel kan bl.a. övertyga en skeptisk läsare om att beskrivningen inte är alldeles felaktig. För de autentiska exemplen kontrollerar man noga att ingenting i deras kontext gör dem olämpliga som exempel eller motsäger den analys man har presenterat.

Det låter sig sägas att tillgången på samtalskorpusar och på vetenskapliga beskrivningar grundade på sådana inte var så god när grammatiken skrevs (även om enstaka beskrivningar fanns, t.ex. Nordberg 1987). Det låter sig också sägas att författarnas intuition inte räckte för att fånga allt talspråkseget i grammatiken. Men frågan om SAG också ger talspråkets grammatik eller inte kan inte besvaras deduktivt utan är empirisk. Och det är för det första en fråga om vad man menar med grammatik. Olika forskare menar olika saker: en del inkluderar hela språkssystemet i grammatiken, även fonologi och lexikon. SAG definierar grammatiken på ett traditionellt sätt som morfologi och syntax inom satsens eller meningens ram.² Det är det som Anward och Nordberg (2005 s. 6) kallar inre syntax. SAG tar alltså inte ansvar för någon heltäckande beskrivning av hur satser och meningar förhåller sig till varandra (inom eller mellan turer), även om den inte kan undvika att beröra en del av detta. Det senare handlar om det som Anward och Nordberg kallar yttre syntax och som traditionellt (oberoende av medium) ibland kallas textlära.

Den fråga som är rimlig att begära ett empiriskt svar på är alltså om SAG beskriver enbart skriftspråkets inre syntax eller också talspråkets. Det förefaller mig då uppenbart (för att behålla ordvalet) att ingen har lyckats påvisa några avgörande skillnader mellan talspråkets inre syntax och skriftspråkets, trots de senaste årens talspråksforskning. Också den talade svenskan är ett V2-språk, låter adjektivattributet komma före sitt substantiviska huvudord och kongruensböjer sina predikativ, för att ta några exempel där svenskan anses utmärka sig. Denna likhet framgår inte minst av Jan Lindströms (2005) utmärkta bidrag i *Samtal och grammatik*. Och av Per Linells (2005) bidrag i samma volym framgår att de konstruktioner som ändå saknas eller är sällsynta i skriftspråket trots det finns redovisade i SAG, med få undantag. Man kan naturligtvis önska sig en annan disposition av framställningen, en annan teoretisk inramning eller en annan abstraktionsnivå: det har visat sig att snart sagt varje SAG-användare har personliga preferenser därvidlag. Men vill man ha en samlad beskrivning av den talade och skrivna svenskans inre syntax är det inte så dumt att gå till SAG.

Att SAG inte systematiskt behandlar den yttre syntaxen kan enklast förklaras med att uppdraget då hade blivit för stort. Men inte minst vid läsningen av *Samtal och gramma-*

² Därför kan också exemplen oftast presenteras »utan någon som helst kontext» (Anward & Nordberg 2005 s. 5): det som ska illustreras ryms inom det som presenteras. Författarna måste naturligtvis ta ansvar för att kontexten inte gör exemplet olämpligt (jfr ovan).

tik kan man dra två slutsatser. Den ena är att tal och skrift, eller låt oss försiktigare säga det typiska talet och den typiska skriften, skiljer sig mycket mer från varandra på den nivån. Den andra är att det handlar om en annan typ av regelsystem, som bland annat tycks vara mycket mindre språkspecifik. Det är symptomatiskt att flera av uppsatserna i volymen åberopar studier av den yttre syntaxen i engelskspråkiga material utan att ens ställa frågan om det kan fungera annorlunda i svenskt material.

Att SAG »absolut inte kan ersätta en förutsättningslös analys av autentiskt svenskt samtalsspråk» (Anward & Nordberg 2005 s. 5) är alltså helt givet vad gäller den yttre syntaxen. Men gäller påståendet också den inre syntaxen? Ja, naturligtvis. En poäng med att samla det befintliga grammatiska vetandet i fyra volymer är att man därmed utmanar till nya studier av den inre och yttre syntaxen i autentiskt svenskt samtalsspråk, liksom i autentiskt svenskt skriftspråk (även om mera redan har gjorts i sistnämnda avseende). Att sådana studier kan vara fruktbara visar ju exempelvis volymen *Samtal och grammatik*. Man skulle bara önska sig lite större självförtroende hos svenska samtalsforskare, så att de trodde sig ha någonting att komma med utan att behöva påstå att ingenting är beskrivet förut. Det är t.ex. inte nödvändigt att framställa deiktisk pronomenreferens som något fullständigt obekant i grammatiska beskrivningar (Öqvist 2005); det är en sak som utgivarna kanske kunde ha rättat till.

Litteratur

- Anward, Jan & Nordberg, Bengt, 2005: Inledning. I: *Samtal och grammatik*, s. 5–9.
- Hellberg, Staffan, 2000: *Korpus, intuition, teori. Med illustrationer ur Svenska Akademiens grammatik. I: Korpusar i forskning och undervisning*, utg. av Gunilla Byrman, Hans Lindquist & Magnus Levin. Uppsala.
- Hellberg, Staffan, 2004: *Using corpus data in the Swedish Academy Grammar. I: Corpus linguistics. Readings in a widening discipline*, ed. by Geoffrey Sampson & Diana McCarthy. London & New York.
- Lindström, Jan, 2005: *Grammatiken i interaktionens tjänst. Syntaktiska aspekter på turorganisation. I: Samtal och grammatik*, s. 11–53.
- Linell, Per, 2005: *En dialogisk grammatik? I: Samtal och grammatik*, s. 231–328.
- Nordberg, Bengt, 1987: *The use of onomatopoeia in the conversational style of adolescents. I: The Nordic languages and modern linguistics 6*, ed. by Pirkko Lilius & Mirja Saari. Helsingfors. S. 265–288.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: *Svenska Akademiens grammatik. 1–4*. Stockholm.
- Samtal och grammatik. Studier i svenskt samtalsspråk*, red. av Jan Anward & Bengt Nordberg. Lund 2005.
- Öqvist, Jenny, 2005: *I samhörighetens tjänst. Användningen av pronomenen han och hon i initialposition. I: Samtal och grammatik*, s. 139–156.

Staffan Hellberg

Recensioner

Collin, Lotta: Variation i webbdiskussion. En fallstudie av kontext, funktion och form i diskussionsforum om diabetes. Åbo Akademis förlag. Diss. 246 s. Åbo 2005. ISBN 951-765-226-7.

Språkbruk på webben är fortfarande ett relativt sporadiskt utforskat område, trots att *the World Wide Web* nu har mer än tio år på nacken. Frågan är om det ens bör kallas ett forskningsområde, eftersom man då ger sken av att språket på webben skulle vara enhetligt i något avseende – vad gäller genretillhörighet, funktion eller språklig stil. Just ett sådant antagande vill Lotta Collin problematisera och till viss del ta avstånd ifrån genom sin avhandling. Därmed skiljer hon sig från flertalet som tidigare intresserat sig för exempelvis chatt och diskussionsforum på nätet. Vanligen brukar sådana undersökningar nämligen ta fasta på vad som är speciellt och annorlunda med kommunikation via webben och peka på sådant som talspråkighet i skrift, hypertextualitet eller multimodalitet. Collin vill i stället undersöka variation inom ett relativt enhetligt material, just för att visa att kontext, funktion och form kan variera avsevärt även på webben. Detta är en mycket sympatisk och angelägen ambition.

Collins doktorsavhandling ansluter sig till det växande forskningsfält som brukar benämnas med hjälp av förkortningen CMC – computer-mediated communication. Avhandlingen ansluter sig dock också indirekt till mer etablerade nordistiska forsknings-traditioner, som kvantitativ och funktionell stilistik samt i viss mån även variationslingvistik. (Jag återkommer till detta.) Materialet är 1 000 inlägg från åtta olika diskussionsforum om ämnet diabetes. Valet motiveras bland annat av fördelen med ett enhetligt tema, och av det faktum att diabetes är en folksjukdom, vilket innebär att i stort sett alla kategorier av människor är potentiella deltagare i diskussionen. Collin vill både uppnå representativitet, eller åtminstone vanlighet, och så långt som möjligt undvika ämnesbetingad variation.

Syftet är »att granska relationen mellan kontext, funktion och form i webbaserade diskussionsforum» (s. 3) och undersökningen tar sin utgångspunkt i ett par, delvis relaterade, debatter om datorkommunikation, varav den ena främst är vetenskaplig och handlar om huruvida Internet mest lämpar sig för faktaförmedling eller för social interaktion, medan den andra rör farhågor om det svenska skriftspråkets förfall. Syftet bryts ner i ett antal frågeställningar (här återgivna i förkortad form):

- 1) Vilka allmänna förutsättningar karakteriserar diskussionsforum på webben?
- 2) Vilken variation – mellan forumens kontexter, mellan inläggens funktioner och mellan inläggens form – finns i materialet?
- 3) Hur ser sambandet mellan dessa tre aspekter av variation ut?

Collin placerar in sin undersökning i en teoretisk ram som hon benämner funktionell textanalys. Hon hänvisar här bland annat till Michael Hallidays sociosemiotiska språk-teori, men också mer specifikt till läroboken *Vägar genom texten* av Hellspong & Ledin (1997). I enlighet med detta ramverk menar Collin att varje inlägg ska ses som en text, och refererar i samband med detta till textdefinitioner hos bl. a. Ledin (1999), vars resonemang i sin tur kan ledas tillbaka till tankar hos Bachtin. Collin utformar sedan en textmodell där relationen mellan text och kontext åskådliggörs av en triangel, vars tre sidor representerar kontexten, funktionen och formen. Dessa tre aspekter ses som ömsesidigt sammankopplade, och de får varsitt kapitel i avhandlingen.

När det gäller kontexten talar Collin, i enlighet med Halliday och andra, om två lager av kontext: situationskontext och kulturkontext. Eftersom Collin menar att kulturkontexten är densamma för samliga forum och inlägg koncentrerar hon sig på situationskontexten och operationaliserar den i begreppet *förpackningsformat*, dvs. de olika typer av forum som finns i materialet. Förpackningsformatet beskrivs i sin tur i termer av två komponenter: avsedda deltagare (ungdomar resp. allmänhet) och forumets struktur (kronologiskt resp. ämnesvis ordnat). Detta leder till fyra olika förpackningsformat: ämnesvis ordnade forum för ungdomar, ämnesvis ordnade forum för allmänheten, kronologiskt ordnade forum för ungdomar samt kronologiskt ordnade forum för allmänheten.

När det gäller funktionen utgår Collin från en åtskillnad hon funnit i CMC-forskningen, nämligen den mellan informationsrelaterad och social kommunikation. Denna tudelning problematiserar hon med hjälp av klassiska språkfunktionstypologier från bland andra Jakobson och kommer därigenom fram till fem funktionskategorier: fakta, erfarenheter, åsikter, kontakter och umgänge. Inläggen bedöms ett och ett genom när-läsning och förs till den ena eller andra kategorin. Typologin, som också inbegriper underkategorier, är rikligt exemplifierad. *Kontakter* visar sig vara den minst vanliga funktionen medan de övriga fyra är ganska jämnstora, med *fakta* som den allra största. Längst inlägg finner man i kategorin *erfarenheter* och kortast inlägg i *umgänge*.

När det gäller form koncentrerar sig Collin på vad man kan kalla standardenlighet, dvs. i vilken grad inläggen följer eller bryter mot traditionella skriftspråksnormer. Hon utgår här från vad tidigare forskning (framförallt Hård af Segerstad 2002) pekat ut som typiskt för datorförmedlad kommunikation och väljer ut drag som hon placerar på tre nivåer: menings-, ord- samt teckennivå. Analysen redovisas och exemplifieras drag för drag. Slutligen slås dock värdena för alla drag ihop, ett formindex räknas ut (andelen drag genom antalet ord gånger 100) och justeras med en matematisk normaliseringsfunktion för att inläggens längd inte ska påverka resultatet orimligt mycket. För att kunna etablera tre kategorier undersöker Collin sedan hur inläggens värden grupperar sig statistiskt. Detta, kompletterat med en kvalitativ närläsning, resulterar i tre så kallade formkategorier: den neutrala, den blandade och den exceptionella.

I slutkapitlet förs förpackningsformat, funktionstyper och formkategorier samman och en rad olika samvariationer framträder. När Collin sammanfattar och tolkar analysresultaten lyfter hon särskilt fram några punkter (här återgivna i förkortad form):

- Den avsedda mottagargruppen betyder mer för formen än vad förpackningsformatet gör.
- Ungdomsformaten kännetecknas av mer okonventionell form.

- Form hänger ihop med graden av emotivitet.
- Inläggen i kategorin *kontakter* har generellt den mest okonventionella formen.
- Kategorin *umgänge* har allmänt sett mest blandad form.

Collin avslutar med en nyanserande diskussion där hon bland annat konstaterar att språket på nätet – till och med i ett relativt enhetligt material som hennes – verkligen varierar, precis som språket var som helst. Detta, menar hon, stärker hennes ståndpunkt att man inte bör uttala sig kategoriskt och deterministiskt, utan i stället fortsätta undersöka ytterligare andra avgränsade material för att lägga ytterligare pusselbitar till bilden av hur språk, funktion och kontext varierar.

Man kan, som jag ser det, läsa Collins avhandling på huvudsakligen två sätt: dels kan man ta inledningens textteoretiska ramverk på allvar och läsa avhandlingen som en diskursanalytisk studie, dels kan man ta fasta på Collins mer allmänna utgångspunkter i den samtida språkdebatten och läsa avhandlingen som något av ett språkpolitiskt inlägg grundat på systematisk, mer traditionellt stilistisk analys. Syftesformuleringen och frågeställningarna möjliggör båda läsningarna, eftersom flertalet begrepp (exempelvis *kontext*, *funktion*, *form* och *samband*) kan tolkas på olika sätt beroende på teoretisk grund. För den som, i likhet med mig, väljer den första lässtrategin infinner sig relativt snart en del frågor som gäller kopplingen mellan teorin och analyserna. Huvudinvändningen i det här perspektivet är att avhandlingens teoretiska ram inte riktigt passar till – och därmed inte förmår att helt binda ihop – de olika delundersökningar som utförs. Jag kommer nedan att exemplifiera hur jag menar att detta glapp kommer till uttryck på framför allt två punkter: när det gäller operationalisering av begrepp samt när det gäller kategoriseringar (och i förlängningen resultatens validitet). Den andra läsarten leder till andra funderingar, som dels förstås gäller den teoretiska ramens roll, men även sådant som undersökningens vetenskapliga kunskapsintresse. Jag kommer att beröra det helt kort.

Läser man avhandlingen med utgångspunkt i den sociosemiotiska eller funktionella teori som Collin väljer som ram finner man alltså att flera centrala begrepp vattnas ur eller radikalt förändras i undersökningarna. En föraning om detta får man redan i den triangelmodell Collin skapar, där relationen mellan de tre aspekterna *format*, *funktion* och *form*, liksom mellan text och kontext, blir mindre tydlig än i den hierarkiska boxmodell som återfinns hos exempelvis Fairclough (1995). I analysen operationaliserar Collin sedan hårt när det gäller ett teoretiskt begrepp som *situationskontext*, som hos Halliday m.fl. är den kontextnivå där kulturkontexten blir specifik och konkret, och där olika faktorer (deltagare, fält, kommunikationssätt) samverkar och formar det språkliga yttrandet. Hos Collin reduceras situationskontexten till en teknisk aspekt av kommunikationssättet (kronologiskt resp. ämnesstrukturerat forum) samt ålder hos de avsedda deltagarna. I stället för att beskriva situationens faktorer blir situationskontexten i praktiken översatt till en makrosociologisk faktor (eftersom ålder kommer att betonas mer än typen av forumstruktur), som sedan visar sig bli (alltför?) viktig för att förklara den språkliga variation som framträder.

Ett annat exempel på teoretisk glidning gäller begreppet *text*, som i början ges stort utrymme och problematiseras på såväl semiotisk som dialogisk grund, men som behandlas på ett mycket grundare sätt när väl analysen kommer igång. Exempelvis kommer synen på text som en interaktionellt avgränsad enhet, som ingår i en dialog, i skym-

undan genom det sätt som Collin hanterar materialet på. Inläggen, som ju förekommer i kommunikativa kedjor, kopplas i analysen loss från dessa och behandlas som isolerade enheter. Detta har kanske ofta mindre betydelse för de konkreta analyserna, särskilt med de metoder som Collin valt, men i några fall får inläggets plats i en sekvens faktiskt avgörande betydelse. Det gäller exempelvis vid funktionsbestämningen av de inlägg som förs till de mer sociala funktionskategorierna, och då framför allt funktionskategorin *umgänge-småprat* (s. 117) som bland annat kännetecknas just av att inläggen förekommer i en interaktionssekvens. Synen på inläggen som ingående i samtal återfinns dock inte i analysen av de mer informationsrelaterade funktionskategorierna (*fakta, erfarenheter, åsikter*), förmodligen eftersom dessa definieras på andra grunder. Bortsett från att man rent allmänt, återigen mot bakgrund av teorin, hade kunnat förvänta sig en mer genomgående dialogisk grundsyn vid valet av analysmetoder, hade det varit givande att då och då få återkomma till textbegreppet för att påminnas om dess roll i avhandlingen. Collin är medveten om inkonsekvensen (vilket framgår av en skrivning på s. 56), men försvarar förfarandet med att analysen svarar mot de frågor som ställs i avhandlingen. Det gör den visserligen, men man hade också kunnat tänka sig att den kontext som det pratas om i avhandlingens syfte och frågeställningar faktiskt inbegriper sådant som interaktionellt sammanhang.

Ytterligare ett exempel på hård operationalisering som gör att analysen avlägsnar sig från teorin är när textaspekten *form* undersöks i termer av grad av formalitet och standardmässighet vad gäller framför allt ortografi. Collin rör sig här väldigt långt bort från den (socio)semiotiska synen på relationen mellan form och betydelse, och redogör inte för hur hon menar att språklig mening realiserar i denna typ av form och på vilket sätt det är *textens* form som undersöks. De formkategorier som etableras representerar inte, som man kunde förvänta sig, olika sätt att uttrycka sig språkligt (stilar, om man så vill). Snarare samlar de en ganska brokig mängd grafiska, ortografiska och syntaktiska drag, som sannolikt har en lika brokig samling orsaker och funktioner. Skillnaden mellan de tre kategorierna är heller inte kvalitativ utan kvantitativ.

Detta för oss in på nästa område som jag vill ta upp, fortfarande med utgångspunkt i den mer teoristyrda lässtrategin, nämligen de många kategoriseringar Collin gör och de konsekvenser dessa får. Kategoriseringarna är viktiga grundstenar i det ganska snillrika korrelationsbygge Collin konstruerar, men de riskerar samtidigt att forma sanningar som nog kan diskuteras. Dels skapar både funktionstypologin och formkategoriseringen restkategorier vilkas status av kategorier förstås är tveksam. Dels kan grunden för kategoriseringen ibland falla i glömska, vilket leder till att kategorier byter skepnad och blir något annat än de en gång var. Det viktigaste exemplet på detta är när uppdelningen i förpackningsformat skiljer mellan *ungdomar* och *allmänhet*. I grund och botten handlar det om en åtskillnad mellan forum som riktar sig till en speciell grupp (vilket i sig kan tänkas uppmåna till mer socialt inriktad interaktion), nämligen ungdomar, och forum som inte skiljer ut någon särskild användargrupp. Men det som händer är att denna aspekt av förpackningsformatet ganska snart övergår till att bli en egenskap hos språkbrukarna: ungdomar resp. allmänhet (vilket lätt kan bli icke-ungdomar, eller vuxna). Även om Collin oftast vinnlägger sig om att kalla saker vid deras rätta namn (och alltså skriver »ungdomsformat» eller »format avsedda för ungdomar» snarare än bara »ungdomar») kan hon inte garantera att en sådan subtil skillnad alltid uppmärksammas när läsaren ska tolka resultat som »förpackningsformat avsedda för ungdomar karakteriseras av mer

okonventionell form» (s. 209). (Detta är också något annat än »forum avsedda för en specifik användargrupp karakteriseras av mer okonventionell form», en alternativ skrivning som hade gett begrepp som *genre*, och *förpackningsformat* i sin mer materiella och sociala betydelse, ett större förklaringsvärde än *ålder*.)

Såväl operationaliseringar som kategoriseringar pekar alltså enligt min mening bort från den teoretiska grundsyn som presenteras i avhandlingen. Collin påpekar också att teoriramen bara har funktionen att ge den allra mest övergripande synen på text i kontext, och att de olika delundersökningarna inte placerar in sig i en systemisk-funktionell tradition. En så sträng konsekvens hade man väl inte heller kunnat kräva, men med den mycket allmänna förståelse av relationen mellan språk och kontext som undersökningarna ger uttryck för verkar den teoretiska överbyggnaden, kanske framför allt i fråga om textbegreppet, onekligen en smula överarbetad – och alltså i värsta fall missvisande.

Om vi då övergår till den andra läsarten, som åtminstone i ett första steg bortser från teoriramen och utgår från de konkreta, empiriska frågeställningarna, framträder de tre delundersökningarnas styrkor tydligare. De vilar var och en på en solid grund och är väl genomförda. Collin visar stor beläsenhet på de områden hon tar upp, och hon relaterar sina analyser och resultat på ett relevant sätt till tidigare forskning. Här aktualiseras dock frågan om avhandlingens huvudsakliga vetenskapliga kunskapsintresse: frågan är hur man ska förstå och förklara resultaten i ett principiellt, vetenskapligt perspektiv. Som jag redan varit inne på är det inte nödvändigtvis så att den empiriskt relevanta tidigare forskningen också delar språksyn och teoretiska förklaringsmodeller. När det gäller den breda CMC-forskningen är det avgjort inte så. Här skulle det alltså ha behövts ett explicit resonemang om hur man ska förhålla sig till resultat (och analysmetoder) som bygger på olika teoretiska antaganden. Bland de traditioner som jag menar aktualiseras finns såväl variationslingvistik (resonemangen om ungdomars språkbruk) och klassisk stilistik (analysen av graden av formalitet). Collin väljer att inte föra ett meta-resonemang om detta, utan förhåller sig i varje delundersökning direkt till de studier hon refererar till och bygger på. Jag menar att en konsekvent tillämpning av ett teoretiskt perspektiv (vilket som helst), eller åtminstone ett principiellt resonemang om de perspektiv som förs samman, hade kunnat skärpa begreppsapparaten, ge resultaten en djupare förklaring och göra bidraget till vår kunskap om datorförmedlad kommunikation ännu större och tydligare. (Med risk för att verka onödigt envis vill jag också hävda att en mer konsekvent användning av den teoriram som faktiskt annonseras i avhandlingen definitivt hade kunnat hjälpa till att föra resonemangen längre. Exempelvis hade en mer utarbetad modell av hur olika diskursgemenskaper i olika situationskontexter använder sig av olika normsystem för att uppnå kommunikativa mål kunnat lyfta resonemangen kring de i sig mycket rika resultaten.)

För den som väljer den mer empiriska och språkdebattorienterade läsningen framstår också både operationaliseringar och kategoriseringar som mer logiska. I ett sådant perspektiv blir det viktigare att peka på att det finns kontextuell variation på webben, snarare än att problematisera kontexten i sig. Det blir också naturligt att ha med ålder som en tydligt urskiljbar faktor, eftersom många av farhågorna och antagandena handlar just om ungdomarnas språkbruk. Här kan man även se ett slags logik i den inledande teoretiseringen av textbegreppet, vars funktion helt enkelt kan vara att ge diskussionsinläggen status av tillräckligt intressanta språkprodukter att studera i sin egen rätt. För en lä-

sare som med självklarhet ser inläggen som texter blir omvägen kring ett ganska specifikt teoretiskt definierat textbegrepp dock något av en kullerbytta.

Sammanfattningsvis vill jag säga att det främst är när det gäller validiteten som jag menar att Collins undersökning kan diskuteras, särskilt om man väljer den första, mer teoristyrda läsarten. När det gäller reliabiliteten finns det däremot inte mycket att invända. Collin designar sina kategorier på ett sätt som är genomskinligt och lätt att följa. Hon håller ordning på sina kategorier och bollar med dem på ett imponerande sätt, inte minst i den mycket informationstunga figur 8.2 på s. 203, där nästan alla korrelationer åskådliggörs. Även när det gäller mer intuitiva bedömningar, som vid funktionsbestämningen av inläggen, för hon ett öppet resonemang och exemplifierar så rikligt att trovärdigheten inte hotas. Avhandlingen är mycket välskriven, dispositionen är glasklar och det avslutande diskussionsavsnittet anknyter explicit och pedagogiskt till de frågor som ställs i inledningen. Det finns också gott om metatext som lotsar läsaren – och även en hel del garderingar där Collin påpekar att hon är medveten om just de inkonsekvenser jag pekat på ovan. De gör förstås inte att invändningarna faller, men de visar på en reflekterande och självkritisk hållning hos författaren. Resultatet av min egen läsart (den mer teoristyrda) får inte heller överskugga att Collins avhandling ger mycket värdefulla bidrag till CMC-forskningen, just genom att göra som hon själv tycker att man ska göra: systematiskt undersöka avgränsade materialtyper och lägga pusselbit till pusselbit. Avhandlingen fungerar också som ett empiriskt mycket välunderbyggt inlägg i debatten om språkets påstådda förfall på Internet, och torde nansera sådana generella uppfattningar avsevärt.

Litteratur

- Fairclough, Norman, 1995: *Media discourse*. Cambridge & Oxford.
 Hellspong, Lennart & Ledin, Per, 1997: *Vägar genom texten. Handbok i brukstextanalys*. Lund.
 Hård af Segerstad, Ylva, 2002: *Use and adaptation of written language to the conditions of computer-mediated communication*. Göteborgs universitet.
 Ledin, Per, 1999: *Texter och textslag – en teoretisk diskussion*. Rapport nr 27 från projektet Svensk sakprosa. Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet.

Anna-Malin Karlsson

Einarsson, Jan: Språksociologi. Studentlitteratur. 367 s. Lund 2004. ISBN 91-44-03262-5.

Språksociologisk forskning har bedrivits i Sverige sedan senare delen av 1960-talet. På 1970-talet började man också undervisa på akademisk nivå, och ämnet har i 25–30 år varit ett obligatoriskt inslag i grundundervisningen i nordiska språk och lingvistik. Tillgången på svenska läromedel i ämnet har dock inte varit så imponerande. Förutom Mats

Thelanders (1974) utomordentliga men ganska korta och nu lätt föråldrade introduktion, Lars-Gunnar Anderssons *Fult språk* (1985), vilken dock som lärobok betraktad har sin speciella vinkling, och de på samtalsforskning inriktade Nilsson 1993 och Norrby 1996 (2004), är valda delar ur antologier som Loman 1972 och 1974 vad som funnits att tillgå. Därför välkomnar man de två fullängdsmonografier som utkom under 2004, Eva Sundgrens *Språklig variation och förändring: Exemplet Eskilstuna* – anmäld på annan plats i denna årgång – och den här recenserade *Språksociologi* av Jan Einarsson. Den förra har som titeln anger sitt fokus på ett av sociolingvistikens delområden, medan Einarsson söker greppa ämnet i hela dess vidd. Med sin långa erfarenhet av forskning och undervisning i ämnet har Einarsson goda förutsättningar att skriva den heltäckande och för svenska läsare relevanta introduktion som vi så länge saknat.

Boken vänder sig till studenter på högskolans grundnivå och till en intresserad allmänhet. Författarens ambition har varit att skriva lättillgängligt och begripligt, och med det har han lyckats mycket väl. Han har ett direkt tilltal till sina läsare, han är generös med språksociologiskt belysande exempel både från sitt eget privatliv och från det samtida svenska samhället i stort. Han vågar resonera prestigelöst, ta personlig ställning i många frågor och visa socialt engagemang och tilltro till språksociologins förmåga att bidra till ett bättre samhälle. Det finns säkert läsare som här och var kan finna boken väl anekdotisk och mångordig för att vara en lärobok på akademisk nivå, och någon gång kan jag hålla med. Men huvudintrycket är att detta är god och pedagogisk lärobokstext.

Ett av språksociologins dilemman (som den inte är ensam om bland akademiska discipliner) har varit att något så när distinkt och teoretiskt tillfredsställande avgränsa sitt ämne gentemot andra forskningsområden. Svårigheten blir tydlig när det gäller att finna en övergripande och samtidigt innehållsmättad definition. Man har oftast nöjt sig med allmänna formuleringar om studiet av det ömsesidiga förhållandet mellan språk och samhälle och tagit sin tillflykt till en redogörelse för de olika delområden som studeras av forskare vilka själva betraktar sig och av andra uppfattas som språksociologer. Så gör också Einarsson. Efter att ha citerat ett antal definitioner från 1970- och 80-talen presenterar han sin egen: »Språksociologi är studiet av språklig variation och förändring i ett socialt och kulturellt perspektiv» (s. 16). Denna är så god som någon annan, men man kan lägga märke till att det är språket som lyfts fram som det primära forskningsobjektet. Einarsson deklarerar (s. 15) att han liksom många andra använder benämningarna *språksociologi* och *sociolingvistik* som synonyma begrepp. Han har en utredning om hur de två termerna kan tolkas och också har tolkats som delvis olika saker. *Språksociologin* vill enligt denna differentiering belysa »sociala [och samhälleliga] förhållanden i ljuset av språkliga beteenden», medan *sociolingvistiken* är en del av språkvetenskapen som »försöker förklara språkliga fenomen utifrån samhälleliga, sociala faktorer» (s. 14). Einarsson har valt *Språksociologi* som bokens titel främst därför att den är mer genomskinlig för icke fackfolk. Men den är också – för dem som upprätthåller nyansskillnaden mellan de två benämningarna – faktiskt mer adekvat här än *Sociolingvistik*. För att vara skriven av en språkvetare är boken nämligen påfallande »sociologisk»: den ger stort utrymme åt de samhälleliga och kulturella orsakerna till och följderna av språkligt beteende. Särskilt i kapitlet om språklig variation, institutionella samtal och språksociologin och skolan får de samhällsvetenskapliga, sociokulturella och pedagogiska aspekterna en mer framskjuten plats än i de flesta liknande läroböcker. I motsvarande grad

träder lingvistiska detaljer mer i bakgrunden. Detta är inte menat som kritik utan som varubeteckning.

Det centrala begreppet för Einarsson är makt. Det deklareras redan i inledningen: »Språkets samband med makt, solidaritet, jämlikhet och jämställdhet ska det handla om, dvs. helt enkelt om det som är språksociologi» (s. 9; men maktbegreppet finns inte med i hans definition, se ovan). Detta låter sig naturligtvis sägas, men det är inte hela sanningen. Man kunde med lika stor rätt framhäva de identitetsskapande och gruppstärkande funktionerna, likaså samarbets- och samspelsaspekterna. Dessa är nog tydligast på samtalsanalysens och det kommunikativa beteendets mikronivå – t.ex. i turbytenas finkalibrerade dynamik – men denna får relativt sett inte så stort utrymme.

Om man ändå godtar maktaspekten som språksociologins dominerande karaktistikum, hade det varit intressant – men säkert svårutförbart – om detta hade återspeglats i bokens disposition. Nu går Einarsson tillväga på ett mer traditionellt sätt och går igenom olika arbetsområden från ett makroperspektiv över meso- till mikronivå. Efter en inledning som tar upp olika innebörder av begreppet 'språk' och språksociologin som vetenskap följer ett kapitel om grundläggande begrepp som språk, dialekt, språkgemenskap och identitet. Därefter behandlas vad som händer när språk och språkbrukare kommer i kontakt med varandra, dels individuell ackommodation, dels uppkomsten av internationella kontaktspråk som pidgin och kreol. Härifrån fortsätter Einarsson till ett kapitel om språkvärdering, språkplanering och språkvård, som bland annat innehåller substantiella avsnitt om hur ett antal stater i när och fjärran löst sina nationella språkproblem. Två nymodigheter kan man notera i detta kapitel. Som en motsats till språkvård inför Einarsson begreppet 'språkvåld' som det är språkvårdarens uppgift att motarbeta. Vidare menar han att man också kan tala om språkpolitik på andra nivåer än den nationella, nämligen som den bedrivs i företag och i familjer. Närmast efter språkplaneringskapitlet behandlas – kanske väl knapphändigt – sociala, psykologiska och pedagogiska aspekter av tvåspråkighet. Kapitel 6 tar upp kulturbundna normer för talandet, dvs. det som brukar sammanfattas under beteckningen taletnografi eller, med den term som Einarsson föredrar, kommunikationens etnografi. Dessa frågor får en fyllig framställning kryddad med många samtidssexempel.

Bokens längsta kapitel behandlar sociolingvistisk variation. Det är disponerat efter de olika typer av varieteter man brukar urskilja, dialekter, sociolekter osv. Här ingår också tämligen utförliga avsnitt om social struktur och skiktning. Nära knutet till varierande språkbeteende är människors attityder till olika språkvarieteter och enskilda varianter, vilket avhandlas i kapitel 8. Det sista, påfallande korta, kapitlet innan vi hamnar på mikronivå är det om språkförändringar. Einarsson övergår därefter till det han kallar interaktionistisk språksociologi. Där ryms både berättande, talhandlingsteori, samtalsanalys enligt CA (conversation analysis), kontextualiseringsteori och kritisk diskursanalys. Däremot har institutionella samtal fått ett eget kapitel som i stort är disponerat efter några olika verksamheter som bedrivs i institutionella miljöer: sammanträden, anställningsintervjuer och medarbetarsamtal, läkarkonsultationer och skolsamtal. Glädjande är att ett särskilt, om än kort, kapitel ägnas åt de extra- och paralingvistiska uttrycksresurser som ligger i rösten och kroppen. Före de korta slutorden (kap. 14) kommer det som på sätt och vis framstår som uppfyllandet av bokens huvudsyfte: att relatera det som tidigare sagts om språk, etnicitet, klass och kön till skolans verksamhet med förhoppningen att språksociologiska insikter ska genomsyra skolan och göra det möjligt att på

allvar realisera målet »En skola för alla» och därmed komma närmare ett jämlikt och jämställt samhälle.

Einarsson har lyckats med sin ambition att täcka hela det språksociologiska fältet. Inget av de större områden som i allmänhet inkluderas i sociolingvistiska kurser saknas. Däremot kan man tycka att det är en viss disproportion mellan enskilda moment inom de olika kapitlen eller att vissa företeelser inte getts en helt rättvisande bild. Einarsson blandar på ett oftast lyckat sätt teori, metod och resultat från empiriska undersökningar, vilket medför att det finns insprängda kortare teoretiska och metodiska partier i anslutning till den avhandlade deldisciplinen. Kanske måste det vara på detta sätt om man vill greppa hela det mångskiftande ämnet med dess rötter i olika vetenskapliga traditioner. Jag är väl medveten om att boken riktar sig till studenter på grundnivå, men trots det efterlyser jag ett mer sammanhållet och övergripande teorikapitel med en mer inträngande diskussion om sociolingvistikens återkommande frågor om kvalitativ och kvantitativ metod, om intentionalitet och social determinism i språkbruket, om sociolingvistikens möjligheter att kasta ljus över äldre språkhistoriska skeenden eller ställa tillförlitliga prognoser om framtida språkförhållanden m.m. Ansatser till sådana resonemang förekommer, främst i slutkapitlet, men det finns också flera exempel på otillräckligt integrerade teoretiska snuttar, där begreppens innebörd och användbarhet inte närmare utvecklas. Det gäller till exempel *kodväxling* (s. 94), de metodiskt viktiga begreppen *validitet* och *reliabilitet* (s. 104), *vågteorin* och det som Einarsson kallar *centrumhoppning* (s. 146). De sistnämnda behandlas inte i kapitlet om språkförändring utan knyts till ett exempel om läkares påstådda regionala variation i benämningen av brott på lårbensshalen. Detta står i avsnittet om dialekt och skola!

Sådana feltramp får dock inte överskugga det faktum att många kapitler är utmärkt vällyckade integreringar av teori, metod och empiri. Det gäller t.ex. kap. 2 om språk, dialekt och gemenskap, kap. 4 om språkplanering och språkvård, kap. 6 om taletnografi och kap. 8 om attityder. Och avsnittet om »det svårfångade klassbegreppet» (s. 150–157) är påfallande välvägt för det stadium det är skrivet för.

Det finns emellertid avsnitt som jag inte finner lika invändningsfria, de centrala kapitlen om språklig variation, språkförändring och samtalsforskning. Kapitlet om variationsforskningen är inte alldeles uppdaterat. Viktiga arbeten som Labovs två volymer om språkinterna och sociala faktorer i språkförändringsprocessen (1994, 2001), James Milroys bok om spridningsvägar och olika led i förändringsprocesser utifrån nätverksteorin (1992) eller Eckerts böcker om språkets roll i ungdomars identitetsskapande och gruppbyggande (t.ex. 2000) har inte satt djupare spår i framställningen. Dessa och andra arbeten skrivna under 1990- och 2000-talen i den variationslingvistiska traditionen ligger långt ifrån den renodlat positivistiska och kvantitativa sociodialektologin från 1970-talet, som får en närmast karikatymässig beskrivning i uppställningen s. 135. Åtminstone i skandinavisk forskning har seriösare studier under de senaste 25 åren varit betydligt mer sofistikerade än vad Einarssons framställning ger intryck av. Man drar in betydligt fler sociala variabler än socialgrupp, ålder och kön i analysen, t.ex. social integration, social ambition och mobilitet, livsstil, sociala, kulturella och estetiska värderingar, attityder m.m. Djupanalyser av individuella talarbeteenden och -attityder är ofta ett viktigt inslag, t.ex. porträttet av Celeste S. i Labov 2001. Norska sociolingvister som Brit Mæhlum och Gunnstein Akselberg tillämpar i stor utsträckning kvalitativa metoder och förklaringsmodeller. Över huvud taget tycks det inte längre vara en särskilt tydlig

skiljelinje mellan kvantitativa och kvalitativa angreppssätt inom sociolingvistik; man försöker tvärtom integrera de två, och t.o.m. inom samtalsforskningen påträffar man nu en och annan tabell. Men visst är det fortfarande svårt att sätta fingret på de exakta sambanden mellan språk och samhälle.

Bilden av den språksociala variationen beskriven som ett antal »lekter» hotar stundtals att bli alltför statisk. Detta kan bero på att även om Einarsson här och var talar om individuell och kollektiv språkförändring, så diskuterar han knappast alls dynamiska processer som social och geografisk mobilitet, urbanisering, industrialisering och »servicefiering» och deras avtryck i språkbeteendet. Detta trots att det finns en hel del undersökningar av dessa ting på svensk och nordisk botten.

Ett par termer i det här kapitlet vill jag kommentera, nämligen *sexolekt* och *kronolekt* för könsbetingade respektive åldersbetingade varieteter. I en önskan att skapa en språkligt enhetlig terminologi för de socialt bestämda varieteterna sökte Einarsson och Tal-syntaxgruppen redan omkring 1970 lansera de två termerna, dock utan framgång, och jag tror inte chansen är större nu. *Sexolekt* ger, menar jag, alltför starka associationer till 'sexism' eller 'sexliv'; om man nödvändigtvis vill ha en »lekt-term» vore trots allt *genderlekt* att föredra. *Kronolekt* är inte alldeles träffande; grekiskans *khronos* betyder 'tid', och *kronolekt* skulle närmast beteckna 'varietet utmärkande för viss tidsålder, period' snarare än '...för viss levnadsålder'. Jag tycker att man gott kan nöja sig med *åldersvarietet*.

I samband med behandlingen av åldersvariation vill jag modifiera Einarssons framställning på ett par punkter. På s. 183 sägs att den språkliga variationen hos »lite äldre barn», vilket i sammanhanget måste betyda 'barn i skolåldern', mest har studerats i »klassrumssituationer» och att vi vet »besvärande lite [om] barns språk i den åldern utanför skolan». Även om ramen för informanturval i undersökningar av barns och ungdomars språk av praktiska skäl ofta har varit skolan, innebär inte detta att det är talet och interaktionen i klassrummet som utforskats. Det finns en mängd större undersökningar som fokuserar allmänna såväl fonologiska och grammatiska som pragmatiska och interaktionella drag i ungdomars vardagsspråk. Einarsson nämner själv flera svenska undersökningar, bl.a. av Kotsinas, Eriksson, Wirdehn och sig själv, och man kunde tillägga arbeten av Hammermo (1989), Aniansson (1996) och Grönberg (2004). Dessutom finns ibland rätt utförliga uppgifter om ungdomars språk i surveyundersökningar som inkluderar hela spektret av åldersgrupper. Men visst återstår ännu mycket att upptäcka och utreda.

Att detta senare i ännu högre grad gäller äldre personers tal håller jag helt med Einarsson om. Men resonemanget om äldre språk blir en aning skevt eftersom det utgår från det enda exempel som ges, vilket är hämtat från ett projekt om Alzheimerpatienters samtalsförmåga. Det finns givetvis mängder av språksociologiskt relevanta ting att undersöka i icke-patologiskt tal hos äldre människor med normala åldersförändringar. Det gäller såväl språkstrukturella förändrings- och bevarandetendenser som samtalsmönster. Och det börjar komma resultat från sådan forskning också. Förutom data om äldre språk från de större surveyundersökningarna kan man nämna Mats Erikssons och Anna Lindströms samtalsanalytiska studier och, internationellt, gruppen kring Nikolas Coupland i Cardiff. Läget är inte fullt så dåligt som Einarsson framställer det.

En omständighet som gav skjuts åt språksociologin i början av dess existens var de möjligheter språkhistoriker och språkteoretiker såg hos den nya vetenskapsgrenen att

kunna kasta nytt ljus över språkhistoriska skeenden genom att tillhandahålla modeller för förändringsprocesser, utarbetade på grundval av detaljstudier av samtida variation. Detta syfte är fortfarande en stark drivkraft inom variationsforskningen. Kapitlet om språkförändring är emellertid ganska tunt och ger störst utrymme åt nyord och betydelseförskjutningar under engelskt inflytande och åt nyare tekniska mediers inverkan på språkformen. Om grammatiska och fonologiska förändringsprocesser som utjämning, förenkling och omtolkning, om förändringsmönster som lexikal spridning (lexical diffusion) och jämnt fortskridande, undantagslös förändring, eller om betydelsen av svaga och starka länkar i nätverk (innovatörer och tidiga ibruktagare) får vi inte veta mycket. Inte heller om de små stegen i en grammatikaliseringsprocess som man kan följa genom analys av ords och frasers användning i samtalspraktiken, dvs. grammatiska strukturers tillblivelse och konsolidering i autentiska samtal. Men synpunkter som dessa härrör givetvis från ett mer lingvistiskt tänkande än det övervägande sociala och samhällseliga som dominerar i boken.

De två kapitlen om samtal, 10 och 11, är relativt utförliga och innehåller en mängd viktig kunskap och intressanta iakttagelser. En sådan är den om tillämpningen av turtagningsreglerna vid interaktion med jollrande spädbarn. Men det finns också en del problem. Einarsson presenterar i kap. 10 flera olika riktningar inom samtalsforskningen, talaktsteori, CA, kontextualiseringsteori och kritisk diskursanalys, men utan att riktigt tydliggöra de ofta betydande teoretiska och metodiska skillnaderna mellan dem. Man studsar onekligen när talaktteorin i 10.1 sägs vara samtalsanalysens grund. Talaktsteorin utgår från en monologisk syn på talande, och talhandlingen artbestäms av vad talaren avser att den ska utträta. Resonemangen grundar sig på lösryckta och/eller påhittade exempel och inte på insamlat autentiskt material, vilket är grundläggande för samtalsanalysen. Men innebördsskapande kräver insatser av minst två interagerande som »förhandlar» om yttrandens betydelse, och det är sådana processer som CA-forskningen är intresserad av. Den har fått en livaktig avläggare i interaktionell lingvistik, som till skillnad från nästan all annan språkteori avhåller en dialogisk språksyn. Denna motsättning mellan monologism och dialogism, liksom den mellan variationslingvistikens inriktning på talandets produkter och samtalsforskningens på talandet som process, kunde med fördel ha lyfts fram tydligare i kapitelinledningen. Mer hemma är Einarsson i fråga om kontextualiseringsteori och studiet av samtalsstilar samt kritisk diskursanalys som får varsitt informativt avsnitt.

Kapitlet om institutionella samtal domineras av det långa avsnittet om skolsamtalets historia. Detta är kulturhistoriskt mycket intressant och skulle passa väl in i en lärobok i pedagogisk metodik men sticker här ut väl mycket. Värdefull är framför allt redogörelsen för Anwards modell för barns utveckling i skolan när det gäller att behärska olika kommunikativa roller.

Det sista egentliga innehållskapitlet, om språksociologin och skolan, är det mest engagerade och Einarsson deklarerar också att »skolan och det språksociologiska perspektivet [för honom framstår] som centralt i samhället». Den dominerande aspekten är den språkliga kommunikationens kritiska roll för förverkligandet av en skola som ger alla barn lika möjligheter att utvecklas: kan man genom en allsidig språklig socialisation motverka den sociala snedrekryteringen till högre utbildning och hur kan detta implementeras pedagogiskt? Men här tas också upp tvåspråkiga barns situation och hur könsrollerna manifesteras, konsolideras och förstärks i skolan. Det är ett mycket bra och väldokumenterat kapitel.

Den petnoge kan irriteras över kvarstående tryckfel och en del inadvertenser i litteraturlistan. Ett par smärre felaktigheter må påtalas: *Nordiska språkrådet* (s. 77) har fr.o.m. 2004 ersatts av *Nordens språkråd*; det fjärde steget i en språkplaneringsprocess kallas på s. 85 för *implementering* men på s. 56 för *acceptans*; på s. 141 står »variabler av språkdrag», bör vara »varianter»; de tidigaste av Stockholms stads tänkeböcker är från 1474, dvs. 50 år äldre än vad som anges på s. 258.

Dessa och andra invändningar ska dock inte undanskymma att *Språksociologi* är en stimulerande och spänstigt skriven lärobok som säkert kan väcka många studenters aptit på fortsatta studier. Författaren är för det mesta välinformerad och balanserad, men i vissa stycken ligger boken en bit bakom forskningsfronten. (Socio)lingvisten kan ibland efterlysa mer djupgående språkliga utredningar i närmare anslutning till aktuella forskningsfrågor. Å andra sidan understryker Einarsson effektivt språkets centrala roll i samhällslivet, för socialisationen och för utbildningen. Boken ansluter så att säga mer till Bernsteinlinjen än till Labovparadigmet.

Till slut: Jag vill varmt rekommendera boken till läsning på alla lärarutbildningar, inte bara sådana där svenska ingår. I andra språkutbildningar bör den kompletteras med mer uppdaterade texter.

Litteratur

- Andersson, Lars-Gunnar, 1985: Fult språk. Svordomar, dialekter och annat ont. Stockholm.
- Aniansson, Eva, 1996: Språklig och social identifikation hos barn i grundskoleåldern. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk 40.) Uppsala.
- Eckert, Penelope, 2000: Linguistic variation as social practice. The linguistic construction of identity in Belten High. (Language in Society 27.) Oxford UK & Cambridge, Mass.
- Grönberg, Anna Gunnarsdotter, 2004: Ungdomar och dialekt i Alingsås. (Acta Universitatis Gothoburgensis. Nordistica Gothoburgensia 27.) Göteborg.
- Hammermo, Olle, 1989: Språklig variation hos barn i grundskoleåldern. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk 24.) Uppsala.
- Labov, William, 1994–2001: Principles of linguistic change. 1. Internal factors. 2. Social factors. (Language in Society 20, 29.) Oxford UK & Cambridge, Mass.
- Loman, Bengt (red.), 1972: Språk och samhälle. Språksociologiska problem. Lund.
- Loman, Bengt (red.), 1974: Barnspråk i klassamhälle. Lund.
- Milroy, James, 1992: Linguistic variation and change. On the historical sociolinguistics of English. (Language in Society 19.) Oxford UK & Cambridge, Mass.
- Nilsson, Björn, 1993: I ord och handling. Aspekter på samtal. Lund.
- Norrby, Catrin, 1996, 2004: Samtalsanalys. Så gör vi när vi pratar med varandra. Uppl. 1–2. Lund.
- Sundgren, Eva, 2004: Språklig variation och förändring. Exemplet Eskilstuna. Lund.
- Thelander, Mats, 1974: Grepp och begrepp i språksociologin. (Ord och stil. Språkvårds-samfundets skrifter 6.) Lund.

Engblom, Charlotte: Samtal, identiteter och positionering. Ungdomars interaktion i en mångkulturell miljö. (Acta Universitatis Stockholmiensis 34.) Diss. 198 s. Stockholm 2004. ISBN 91-22-02075-6.

Engbloms avhandling är en studie av hur ungdomar relevantgör personlig identitet i samtal ansikte mot ansikte. Låt mig först förklara vad som menas med »relevantgör» i förhållande till identitet och genom denna förklaring dra uppmärksamhet mot en av avhandlingens centrala teoretiska utgångspunkter.

Vi startar med identitet. Låt oss först konstatera att för var och en av oss finns det en rad olika identiteter. Vi kan vara mammor, pappor, studenter, barn, mormödrar, CIA-agenter, unika individer med personnummer, lärare och så vidare. Själv kan jag vara pappa, make, man, lektor, Dennis, Denny, sweetheart, Denny Lee, amerikan, svensk och så vidare. Nu kan vi fundera över när, hur, varför etc. någon av dessa identiteter gäller. En identitet gäller när någon lyckas med att göra den relevant och i denna avhandling studeras hur man försöker, mer eller mindre avsiktligt, göra identiteter relevanta genom språklig interaktion. Ibland lyckas man, ibland inte.

De samtalspartner som studeras här refererar antingen till eller beskriver sig själva, andra, eller någonting helt annat, på ett för dem själva eller andra identitetskapande sätt. Detta kan låta oerhört generellt, och det är det. Man kan säga att så snart man har uttrytt sig i en kommunikation har man gjort en identitet relevant för någon, minimalt för sig själv. Man uttrycker sig alltid på ett visst sätt och med ett visst innehåll och utifrån dessa två ting kan någon som förstår dig säga något om vem du är. Ibland är den man vill bli uppfattad som inte den man blir uppfattad som. Det har hänt mig, och säkert andra, att jag över en middag hamnat i en diskussion och mitt i mitt bästa inlägg blivit avbruten – »det här är väl ingen föreläsning eller?». Pappa försvann efter cirka 30 sekunder av inlägget och blev ersatt av dr Day. Men dr Day hör inte hemma vid middagsbordet.

Man kan säga att vi sedan länge har känt till att identitet(er) inte är någonting man föds med utan något som skapas allteftersom, utifrån våra relationer med andra. Men det är bara helt nyligen man har försökt se hur detta verkligen går till i »real time». Dessutom är det helt nyligen man har börjat tilldela »vanliga» människor ett eget initiativ vad gäller identitet. Med andra ord, i stället för att se identitet som något stämplat på en, har man insett att vi i interaktioner med andra skapar och återskapar våra identiteter. Detta har gjort forskning kring identitet ganska besvärlig. I stället för att utgå ifrån att en person har en bestämd identitet, låt oss säga medelålders svensk, och sedan observera den personen för att kunna konstatera något om typiska medelålders svenskar, måste vi först under våra observationer kunna konstatera att vederbörande faktiskt var en medelålders svensk!

Detta ska ses som en allmänt hållen introduktion till det som Engblom har företagit sig i sin avhandling. Hon har inte studerat en grupp syrier, tjecker, plugghästar, killar, tjejer osv. i samspel med varandra, utan hur och varför en grupp ungdomar i samspel med varandra blir syrier, tjecker, plugghästar osv. Ja, hon har valt att göra det svårt för sig!

Efter en kort inramning av den populära debatten kring »svenskheten» i ett allt mer mångkulturellt Sverige presenterar författaren i sin inledning syftet med avhandlingen: »att med samtalsanalytisk metod undersöka hur ungdomar som lever i en mångkulturell

miljö relevantgör identitet, och hur identiteternas relevans kan förstås utifrån samtals-situationen i stort» (s. 10). Tagna tillsammans förutspår dessa två ting ett fokus på just etnisk identitet. Kaptitel 2 används av Engblom för att redovisa tidigare forskning kring ungdomars språkliga interaktion med ett specifikt fokus på samtalsanalytisk forskning och ungdomar från mångkulturella miljöer. I korthet sammanfattar hon det viktigaste inom denna forskning enligt följande: ungdomar är måna om solidaritet i sina interaktioner, identiteter kan skifta från en kontext till en annan och bör därmed ses som situationellt bestämda, folk kan göra motstånd mot en identifiering, de språkliga varieteter som ungdomar använder kan vara identitetsskapande, och mångkulturalitet i sig kan ses som en resurs för gruppbildning bland ungdomar.

I nästa kapitel, med titeln »Teoretiska riktpunkter och metoder», kan man säga att författaren stagar upp de ovannämnda konklusionerna genom att redogöra för begreppet »identitet» och därefter vad begreppets definition har för implikationer för hur det kan studeras. Liksom i min introduktion ovan, ses en identitet här som något som uppkommer genom en relation med andra. Och en relation med andra, i kanske dess mest grundläggande form, uppstår i kommunikativ interaktion. Genom det senare tillägget ansluter sig författaren till den gren inom sociologi som kallas konversationsanalys. Från konversationsanalys hämtas studiens metodiska tillvägagångssätt – att utgå »från den faktiska interaktionen och deltagarnas egna val av exponerade identiteter» (s. 19). Engblom noterar att identiteter används för diverse situationella syften och inte behöver uppfattas som en spegling av en persons inre önskringar. Dvs. folk relevantgör identiteter för andra ändamål än just att skapa identiteter.

Begreppet »positionering» tas upp därefter och kan ses som en konsekvens av identitetens grund i relationer, nämligen att två personer i en relation intar olika positioner. Att författaren vill titta på relationer i kommunikativ interaktion gör det möjligt att se positioner som de samtalandes olika förhållningssätt till varandra – något som kan uppenbara sig genom deras sätt att relevantgöra identiteter. Generellt menar hon att identitetrelevantgörande kan positionera folk mot solidaritet eller i riktning mot distansering, dvs. det kan dra oss samman eller stöta oss ifrån varandra. Inbakad i denna diskussion av positionering ligger några anmärkningar på det som kallas »mikro–makrodebatten». Debatten rör sig om huruvida de, relativt sett, små ting man ser i mikroanalyser som Engblom gör kan kopplas till stora ting såsom stora samhällseliga institutioner och processer. Hon verkar ta ställning för att dessa två synsätt analytiskt kan kopplas samman. Härfter räknar författaren upp de 5 typer av analyser hon utsätter sina data för:

- 1) topikanalys – där samtalens innehållsliga teman kartläggs
- 2) vi-analysen – där samtalarens positionering gentemot grupper både innanför och utanför samtalen belyses
- 3) etniska kategoriseringar – som handlar om vem som relevantgör etniska identiteter (eller etnifierar) mot vem, varför, när, och hur
- 4) motstånd mot etnifiering – där reaktioner på etnifiering granskas
- 5) analys av intraindividuell variation i relevantgörande av identitet – där tre individers olika identiteter och deras relevantgörande diskuteras med utgångspunkt i de situationer de uppkommer i.

Den sedvanliga redovisningen av själva materialet för studien, både dess mängd och ka-

raktär, utgör kapitel 4. Kortfattat kan man säga att Engblom har video- och/eller audioinspelningar från 12 ungdomar från en och samma skola i 3 olika format: i fyrpartssamtal där 4 ungdomar sitter i ett konferensrum på skolan och samtalar i cirka en halv timme sedan de uppmanats av Engblom att prata om vad som helst, 15–50 minuters individuella intervjuer mellan Engblom och 6 av ungdomarna och till sist 7 ungdomars egna inspelningar där ungdomarna, en och en, försågs med en portabel bandspelare med vilken de skulle spela in sina dagliga interaktioner. Längden på dessa inspelningar varierade mellan 3 och 7 timmar. De etiska övervägandena behandlas här, i synnerhet beträffande ungdomarnas egna inspelningar. Ungdomarna uppmanades att inhämta samtycke från alla de inspelade. Detta var svårt att upprätthålla och Engblom fick därför stryka vissa inspelningar från analyserna. Vad gäller konsekvenserna för ungdomarnas interaktion, för forskningsprojektet som sådant, det som ibland refereras till som »the observer's paradox», menar författaren att ungdomarna på ett mer eller mindre naturligt sätt flätade in det faktum att de deltog i ett forskningsprojekt i samtalet. Med andra ord ser hon ingen negativ påverkan som sådan. Dessutom menar hon att det inte är särskilt troligt att folk har helt separata sätt att bete sig i »forskningsinspelningar».

De första 4 kapitlen i avhandlingen utgör ca 30 sidor. De resterande 6 kapitlen utgör ca 160 sidor och är strukturerade efter de 5 ovannämnda typerna av analyser plus en kort avslutande diskussion. I varje analyskapitel redogör Engblom för de begrepp som står i fokus och deras implikationer för hennes tillvägagångssätt.

Topikanalysen, kapitel 5, berör de inspelade fyrpartssamtalen och har som mål att kartlägga vad ungdomarna pratar om när de ska prata om »vad som helst» i en forskningssituation. Ett syfte är dels att kunna redogöra för samtalens »naturlighet», dels, i den mån de är »naturliga», att redogöra för de ämnen som berör ungdomarna. Ett annat syfte är att skapa en förståelse för den innehållsliga kontexten i samtalen vars detaljer belyses längre fram i avhandlingen. Utgångspunkten är att topikerna utgör en kontext för relevantgörande av identitet och positionering. Topikerna behandlas även strukturellt i analysen, dvs. hur olika samtalsämnen startas, avslutas, glider in i varandra, hur vissa av topikerna kan ses som subtyper, supratyper osv.

Engblom delar in samtalens gemensamma topiker i följande kategorier: skolrelaterade, etnicitetsrelaterade och topiker som rör närsituationen, dvs. själva inspelningssituationen. Ämnesmässigt berör samtalen en studentbal, samlevnadsnormer och invandrare. Det noteras att innehållet i samtalen är »väl sammanhållet», dvs. ungdomarna visar en viss vana vid att sätta sig ner i en skola och »diskutera» och att ungdomarna verkar vara villiga att diskutera känsliga ting. Topikerna i sig själva tyder på en vana vid att förhålla sig till kulturella normer, språk och religion. Att just etnicitet kan ses som ett »superämne», alltså en topik, menar författaren kan bero både på hur ungdomarna orienterar sig i förhållande till sitt deltagande i forskningsprojektet och sina egna måkulturella bakgrunder.

Nästa steg är att se hur ungdomarna förhåller sig till andra både innanför och utanför fyrpartssamtalen och till de olika ämnen som diskuteras. Detta åstadkoms genom en »vi-analys» där Engblom kartlägger vilka grupper som blir refererade till med just pronomet »vi». Det skiljer sig från grupp till grupp i viss mån beroende på de ämnen som diskuteras. En kvantitativ analys visar generella trender när det gäller diverse grupperingar, men huvudtema i denna analys är att visa att vissa samtalsgrupper tenderar att arbeta mot en gemensam gruppering för samtalsgruppen medan andra tenderar att

arbete mot skilda grupperingar på tvärs i samtalsgruppen. Dessa resultat förklaras med hjälp av en kvalitativ analys där hon tittar på »vi:nas» användning i samtalen. Det visar sig att samtalsgruppsinkluderande »vi» förekommer då ämnet berör närsituationen. »Vi» som går på tvärs i samtalsgruppen kan förklaras av att samtalarerna intar kontrasterande positioner gentemot ett ämne, t.ex. samlevnadsnormer, eller inkluderar några från gruppen i sammanhang med andra utanför gruppen, t.ex. »vi invandrare». Etnicitet är implicerat i en stor del av »vi:na», dvs. det verkar som om grunden för att referera till gruppen är etnisk, att de m.a.o. relevantgör etnisk identitet. I och med detta kan man säga att vi [!] är på väg att diskutera etnifieringar, vilket Engblom gör i följande kapitel.

Som sagt handlar kapitel 7 om etniska kategoriseringar. Efter en kort genomgång av »person-kategorisering» generellt följer en diskussion av etnifiering vilket kan ses som processer som urskiljer individer eller en samling individer som tillhörande en etnisk grupp. Av intresse här är förstås interaktiva språkliga processer. Enligt Engblom kan sådana språkliga etnifieringar (fortsättningsvis ska jag, som Engblom, bara använda termen etnifiering) ske på två sätt: genom att man använder tydliga lexikala etniska grupp-beteckningar eller genom att man nämner någon annan person, plats, sak eller företeelse som i interaktionen uppfattas uppbära etnicitetskoppling.

Författaren inleder sin analys med en uppräknig av de ofta förekommande egenskaperna hos en etnisk grupp, nämligen gemensam nationell eller geografisk härkomst eller gemensamma förfäder, gemensam kultur och/eller gemensamma seder, en gemensam benämning och ett slags »vi-känsla». Med detta menar hon inte att ungdomarna på ett eller annat sätt måste använda dessa för att etnifiera. Å andra sidan, eftersom de är just »vanligt förekommande» kan man förvänta sig att de gör det. Vad gäller egenskaperna hos dem som blir etnifierade i fyrpartssamtalen redogör Engblom för lokalt territorium, språk, religion och släktskap. Dessa kan, i sin tur, lätt »passas in» under den kanske mer formella uppsättningen ovan. Låt mig nu ge ett kort exempel från Engbloms data (s. 87) som gäller lokalt territorium:

A: ja hos mig i Snöby vi har såhär stor trädgård också

J: Ja då kan man gå

F: Ops dit kommer inte vi in

A: nå (skrattar)

F: dom ba jaha vad gör svensson här

Vad gäller lokalt territorium menar Engblom att ungdomarnas bostadsområden och skola omtalas i etnifierande sammanhang. Det positiva med att dessa anges beror på mångkulturalitet och tryggheten i att bo nära familj, släkt och vänner, medan det negativa, för att citera författaren, »verkar ha sitt ursprung i den massmediala bilden av områdena som farliga och utan möjligheter till socialt avancemang» (s. 99).

Språk uppträder som etnifierande, både genom kodväxling till ett språk annat än svenska vilket anses vara en etnifiering av både talaren och eventuellt den avsedda åhöraren, och som beskrivning av personer eller deras färdigheter. Här uppmärksammas både språkliga ting hos ungdomarna och hos ungdomarnas familjer, och i och med detta är de sammanflätade med »släktskap». Vad gäller kodväxling nämner Engblom Ben Ramptons arbete med »crossing» som varit viktigt för synen på mångkulturalitet som re-

surs. Språk som etnifieringsgrund verkar användas mestadels i distanserande syfte. Påtalade religiösa likheter och skillnader anses också vara etnifierande, enligt Engblom. Detta kommer fram tydligast under topiken »samlevnadsnormer» i fyrpartssamtalen där greppet används för att positionera samtalen in i olika »åsiktsgrupper».

Kultur diskuteras i samtalen, och etnifierar genom ungdomarnas användning av sig själva som exempel, antingen som ett ämne i sig – vad kan anses kulturellt betingat –, eller i diskussioner kring olika etniska gruppers seder. Till exempel delas folk in i grupper, svenskar eller invandrare, och därefter i könsrelaterade grupper inom invandrarfamiljer respektive svenska familjer. Släktskap kopplas till etnicitet, och kan därmed användas i etnifieringar. I ett samtal redogör ungdomarna för sitt släktskap etniskt genom att notera etnicitet hos sina förfäder. Distansering och solidarisering förekommer i samtalet – solidarisering där alla kan visa »mångetnicitet» och distansering där en samtalares släktskapsträd anses för »gammalt» för att vara relevant i sammanhanget. Men som vanligt i dessa samtal arbetar ungdomarna vidare på att sluta samman samtalsgruppen.

Engblom noterar i sina slutsatser i detta kapitel att de etnifieringar som förekommer inte bör ses som etnifieringar för att den etnifierade är medlem av en viss etnisk grupp, utan som strategiska verktyg i vissa aktiviteter. Hon menar också att etnifieringarna möjliggör relevantgörande av andra ting, nämligen social klass, familjetillhörighet, kön och ålder som i sin tur, precis som etnicitet, används för att antingen minska eller framhäva skillnader. Ett annat resultat gäller användningen av begreppsparet »svenskar–invandrare». Engblom menar att orden mest används för att visa likheter mellan dessa grupperingar, samtidigt som beteckningen »invandrare» fungerar som en inkluderande »vi-beteckning» för själva samtalsgruppen. Det är också i detta kapitlet vi finner vad som nog är avhandlingens starkaste slutsats; jag citerar (s. 122):

Vallet att ingå i en grupp kan vara unikt för ett särskilt samtal och bygga på de lokala kontrasteringar som görs där, och viljan att kontrastera sig mot någon eller solidarisera sig med någon annan ger flexibla möjligheter till relevantgörande av etnicitet.

Kapitel 8 tar upp motstånd mot etnifiering och med detta menar författaren att ungdomarna kan reagera mot att bli kategoriserade som ingående i en etnisk grupp eller mot en beskrivning som görs av något drag i etnifieringen. Hon redogör för två generella sätt att göra motstånd på i sina data: att ignorera, ifrågasätta och förneka eller att göra en konkurrerande beskrivning. Ett exempel på att förneka en beskrivning som görs av något drag i etnifieringen följer (s. 128):

J: Öh nej hon bor lite längre bort på andra sidan (.) rydsta (.) sen kom Jenny och dom tror jag sen Sylvia så var det Marko och dom där Teo vi är inte heller så speciellt många

P: hela släkten

J: vaddå hela släkten vi är inte ens släktingar

Som nämnts ovan är ett annat vanligt förekommande sätt att motstå en etnifiering att göra en konkurrerande beskrivning. Ett intressant fall ges av Engblom där ungdomarna beskriver sitt närområde som relativt »normalt» i motsats till den bild som ges av folk »utanför». Precis som kategoriseringar kan beröra diverse identiteter, alltså inte bara etnicitet, så kan motstånd göras mot andra sorters kategoriseringar. Fallet författaren tar

upp är »pluggifiering» där ungdomarna motsätter sig beskrivningar av dem som »plugghästar».

I sina slutsatser i kapitlet noterar Engblom att ett genomgående drag i hennes data om motstånd är att den som gör motstånd också vill »berätta hur det ligger till». Ett annat resultat hon påvisar är att motstånd mot etnifiering, eller annan kategorisering, kan ses som ett försök av vederbörande att hålla sig »innanför» samtalsgruppen, eller någon annan gruppering i samtalet. En annan förklaring som diskuteras är att den etnifierade individen inte vill bli »reducerad» till ett »exempel» av gruppen.

Det sista analyskapitlet fokuserar på något som har förekommit genomgående i de övriga analyserna, nämligen att individerna kan bli identifierade på många olika och ibland motsägelsefulla sätt. Tre av ungdomarnas olika identiteter och de sammanhang i vilka de relevantgjordes presenteras: i fyrpartssamtalen, i intervju och i egeninspelning. Återigen fäster författaren vår blick på hur dessa relevantgöranden hänger samman med den lokala interaktionen och hur de sammantagna visar »den lokala balansgången mellan gemenskap och distans».

I sin »Avslutande diskussion» (sista kapitlet) tar Engblom upp generella teman i sin avhandling: till exempel hur de »flexibla» identiteterna hos ungdomarna är just flexibla (jämför tidigare forskning kring identitet). Här lägger hon in ytterligare ett perspektiv, nämligen att denna flexibilitet kan ses i motsats till uppfattningen att »det i vårt samhälle finns föreställningar om att människor bör vara t.ex. antingen svenska eller invandrare eller antingen svensk eller syrian». Och i och med detta kan man säga att »makronivån» i samhället får tydlig relevans på mikroplanet. Hon diskuterar också möjligheten att ungdomarnas etnifieringar kan vara en artefakt av hennes observationer, tillbaka till »the observer's paradox» alltså, men hon erbjuder också en annan tolkning – att ungdomarna visar upp sin mångkulturalitet som en resurs, som en tillgång. Sammanflätning av etnifieringar med diskussioner kring »känsliga» ämnen ses som ytterligare ett sätt att använda etnisk identitet på, likaså etnifiering som ett sätt att förhandla fram en position som unga, självständiga och medvetna.

Det är glädjande att läsa en avhandling med ett så starkt fokus på analysen av interaktion. Den ger en närhet till den del av verkligheten man vill bli klokare på, men som ofta saknas i diskussioner av identitet. Identitet är ju ett »vardagsproblem». Å andra sidan hade man gärna sett lite mer teoretisk diskussion för att, om inte annat, låta teorierna möta den vardag Engblom så lysande beskriver. Personligen har jag förståelse för att detta kan vara problematiskt, och själv har jag inget problem med att, som Engblom, låta data »tala för sig själva». Att förhålla sig till sin forskning på detta sätt hör till den metodologi som möjliggör den detaljrikedom man får ifrån den. Men för att komma vidare i den allmänna diskursen om identitet, och speciellt etnisk identitet, är en teoretisk diskussion kanske nödvändig.

Dennis Day

Språkriktighetsboken. Utarbetad av Svenska språknämnden. 413 s. Stockholm 2005. ISBN 91-7227-381-X.

När Erik Wellander i fjärde upplagan av *Riktig svenska* använder formuleringar som »bekväm likgiltighet» och »slapp vana» för att karakterisera drag i det samtida språkbuket är det kanske det sista mullret från en moraliserande, normdikterande språkvård. I dag, drygt tre decennier senare, är språkvårdens tonläge ett annat, både mer anspråksfullt och mer nertonat. Svenska språknämnden får status som myndighet, och på bokhandelsdiskarna ligger, äntligen, *Språkriktighetsboken*.

Den som väntar sig ett uppslagsverk med klar normering i detaljfrågor behöver nog komplettera sitt informationssökande med skrivregelsamlingar, ordlistor och ordböcker. Och den som väntar sig en stil- och skrivlära får också vända sig till andra källor. Där *Riktig svenska* uppmanar oss att skriva klart, enkelt, kort och svenska, tiger *Språkriktighetsboken*. Vi har alltså inte fått en ny Wellander, och inte en utvidgad *Svenska skrivregler*. Vad har vi då fått?

Språkriktighetsboken beskrivs i förordet (s. 5) som en »diskuterande handbok i språkriktighetsfrågor». Syftet är att »grundligt belysa» vanliga och viktiga språkriktighetsfrågor, främst inom skreven sakprosa, och för stora läsar- och skribentgrupper kommer boken under de närmaste decennierna säkert att vara den främsta auktoriteten i de flesta frågor om språkriktighet.

På drygt 400 sidor behandlas i 11 tematiskt ordnade avsnitt och 57 kapitel mer än 100 olika språkriktighetsproblem. Problemen har valts ut bland sådant som många undrar över; de tiotusen frågor som årligen ställs till Svenska språknämnden ger en unik överblick över vad som brukar bereda bekymmer. De flesta gamla käpphästar finns alltså med: Heter det *större än jag* eller *större än mig*? *Före* eller *innan jul*?

Skillnader mellan tal och skrift är en annan urskiljbar grupp bland frågorna. Den största gruppen utgörs dock av reella formulerings- och tolkningsfrågor, t.ex. det notoriskt problematiska valet mellan *sin* och *hans/hennes/deras* eller frågan om ett könsneutralt pronomen.

Många av problemen kräver för att bli begripliga relativt långa resoneringar utredningar. Bokens uppläggning är tänkt att möjliggöra två slags läsning. Om man exempelvis är intresserad av problemet »särskrivning av sammansättningar» kan man som ambitiös läsare med viss grammatisk grundkunskap fördjupa sig i frågan: man läser den utförliga genomgången under rubriken »Fakta och diskussion» innan man ser på den avslutande rekommendationen. Men man kan också nöja sig med att ta del av den korta beskrivningen av problemet och sedan gå direkt till rekommendationen.

Man kunde möjligen önska sig en tydligare snitslad bana för de olika läsarterna. Varför inte inleda kapitlen med problembeskrivning och rekommendation, och avsluta med den utförliga diskussionen? Det skulle underlätta för den läsare som vill använda *Språkriktighetsboken* främst som handbok i vardagsskrivandet.

Ett första test av boken på några professionella skribenter gav upphov till just denna reaktion: I det vardagliga skrivarbetet tar det lång – kanske för lång – tid att sätta sig in i diskussionen. Det är rekommendationen man vill ha. Å andra sidan är det intressant att följa resonemanget bakom rekommendationerna. Om man alltså har tid, och om man inte tycker att det är för komplicerat.

Många av rekommendationerna är entydiga och kortfattade, och ger svar på frågor som är högst relevanta i det vardagliga skrivandet: »Formuleringar som *vi är fem personer* och *fem gisslan* måste betraktas som korrekta och kan användas utan olägenhet». Sådana entydiga rekommendationer gäller ofta talspråkliga konstruktioner, som dubbelt supinum, osäkerhet i valet mellan *var* och *vart* eller *han* (*hon*) som objektsform. *Språkriktighetsbokens* ståndpunkt är klar: i skrift bör man avhålla sig från dubbelt supinum, man bör upprätthålla distinktionen mellan riktning och befintlighet och *jag såg honom* är den enda möjliga formen. Vilka former den enskilda språkbrukaren väljer i sitt talspråk är en helt annan fråga. Här ser sig *Språkriktighetsbokens* redaktion föranlåten att kräva tolerans: man behöver inte »anmärka på personer som i talspråket använder *vart* i stället för *var*». Inte heller behöver man avstå från eller brännmärka dubbelt supinum i talspråk.

I andra rekommendationer lämnas avgörandet i sista hand till läsaren/skribenten. Det kan gälla stilskillnader (»*låta sig göra* klingar lite mer högtidligt och gammaldags») eller hänvisning till andra språkbrukares reaktion: »Samtidigt behåller dock biff-regeln en stark ställning, och många språkbrukare reagerar starkt på brott mot den».

Bedömningsgrunderna bakom rekommendationerna diskuteras utförligt i den intressanta, resonerande inledningen. Nyckelbegreppen är funktion och social acceptans. Det är alltså en funktionell norm som tillämpas, grundad i det faktiska språkbruket. När det gäller att beskriva bruket har dagens språkvårdare helt andra möjligheter än tidigare generationer, framför allt genom databaserna med autentiskt skriftspråk och sökmotorerna på nätet. En del av förklaringen till språkvårdens förändrade förhållningssätt ligger säkert just här – när man kan visa att omdiskuterade, vanligt förekommande konstruktioner fyller en funktion är det svårt att brännmärka dem som utslag av slarv eller tanklöshet. Uttrycket *starta upp* har t.ex. kritiserats sedan det först dök upp för omkring 40 år sedan. I *Språkriktighetsboken* resonerar man utförligt om hela problemkomplexet partikelverb. Rekommendationen blir slutligen en försiktigt formulerad varning: *starta upp* framhäver visserligen en betydelsenysans (»successiv process») som är mindre tydlig hos det enkla verbet. Men eftersom många språkbrukare irriterar sig på en del av partikelverben kan det i mer formella sammanhang »vara rekommendabelt med en viss försiktighet i bruket av just dessa». Ett utbrett bruk är alltså ingen garanti för användbarheten hos en konstruktion. Irritationen är en irrationell, men mäktig faktor!

Man kunde vänta sig att det också i Wellanders *Riktig svenska* skulle finnas kommentarer till *starta upp*. Men uttrycket saknas i den fjärde upplagan. Däremot behandlas – och kritiserar – *starta för*, exemplifierat av meningen »Jetplanet startar i dag för USA». Uppenbarligen har *starta upp* 1973 ännu inte blivit tillräckligt spritt för att börja irritera någon större grupp av språkbrukare.

Den försiktighetsprincip som präglar rekommendationerna i fråga om partikelverben gäller också för en av språkvårdens långkörare: *de/dem/dom*. Den ökade svårigheten för skribenter att välja mellan subjekts- och objektsformer i skrift föranledde Wellander att ta ställning för *dom*, visserligen i uppgivenhetens tecken. *Språkriktighetsbokens* resonemang utmynnar i motsatt slutsats: *dom* är talspråkligt, och distinktionen *de/dem* ska upprätthållas i skrift. Rekommendationen visar följsamhet inför bruket: *dom* i skrift har i dag en svagare ställning än på 1970-talet, även om det framför allt inom skolvärlden finns många *dom*-förespråkare.

Någon enstaka gång gör *Språkriktighetsboken* ett avsteg från de försiktigt formule-

rade, kommunikativt motiverade rekommendationerna. I diskussionen kring betydelsemässig kontra grammatisk kongruens ges språkbrukarna möjlighet att träda in i en ny roll, som ledare av språkutvecklingen »i en rimlig riktning» (genom att skriva »Barnet behöver kärlek, annars blir han (hon) olycklig» i stället för »Barnet behöver kärlek, annars blir det olyckligt»).

I jämförelse med Wellanders kraftfulla ställningstaganden är uppmaningen att ansluta sig till dem som vill leda språkutvecklingen i en rimlig riktning kanske anspråkslös. Men den språkmiljö där *Språkriktighetsboken* tillkommit skiljer sig från den som präglade *Riktig svenska*. Tiden mellan 1939 och 1973 är visserligen långtifrån språkligt enhetlig, men ännu under 1960-talet fanns det fortfarande starka minnen av, och kanske delvis en fortfarande fungerande, formalistisk språknorm. *Riktig svenska* måste förstås mot bakgrunden av denna språksyn. I dag skriver allt fler allt mera, och kravet på skriftspråklig kompetens gäller inom i stort sett alla yrkesområden. Generella råd riskerar därför att bli poänglösa; i de varierande skrivsituationerna krävs det att skribenten själv anpassar texten till genre, syfte och mottagare. Kanske är det sådana överväganden som har lett till att övergripande skrivråd är så sällsynta i *Språkriktighetsboken*.

Principerna för urvalet av behandlade problem gör att också andra typer av övergripande frågor förblir odiskuterade. Svenska språknämnden hade kunnat placera in frågan om språkriktighet i ett större sammanhang: i dag skriver man engelska och inte svenska på många arbetsplatser och inom många vetenskaper. Vilka är de relevanta språkriktighetsfrågorna i en sådan miljö?

Språkriktighetsboken är utarbetad av Svenska språknämnden. Jan Svanlund har under största delen av arbetet varit projektledare och huvudredaktör men flera andra skribenter medverkar. Sammanlagt har ett trettiotal språkvetare, språkvårdare och erfarna skribenter på olika sätt deltagit i arbetet.

Under en mans- och kvinnoålder kommer säkerligen *Språkriktighetsboken* att vara den auktoritet man vänder sig till i många svåra språklägen. Inte minst givande kommer den att vara för nuvarande och framtida språkvårdare och språkrådgivare.

Litteratur

Wellander, Erik, 1973: *Riktig svenska*. 4 upplagan. Stockholm.

Görel Bergman-Claeson

Sundgren, Eva: *Språklig variation och förändring. Exemplet Eskilstuna*. Studentlitteratur. 227 s. Lund 2004. ISBN 91-44-03245-5.

År 2002 disputerade Eva Sundgren på avhandlingen *Återbesök i Eskilstuna*. Nu har hon gett ut en förkortad version av sin avhandling, *Språklig variation och förändring. Exemplet Eskilstuna*, som är avsedd att användas som kurslitteratur i sociolingvistik vid universitet och högskolor. Återbesöket i Eskilstuna, 30 år efter den första undersök-

ningen av språkets variation i staden, skapade goda förutsättningar för en inblick i språkförändringars orsaker och förlopp. Hur lyckas författaren förmedla detta till studenter, hur fungerar en empirisk undersökning som utgångspunkt för en lärobok?

Med sin nya bok vill Eva Sundgren visa hur man kan gå till väga vid variationslingvistiska undersökningar, och hur språkförändringens mekanismer fungerar på samhälls- och individnivå. Boken är indelad i 12 kapitel som grupperar sig kring en teoretisk del, som tar upp tidigare forskning och teori samt presenterar Eskilstuna och redogör för material och metod i kapitel 1–6, och kring en empirisk del, som beskriver språklig förändring på samhälls- och individnivå i kapitel 7–11. I kapitel 12 sammanfattas och diskuteras resultaten av återbesöket i Eskilstuna.

Tidigare forskning och teori med tyngdpunkt på språkets förändring får som sig bör stort utrymme i en bok som ska användas som lärobok inom den högre undervisningen. Mycket intresse ägnas sålunda framväxten av sociolingvistik som vetenskapsgren inom internationell och nordisk språkforskning. Översikten bildar en naturlig ram för introduktionen av centrala begrepp och termer, från *vernacular* och *variabel* hos Labov till *dold* och *öppen prestige* i mäns och kvinnors språk hos Trudgill och *sociala nätverk* hos Milroy. Med hjälp av sak- och personregistret i slutet av boken hittar läsaren lätt fram till begrepp och forskare den vill läsa mer om.

Av forskningsöversikten i kapitel 2 framgår dessutom hur Eva Sundgren funnit argument för eller emot sina egna metodiska val, antingen det gäller *omdömesurval* av informanter eller en förenkling av begreppet socialgrupp som *oberoende variabel*. Hon tar även tillfället i akt att försvara två metoder som väckt diskussion bland sociolingvistikerna: en indelning av informanter efter kön kan enligt Sundgren synliggöra omedvetna mönster, och kvantitativa analysmetoder kan lika väl som kvalitativa bidra till förståelsen av språkligt beteende. Olika slag av språksamhällen kräver olika slag av metoder, och intresserade studenter kan i hennes resonemang hitta fram till de tillvägagångssätt som passar den egna undersökningen bäst.

I kapitel 3 får läsaren sedan ta del av en fyllig redogörelse för varför och hur språkförändringar sker, och hur förändringar kan studeras. Svar på frågorna har forskningen sökt i såväl språkinterna som sociala faktorer, vilket avspeglar sig i begrepp som *saliency* och *ackommodation* samt *förändringar uppifrån* och *förändringar nedifrån*. Labovs teori om mittengrupper i samhället som »leaders of linguistic change» pekar Eva Sundgren själv på som en utgångspunkt för resonemang om vem det är som går i spetsen för förändringar.

De flesta undersökningar av språkförändring som gjorts har byggt på analyser av olika åldersgrupper vid en och samma tidpunkt. De har därmed kunnat ge besked om förändring i *skenbar* tid. Eskilstuna är tack vare återbesöket ett av de sällsynta språksamhällen som undersökts i både *skenbar* tid och *verklig* tid, med en generation emellan. Den som vill företa sig något liknande finner därför särskilt intresse i uppläggningsstudien, som blev mer komplicerad än den förra undersökningen i Eskilstuna. Med stöd i tidigare forskning i Norden valde Eva Sundgren två sätt att studera förändring i verklig tid. En grupp personer som deltagit även i 1960-talets undersökning fick bilda den så kallade *panelundersökningen*, som skulle visa individuell förändring. Ett nytt talarsampel sammansatt efter samma principer som på 1960-talet bildade den så kallade *trendundersökningen*, som skulle visa förändringar mellan generationer och i samhället i stort. Översikten avslutas med Labovs väl så invecklade modell med fyra

mönster för hur individer och samhälle förändrar sig eller inte förändrar sig över tid, och hur en kombination av panel- och trendstudier kan särskilja alla fyra mönstren.

Det är ett stycke nutida språkhistoria Eva Sundgren velat beskriva med sin studie av Eskilstunaspråket. Syftesbeskrivningen i kapitel 4 kan tjäna som mönster för hur man formulerar frågor man söker svar på i undersökningar av liknande karaktär. Inte mindre än nio till antalet är de delfrågor som ska ge förklaringar till att språket varierar och förändrar sig som det gör. En god förebild för en presentation av det språksamhälle som studeras ges i kapitel 5, som ägnar berättigad uppmärksamhet åt den starka sociala och ekonomiska förändring som ägde rum i staden mellan det första besöket på 1960-talet och återbesöket på 1990-talet.

Hur det rent konkret kan gå till när man bygger upp en undersökning av variation och förändring ger Eva Sundberg en modell för i kapitel 6. Vi får bland annat veta hur det nya samplet av informanter drogs genom slumpmässigt urval kombinerat med om-dömesurval, och hur panelundersökningen sattes samman av informanter från 1960-talet. Vi får vidare veta hur informanterna klassificerades efter social mobilitet och integration i lokalsamhället, två faktorer som var nya för 90-talsundersökningen och därför diskuteras ingående. Att materialinsamling kan bedrivas på ett chosofritt sätt framgår av avsnitt 6.8: målet var ett så naturligt vardagsspråk som möjligt, resultatet »samtalsliknande intervjuer». Sist beskrivs de sju variablerna ur substantiv- och verbmorfologin en och en mot bakgrunden av dialektala och språkhistoriska förhållanden. Också inomspråkliga faktorer med tänkbar betydelse för variationen redovisas med föredömlig noggrannhet.

Kapitlet avslutas med en lättillgänglig redogörelse för analysmetoden – den är skriven i *man-form* för studenter som behöver lära sig skillnaden mellan *totalprocent*, *cellgenomsnitt* och *talargenomsnitt* och hur *den beroende variabeln* (språkdraget) korreleras med *oberoende variabler* (som social tillhörighet, ålder, kön) eller hur man genom signifikansberäkningar säkerställer statistiska skillnader mellan talargrupper.

Den empiriska delen inleder Eva Sundgren i kapitel 7 med ett kort citat från varje talare, för att påminna om att det finns människor bakom alla siffror och resultat som presenteras. Den allmänna uppfattningen att språket förändras snabbt jävas förvånande nog av hennes jämförelse av trendundersökningarna i kapitel 8. Användningen av standard har i genomsnitt inte ökat mycket mellan 1967 och 1996, men själva variationsmönstren har i viss mån förändrats under de trettio år som gått. De språksociala skillnaderna har sålunda minskat, vilket förklaras med att den sociala utjämning som ägde rum under 1900-talet inte slagit igenom i språket fullt ut 1967, liksom de ökade sociala skillnaderna mot slutet av århundradet inte slagit igenom 1996. Resultaten presenteras i tabeller, som kommenteras mönstergillt i den löpande framställningen.

Att förändringarna går så långsamt är förvånande »med tanke på den dynamiska tid vi lever i», säger Eva Sundgren, som har räknat ut ordningsföljden mellan variabelernas utjämning mot standard men inte kunnat bestämma tidpunkten för när förändringen kom i gång för enskilda språkdrag. Förklaringar till den långsamma takten söker hon dels i vissa faktorer i samhällsutvecklingen som kan ha gynnat det lokala språket, dels i graden av markering hos de undersökta språkdragen. Enkäten introducerar hon som en metod att komma åt graden av markering hos enskilda språkdrag. Det visar sig att ett markerat drag inte bara röner ödet att undvikas och försvinna, det kan också användas som lokal markör.

Ytterligare en metod ger Eva Sundgren prov på i kapitel 9. Här gäller frågan variationens art, om variationen yttrar sig som en växling mellan språkarter eller mellan varianter på enskilda variabler. För ett svar på den frågan har hon företagit en implikationsanalys, som visar att variationen inte är fri utan att det finns en hierarki i ordningen mellan variablerna och ett samband mellan språkdrag och talare. Det skulle finnas visst fog för en indelning i tre språkarter, men en sådan modell är ingen psykologisk realitet, för vare sig Eskilstunaborna själva eller någon annan. I Eskilstuna har man antingen en lokal förankring eller en standardspråklig, men ingenting däremellan.

På individnivån finner Eva Sundgren samma tendens som på samhällsnivån, dvs. att de 13 informanter som var med både 1967 och 1996 i genomsnitt inte närmast sig standardspråket särskilt mycket, samtidigt som de vid båda tillfällena talade mer lokalt än de övriga. Det framgår av kapitel 10, som avslutas med en jämförelse av trend- och panelmetoden. Det är en jämförelse av komplicerad art (åskådliggjord i figur på s. 169) som Sundgren presenterar här, i själva verket så komplicerad att det även för en längre hunnen forskare kan vara svårt att hänga med i resonemanget. Resultatet ger stöd åt trendundersökningen som metod: den är mer representativ för hela befolkningen än en panelstudie, den blir därmed mer tillförlitlig och ger en mer rättvisande bild av språktillståndet.

Till nyheterna i 90-talsundersökningen hörde integrationen som egen variabel och motsvarighet till sociala nätverk. Huruvida graden av integration i samhället kan bidra till att förklara skillnader mellan män och kvinnor, det är frågan för kapitel 11. Efter en lång och detaljerad redogörelse för varianternas fördelning efter integrationsindex (uträknat i 6.7) kommer Eva Sundgren fram till att männens högre grad av lokalspråkighet inte förklaras av att de är mer integrerade i lokalsamhället än kvinnorna. Däremot tenderar män som är mer integrerade än andra att använda fler lokalformer, medan detta inte gäller för kvinnorna. Det är med andra ord bara för männen som det lokala språket innebär prestige.

De nio frågor Eva Sundgren sökt svar på går hon i bokens slutkapitel igenom fråga för fråga. Mönstret hon följer är tydligt och klart: först redovisas huvudtendenser och sedan ges troliga förklaringar till den variation, stabilitet eller förändring det i respektive fall är fråga om. Resultaten relaterar hon till andra undersökningar och visar därmed hur en lokalt begränsad undersökning kan bidra till teoribildningen på ett internationellt plan, särskilt när det gäller de nya variablerna social mobilitet och integration i lokalsamhället samt den individuella förändringen belyst av de 13 paneltalarna.

Frågan jag ställde i början vill jag avslutningsvis besvara jakande: Ja visst, det går bra att förankra en lärobok i sociolingvistik i en empirisk undersökning av det slag Eva Sundgren tidigare presenterat i sin doktorsavhandling. Jämförelsen mellan trend- och panelmetoden samt kapitlet om integrationen kan vara svårtillgängliga för deltagare på kurser i sociolingvistik, men allmänt taget ger Eva Sundgren goda prov på sin pedagogiska förmåga. Hon visar på vägar och idéer för dem som intresserar sig för språkets variation och förändring, och hon pekar på nya uppgifter som kan tänkas intressera studenter i svenska. Sådana uppgifter är i Eskilstuna t.ex. fonologiska variabler, attityder till lokalspråket och stadsbornas förmåga att placera individer socialt.

Svensén, Bo: Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik. Andra, omarbetade och utökade upplagan. Norstedts Akademiska förlag. 624 s. Stockholm 2004. ISBN 91-7227-269-4.

När böcker kommer ut i en andra utökad upplaga brukar det vanligen röra sig om smärre omarbetningar och tillägg. Det är inte fallet med Bo Svenséns Handbok i lexikografi. Sidantalet har ökat med 124 % (624 s. vs tidigare 279), helt nya kapitel behandlar frågor som inte alls – eller bara i förbigående – berördes i den förra upplagan, t.ex. juridiska och etiska aspekter (kapitel 25) och ordbokskritik (kapitel 28). Andra får fördjupad behandling, t.ex. sådana som rör ordboken som text (kapitel 4), elektroniska ordböcker (kapitel 26) och ordboksanvändning (särskilt kapitel 27). Boken ges ut av Norstedts Akademiska förlag; den förra upplagan från 1987 utgavs av det bortrationaliserade Esselte Studium och ingick i Tekniska nomenklaturcentralens serie (som TNC 85). Till och med bokens undertitel är ny, den löd tidigare: *Principer och metoder i ordboksarbetet*.

Den nya handboken har alltså genomgått en mycket kraftig omarbetning, fördjupning och utvidgning i förhållande till den tidigare och strängt taget kan det väl diskuteras om det är fråga om en ny upplaga eller en ny bok. Otvivelaktigt har dock Svensén utgått från sin tidigare handbok och han påpekar också i förordet att syftet – att ge en allmän orientering i ämnet och en handledning i lexikografisk metodik – och målgrupperna (lexikografer, blivande lexikografer och andra engagerade i ordboksarbete, språkstuderande och lärare och språkligt intresserade i allmänhet) är oförändrade. Men mycket har hänt inom lexikografin under senare tid och den nya handboken avser att ta hänsyn såväl till nyare forskning som till nya framställningssätt och medier. I denna recension kommer jag framför allt att inrikta mig på förändringarna.

Vad är egentligen en handbok? Den definition som ges i Svenska Akademiens ordbok har drygt 70 år på nacken men står sig fortfarande gott. Betydelse 1 lyder: »i allm.: bok (i sht av mindre format) som är avsedd för ständigt begagnande; särsk. o. numera vanl. om en kortfattad, men någorlunda fullständig översikt av ett ämne l. ämnesområde inom vetenskap l. konst o. d. l. i allm. redogörelse för l. beskrivning av l. vägledning i ngt; ofta: större lärobok, äv.: uppslagsbok; stundom allmännare: kompendium, lärobok, handledning, vägledning». (SAOB H 302.)

Just en sådan bok är det Svensén har skrivit. En bok som visserligen inte är särskilt liten, men ändå lätthanterlig till formatet, som innebär en kortfattad men tämligen fullständig översikt över ämnet lexikografi och som ger vägledning i de flesta frågor av lexikografisk natur.

Uppläggning och terminologi

I en handbok, som ju också ska kunna användas som uppslagsbok, är uppläggningsen viktig. Det ska vara lätt för användaren att hitta till det eller de avsnitt som behandlar just det hon eller han söker. Svensén har lyckats bra med uppläggningsen. Dels finns en tydlig innehållsförteckning med 28 kapitel indelade i underavsnitt, dels ges i det inledande kapitlet en enkel beskrivningsmodell som också fungerar som en översikt

över bokens innehåll. Kapitlen är väl strukturerade och avgränsade. I slutet av varje kapitel ger Svensén nu – vilket inte var fallet i den tidigare upplagan – beskrivande anvisningar till litteratur. De ger utmärkt vägledning för den som vill fördjupa sig i någon del av ämnet. Boken har också en fullig bibliografi uppdelad i Ordböcker och Övrig litteratur.

Svensén har ett relativt enkelt metaspråk. Som han själv påpekar i förordet använder han sig i allt väsentligt av den begreppsapparat och terminologi som tillämpas i Nordisk leksikografisk ordbok (där han också medverkat). I viss mån avviker terminologin från den som tillämpas i den tidigare upplagan av handboken. I den nya upplagan har Svensén t.ex. valt den mer fackspråkliga termen *lemma* framför det allmänspråkliga *uppslagsord*. Han anger som skäl »bl.a. därför att »uppslagsord» blir problematiskt när lemmatecknet består av en flerordsenhet» (s. 115). Termen *lemma* är mer precis, men möjligen också något mer otillgänglig.

Termerna *aktiv* och *passiv* används i den första upplagan om ordböcker beroende på om de används för produktion av text eller tal eller för förståelse av text eller tal. Benämningarna är mindre lyckade och Svensén lämnar dem nu (efter diskussion på s. 20) och övergår till att tala om L1→L2 ordböcker, tvåspråkiga ordböcker med användarnas modersmål som källspråk och L2→L1 ordböcker, tvåspråkiga ordböcker med användarnas modersmål som målspråk. Svensén bemödar sig om att dels förklara och diskutera termerna, dels motivera valet av indelning och terminologi. Det är utmärkt.

En läsare som inte läser handboken sida för sida utan går direkt till ett visst avsnitt – så använder man ju ofta handböcker – kommer givetvis att stöta på termer som tidigare har förklarats. Förklaringarna kan nås via det avslutande registret. Där ges dock ofta hänvisningar till ett stort antal sidor. Jag föreställer mig att en särskild förteckning över termer med kortfattade förklaringar, en termordlista, skulle ha varit en god service åt en sådan läsare. Men naturligtvis kan man se Nordisk leksikografisk ordbok som ett självklart komplement till handboken.

Typologi och urval

Kapitel 2 redogör pedagogiskt för olika typer av ordböcker. Efter en inledande presentation av språkliga aktiviteter och ordboksfunktioner diskuterar Svensén olika kriterier för ordbokstypologi. Ordböcker kan t.ex. indelas med hänsyn till ändamål eller med hänsyn till användarnas behov. Svensén har valt en mer traditionell indelning i handboken, dvs. han låter existerande ordböcker och deras egenskaper ligga till grund. Det är nog klokt. Kapitel 2 avslutas med en deklaration av handbokens allmänna inriktning och en specificering av de ordbokstyper som i första hand behandlas och vilka som inte behandlas i handboken.

Till de typer som inte behandlas hör dialektordboken. Ett urval måste naturligtvis göras. När det gäller dialektordböcker tycker jag dock att det är synd att de inte har fått ta lite mer plats (de definieras kort på s. 46), eftersom de intar något av en särställning. Ett stort antal sådana har producerats i vårt land från 1700-talet och framåt och flera är under produktion såväl i Sverige som i våra grannländer, även om det mest storskaliga verket, Ordbok över Sveriges dialekter, för närvarande är vilande.

Även på annat sätt intar de en särställning. I handboken skiljs mellan enspråkiga och

tvåspråkiga ordböcker. Definitionsmässigt är naturligtvis en dialektordbok enspråkig, eftersom de språkliga uttryck som beskrivs är regionala varianter av ett språk. I handboken skulle de ha kunnat nämnas i avsnitt 2.1.1 som behandlar modersmålet förklarar på modersmålet. Svensén säger där att det väl är mera sällan som man använder ordböcker när det gäller lyssnande och tal på modersmålet. Det är givetvis sant om man undantar dialektordböcker, men där fyller dialektordböckerna en viktig funktion. Han påpekar också (i samma avsnitt) att stavningen av lemma är viktig. »Kan man inte leta sig fram till rätt stavning, får man inga upplysningar alls om orden och uttrycken.» (S. 17.) Detta gäller i hög grad för dialektordboken, åtminstone om man med »rätt» stavning menar den stavning man ger uppslagsorden. Dialekter är ju talspråk och det är inte givet att orden ska stavas som i riksspråket eller att de ens finns representerade där.

Dialektordböcker är alltså enspråkiga ordböcker. Å andra sidan är de ofta uppställda som tvåspråkiga ordböcker med uppslagsorden stavade (ungefär) som de låter i dialekten och med översättning till riksspråk. Ofta har de en motsvarande ordlista från riksspråk till dialekt, antingen fristående eller i slutet av ordboken. Om en dialektordbok omfattar flera mer eller mindre skilda dialekter blir det nödvändigt med någon form av generalisering eller *normalisering* av uppslagsorden, vilket vanligen görs efter riksspråkets normer även om ordet i fråga saknas i riksspråket. Detta får till följd att ju fler regionala varianter som beskrivs i en dialektordbok, desto mer kommer den att likna en enspråkig ordbok.

Problem som författare och även användare av dialektordböcker ställs inför gäller ofta normaliseringen av uppslagsorden, återgivandet av vissa språkliga ljud och urvalet av ord (där hela skalan från mer eller mindre hela det dialektala ordförrådet till endast särddialektala ord förekommer). Metoder och råd i sådana frågor ges inte i handboken, vilket givetvis inte innebär att handboken skulle sakna intresse för den som särskilt intresserar sig för dialektlexikografi. Dialektordböcker må typologiseras som specialordböcker, men de är framför allt ordböcker, vanligen deskriptiva, synkroniska och korpusbaserade sådana och det mesta som gäller för sådana ordböcker kan tillämpas också på dem.

Fördjupning och utvidgning

Mycket har hänt inom lexikografin sedan handbokens första upplaga, både på det teoretiska, det praktiska och det tekniska området. Här väljer jag att särskilt titta på behandlingen av kollokationer för att se hur Svensén har tagit hänsyn till utvecklingen. Kollokationer och idiom behandlades i den första upplagan i ett gemensamt kapitel (9). Eftersom jag har använt den i undervisning i lexikografi och semantik vet jag att redovisningen där gav eleverna en bra introduktion samtidigt som den utgjorde ett underlag för vidare diskussion.

I den nya handboken har kollokationer och idiom fått var sitt kapitel (11 respektive 12). Kapitlet Kollokationer inleds nu passande med ett citat av J. R. Firth, som är den som introducerade *meaning by collocation* som lingvistisk term (1951). Kollokations-teorier diskuterades inte nämnvärt i den första upplagan. I den nya handboken skiljer Svensén mellan korpusorienterade teorier (som bygger på statistiskt frekvent samförekomst av ord i korpus) och mer systemorienterade sådana (som inkluderar urval på

andra grunder), varefter han i handboken väljer att tillämpa ett mer systemorienterat synsätt. Det är givetvis ur praktisk lexikografisk synpunkt det lämpligaste.

Resonemang och definitioner belyses med utmärkta exempel – något som för övrigt gäller hela handboken. Svensén ger egna exempel (dels egenhändigt konstruerade, dels valda ur (framför allt Norstedts) ordböcker), men han drar sig inte för att återanvända exempel ur annan litteratur. Det tycker jag är utmärkt (givetvis så länge man håller sig inom tillåtna juridiska gränser). Som lärare ser man ofta hur »klassiska» exempel befäster kunskap om olika företeelser hos eleverna. Ett sådant klassiskt exempel är den omöjliga meningen **Colourless green ideas sleep furiously*, som illustrerar att språket är underkastat vissa logiska regler och som lämpar sig väl som introduktion till diskussionen om kollokationer.

I den nya upplagan diskuteras kollokationers komponenter och direktionalitet. Termen *bas* införs för huvudordet i en kollokation och *kollokator* för biordet. I den första upplagan används i stället termen *kollokat*. För ovanlighetens skull nämner Svensén här inte orsaken till att en term slopats i den nya upplagan. Det är dock tydligt att han (likasom Malmgren 2004¹) ser *kollokat* (av engelskans *collocate*, efter Firth 1951) som en mer oprecis benämning än *kollokator* (av tyskans *Kollokator*, väl efter Hausmann 1985). *Kollokat* står i den första upplagan av handboken för ord med en viss betydelse som förekommer i en kollokation tillsammans med ett givet ord. Med den definitionen tar termen *kollokat* inte hänsyn till relationen huvudord/biord, eller direktionaliteten i kollokationen. Valet av termen *kollokator* innebär alltså en anpassning av terminologin till en mer systemorienterad syn på kollokationer eller om man så vill en förfining av terminologin (som i och för sig väl kunde ha kommenterats).

Utan att här gå närmare in på (delar av) framställningen i kapitel 11 kan det konstateras att den teoretiska behandlingen av kollokationer har fått betydligt större djup i den nya handboken. Den ger också praktiskt lexikografiska råd vid urval av kollokationer och visar mer ingående än sin föregångare olika presentationssätt i ordböcker.

Praktiskt-lexikografiskt breddad är också t.ex. behandlingen av elektroniska ordböcker. Här är det väl snarare tekniken än teorin som har påskyndat utvecklingen. I den första upplagan diskuterade Svensén (i kapitel 21, Ordboken i elektronikåldern) bl.a. varför datorer bör användas i ordboksarbete, nu är detta en självklarhet. I den nya handboken diskuteras i stället (i kapitel 26, Den elektroniska ordboken) offline-ordböcker vs. online-ordböcker och mer ingående utrymme, åtkomst, sökning och presentation i elektroniska ordböcker.

Helt nya är kapitlen om juridiska och etiska aspekter (kapitel 25) och om ordboskri-tik (kapitel 28). I diskussionen av juridiska och etiska aspekter på ordboskproduktion tar Svensén sin utgångspunkt i den svenska upphovsrättslagen från 1960. Han diskuterar dels vad som skyddas av lagen, dels vad som inte omfattas av den och tar bl.a. upp problematiken med inregistrerade varumärken. Med exempel visar han vad som kan anses godtagbart i fråga om likalydande formuleringar eller excerpering av andra ordböcker och när det blir fråga om plagiat. Han tar också upp yrkesetik vid de kommersiella förlagen. Det framgår att inte alla förlag har en fastlagd policy när det gäller utnytt-

¹ Detta är en något omarbetad version av den av Svensén nämnda som utgavs 2002 av Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, ORDAT 15.

jande av andra ordböcker som källor, något man tycker borde ligga i deras eget intresse att utforma. Svensén diskuterar även upphovsrätt när det gäller elektroniska lexikografiska data, copyright av material på webben och författares ideella rätt till text i ordböcker som utgör lagarbete, liksom juridik och etik i marknadsföringen av ordböcker. De juridiska och etiska aspekterna på ordboksskrivande, produktion och marknadsföring är viktiga och det är utmärkt att de får belysning i en handbok i lexikografi.

I kapitel 28, Ordbokskritik, koncentrerar Svensén sig på utarbetande av recensioner av nyutkomna ordböcker. Han listar vad som ska bedömas, diskuterar hur bedömningen ska ske och ställer ett antal krav på en god ordboksrecension, att den ska ge relevanta bedömningar, ta sikte på väsentliga egenskaper, vara pålitlig och neutral. Han inskräpper också kravet att en ordboksrecension ska vara rättvisande och uppfylla yrkesetiska krav.

Man kan kanske fråga sig om det är nödvändigt att ägna ett särskilt kapitel åt ordbokskritik i en handbok i lexikografi. Recensionen kommer ju först när lexikografens arbete är slutfört, den ger väl inte så ofta råd till användaren (även om detta är ett önskemål högt upp på listan) och den behöver givetvis inte skrivas av en fackman. Det står ju i princip varje användare fritt att utifrån sina egna önskemål och erfarenheter recensera ett utkommet verk. Svensén motiverar inte varför han ägnar bokens sista kapitel åt ordbokskritik och någon motivering är kanske inte nödvändig. Förutom det faktum att lexikografer ofta även uppträder som recensenter och att det är naturligt att en praktiskt arbetande lexikograf även bör kunna skriva en rättvis, analyserande recension är det nyttigt för en ordboksförfattare att ta del av de råd som Svensén ger ordboksrecensenten i handboken. Det är mycket nyttigt att i det praktiska arbetet då och då fundera över om det egna arbetet håller för en kritisk granskares blick.

Slutord

I denna recension av Svenséns nya upplaga av Handbok i lexikografi har jag framför allt koncentrerat mig på skillnader mellan den nya upplagan och den äldre som jag flitigt har använt, bl.a. i undervisning. Min synvinkel har varit dels den praktiskt arbetande lexikografens, dels lärarens. Jag har funnit att Svenséns handbok är pedagogiskt uppställd och lätt att använda och den kommer att fungera utmärkt både som handledning och uppslagsverk och i undervisningen. Mycket har hänt såväl inom lexikografisk teori och praktik som inom teknisk produktion och nya frågor som berör lexikografen och lexikografens arbete har väckts sedan den förra upplagans tillkomst. Svensén har i den nya upplagan tagit hänsyn till denna utveckling, en utveckling som han för övrigt själv har bidragit till genom sin forskning på lexikografins område. Resultatet har blivit en fördjupad, breddad och teoretiskt mer sofistikerad handbok som jag verkligen kan rekommendera.

Litteratur

- Firth, J. R., 1951: *Modes of Meaning. (Essays and Studies). I: Papers in Linguistics 1934–1951.* London 1957. S. 190–215.
 Hausmann, Franz Josef, 1985: *Kollokationen im deutschen Wörterbuch. Ein Beitrag zur*

- Theorie des lexikographischen Beispiels. I: Lexikographie und Grammatik, Hrsg. Henning Bergenholtz & Joachim Mugdan. Tübingen. S. 118–129.
- Malmgren, Sven-Göran, 2004: Begå eller ta självmord? Om svenska kollokationer och deras förändringsbenägenhet. I: Språk & stil 13. NF 2003. S. 123–168.
- Nordisk leksikografisk ordbok. 1997. Henning Bergenholtz m.fl. (Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi 4.) Oslo 1997.
- SAOB = Ordbok över svenska språket. Utg. av Svenska Akademien. 1–. 1898–. Lund.
- Svensén, Bo, 1987: Handbok i lexikografi. Principer och metoder i ordboksarbetet. Stockholm.

Birgit Eaker

Författarna i denna årgång

- Bergman-Claeson, Görel, f. 1945, fil. dr, universitetslektor vid Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Clausén, Ulla, f. 1940, fil. dr, f.d. språkvetenskaplig medarbetare vid Svenska språknämnden.
- Day, Dennis, f. 1956, PhD, lektor vid Institut for Sprog og Kommunikation, Syddansk Universitet, Odense.
- Eaker, Birgit, f. 1944, docent, förste redaktör vid Svenska Akademiens ordbok.
- Hellberg, Staffan, f. 1942, professor i nordiska språk vid Stockholms universitet.
- Ivars, Ann-Marie, f. 1941, professor emer. i nordiska språk vid Helsingfors universitet.
- Jansson, Gunilla, f. 1950, fil. dr, universitetslektor vid Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Karlsson, Anna-Malin, f. 1969, docent, universitetslektor vid Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Lindström, Jan, f. 1964, docent, universitetslektor vid Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur, Helsingfors universitet.
- Nordberg, Bengt, f. 1936, professor emer. i sociolingvistik vid Uppsala universitet.
- Nordlund, Sara, f. 1976, fil. mag., assistent vid Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur, Helsingfors universitet.
- Ottesjö, Cajsa, f. 1949, fil. kand., doktorand vid Institutionen för lingvistik, Göteborgs universitet.
- Palicki, Lena Lind, f. 1976, fil. kand., doktorand vid Humanistiska institutionen, Örebro universitet.
- Teleman, Ulf, f. 1934, professor emer. i svenska språket vid Lunds universitet.